واقعاتِ حیرت انگیز

امامِ اعظمؒ ابو حنیفہؒ

تالیف

مولانا عبد القیوم حقانی

ترجمہ فارسی

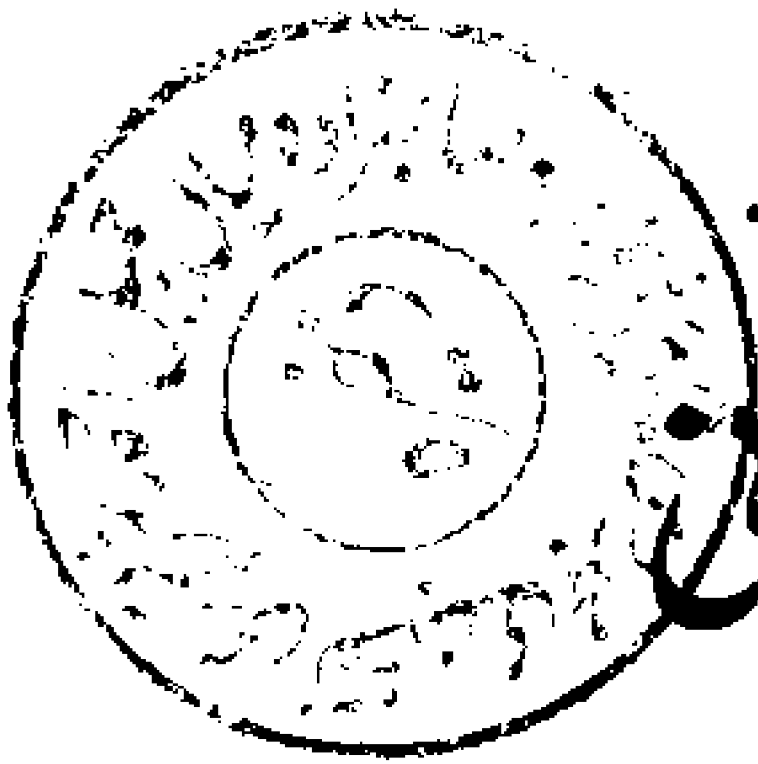
مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی ● جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد ● ضلع نوشہرہ ● سرحد۔ پاکستان

امام اعظم ابوحنیفہؒ

••• تالیف •••

مولانا عبدالقیوم حقانی

ترجمہ فارسی

مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی • جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد • ضلع نوشہرہ • سرحد - پاکستان

مشخصات کتاب

نام کتاب .... واقعاتِ حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہؒ

مؤلف .... مولانا عبدالقیوم حقانی، مدیر جامعہ ابوہریرہ

مترجم .... پائندہ محمد زعیم بدخشانی' سابق اُستاذ دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک

کاتب .... سید رسول شاہ بخاری حضرت کیلیانوالہ گوجرانوالہ

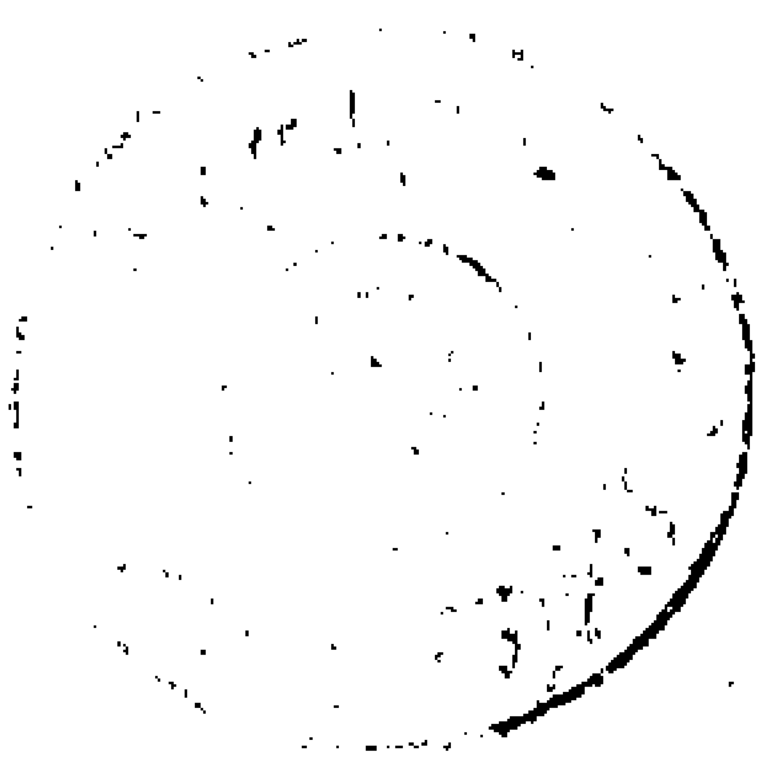
ضخامت .... ۱۶۸ صفحات

بارِ چہارم .... ماہِ جوزا ۱۳۸۵ھ ش / جمادی الاولیٰ ۱۴۲۷ھ ق

ناشر .... القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ خالق آباد نوشہرہ، سرحد، پاکستان

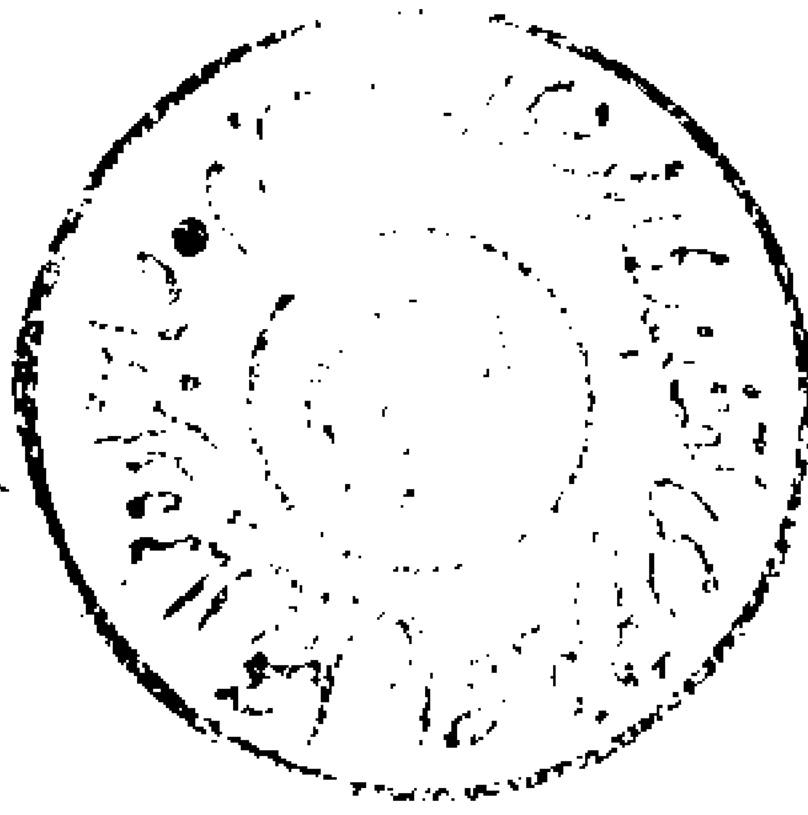
آدرس دریافت کتاب

- ☆ مولانا سید محمد حقانی 'مدرس جامعہ ابوہریرہ خالق آباد ضلع نوشہرہ Mob:0333-9158477
- ☆ حافظ کتب خانہ' رحیمیہ کتب خانہ' علمیہ کتب خانہ جی ٹی روڈ اکوڑہ خٹک، ضلع نوشہرہ
- ☆ کتب خانہ رشیدیہ .... چارسدہ
- ☆ مکتبہ حنفیہ .... سوات
- ☆ مہمند کتب خانہ .... جلال آباد، افغانستان
- ☆ کتاب فروشی قدرت اللہ نزد مسجد پلِ خشتی .... کابل' افغانستان
- ☆ کتاب فروشی محمد میرویس " " " .... کابل' افغانستان
- ☆ کتاب فروشی حاجی عبدالقیوم .... مزار شریف' افغانستان
- ☆ یعقوبی کتب خانہ .... قندوز' افغانستان
- ☆ ہم چنان در ہر کتب خانہ .... شہر پشاور

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

فہرست مضامین

عرض ناشر

از خداوند متعالی شکرگزاریم کہ ایں کتاب کہ بنام واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ است بہ چاپ رسیدہ وقابل استفادہ مردم شد۔ بارہا مردم فارسی زبان وغیرہ کہ اشنائی شان بہ زبان فارسی بود، تقاضاہائے داشتن کہ کتاب واقعات حیرت انگیز امام ابوحنیفہؒ بہ زبان اردو وپشتو چاپ شدہ وفائدہ کتاب بہ مردم اردو زبان و پشتو زبان میسر بود۔

پس باید کہ بزبان فارسی ہم ترجمہ شود۔ تاکہ مردم کہ بہ زبان اردو و پشتو ناآشنا بودہ واز واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہؒ ناخبر ماندہ باید کہ خبر و مستفید شوند۔ بہرحال من از مؤلف ایں کتاب کہ حضرت مولانا عبدالقیوم حقانی است استفسار نمودم وعرض مردم فارسی زبان را برائش رساندم وحضرت حقانی صاحب دامت برکاتہم بالفور اجازت ترجمہ راداد۔ ومن ہمراہ جناب مولانا پایندہ محمد زعیم بدخشانی استاد دارالعلوم حقانیہ دربارہ ترجمہ این کتام مشورہ نمودم۔ بل آخرہ خود مولانا صاحب زعیم راوادار بہ ایں ساختم کہ ترجمہ کتاب را بہ زبان فارسی بکند۔ لِلّٰہِ الحمد کہ کتاب ترجمہ شد وچاپ شد ایں حال بدسترش شما است خواہشمندم کہ مصنف کتاب را، مترجم کتاب راوناشر کتاب را، از دعائے تان فراموش نہ کردہ ودعائے مزید برائے مؤلف کتاب نماید کہ خداوند متعالی مزید توفیق تصنیف وتالیف نماید کہ مثل ایں کتاب دیگر کتب راتصنیف وتالیف کردہ تاکہ مردم از تشنگی بے علمی سیراب شوند۔

مولانا سید محمد وفا حقانی

رکن القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ، خالق آباد، نوشہرہ، سرحد

غرضِ مترجم

حامداً و مصلیاً - خواننده و سامعین گرامی ــــــــــ

کتاب را که بدست دارید مشت نمونهٔ خروار برخی از واقعات حیرت انگیز امام بزرگوار سرراه قافلهٔ اهلسنت والجماعت سراج امت امام اعظم ابوحنیفه رحمة الله علیه است که بفضل خداوند بی همتا خطیب عصر و مقرر زمان مولانا عبدالقیوم حقانی، مهتمم جامعه ابوهریرة رضی از کتب متداوله و منتشره اختصار نموده شکل کتابی داده بجامعه و نسل آینده تقدیم کرده است چونکه بنده بعض جای این کتاب را مطالعه کرده بودم بنظرم خیلی ذهن نشین و قابل استفاده معلوم گردید. بعد از اینکه بنده در سال ۱۳۷۲ ه‍ ش بمطابق ۱۴۱۴ھ در دارالعلوم حقانیه بخاطر دورهٔ حدیث شریف داخله گرفتم با مؤلف تا حدی شناخت پیدا کرده خواستم که از ایشان اجازه گرفته این کتاب را به لسان سهل به فارسی ترجمه نمایم تا که مورد استفادهٔ همه مردم قرار گرفته از روش زرین اسلاف خویش آگاهی کامل پیدا کنند زیرا از آن جاییکه خداوند بی مثال بخاطر هدف عالی انسان را در احسن تقویم از کتم عدم بوجود آورده به اشرف المخلوقات توصیف نموده است تا که مظهر خالقیت او تعالی گردد. پس بما لازم است که در مقابل نعمات بی حساب خدای خود ناسپاسی نکرده در هر شعبهٔ زندگی خود اعم از تعلیم و تعلّم درس و تدریس، کتابت و خطابت، آمریت و مأموریت امامت و عبادت تالیف و ترجمه رضای خدا را تعقیب نمایم تا باشد که رضاء او خالق بی نیاز را حاصل نموده مستحق بهشت برین گردیم زیرا که بخاطر حصول رضاء خویش خداوند لامکان نبی صلی الله علیه و سلم را امر می کند "فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ" و نبی ﷺ بخاطر تعقیب راه اسلاف و نیکان به امتهایش می فرماید "خیر القرون قرنی ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم" پس چونکه امام اعظم رحمة الله علیه از جملهٔ خیر القرون بوده پیشوای قافلهٔ عظیم اهلسنت والجماعت است باید پیروانش از سوانح و سیرت اش آگاهی تام پیدا کرده خوبتر بفهمند که مسلک و مذهب و امامی را که پیروی میکنیم واقعاً قابل دانستن است تا باشد که زندگی خود را هر بندهٔ مومن طبق زندگی اسلاف خویش ساخته مورد انعام خداوندی قرار بگیرد و خوانندهٔ ملت مجاهد و شهید پرور افغانستان با وصف حق دانستن مذاهب اربعه عموماً حنفی

مسلک اند ازین کتاب زیاد تر مستفید شوند۔

از یک طرف آرمان خودم واز دیگر طرف ولالت خیر حضرت مولانا مولوی سید محمد پروانی صاحب که فاضل دارالعلوم حقانیہ مے باشد وساون خصوصی مؤلف مدظلہ است مرا وادار به این ساخت که هر چه زودتر از مؤلف اجازه گرفته قلم را برداشته به ترجمۂ کتاب شروع نمایم، پس از خداوند سمیع وبصیر توفیق مزیدی خواهم که طاقت چنین عمل نیک وشایسته را برای بنده ارزانی فرموده این ترجمه را مفید گرداننده همیش ما را درراه خدمت دین توفیق بیشتر عطا فرماید۔ آمین ثم آمین۔

پاینده محمد زعیم، خادم طلبار اہل سنت والجماعت چهار مغز دره ولسوال فرهنگی حوزهٔ مشهد ولسوال کشم ولایت بدخشان۔ فاضل واستاد دارالعلوم حقانیہ اکوره ختک، پشاور۔ پاکستان

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

افتتاحیہ

از محدث کبیر استاذ العلما شیخ الحدیث حضرت مولانا عبدالحقؒ بانی و مہتمم دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک پشاور پاکستان :

بعد از حمد و درود عرض میدارم کہ حالات زمانہ بہ سرعت تبدیل میشود و کسانیکہ از علم آگاہی دارند از مطالعہ سیر شدہ اند مردمان بی علم ہر چیز جدید را استقبال میکنند۔ عامۂ مردم بر مشاغل خود مصروف بودہ از دین بی پروا شدہ اند از دیگر طرف مردمان مغرض پیشوایان و بزرگان خصوصاً علماء حنفی مذہب را مورد طعن قرار دادہ ذریعۂ تحریر بہ خلاف آنہا زہر کاشتن را شروع کردہ اند۔ از بسیار زمانہ بہ این طرف تمنا داشتم کہ طبق حالات جدید ضرورت است حالات پاک زندگی ائمہ و واقعات و تذکرۂ پیشوایان و علماء حنفی بہ لسان سہل نوشتہ چاپ گردیدہ بہ تعداد زیادی توزیع گردد تا کہ عامۂ مردم خصوصاً در تختۂ اذہان نسل آیندہ آثار زندگی بزرگان نقش کردہ شود تا کہ بنیاد محکمی برای تشکیل آدم سازی گردد زیرا کہ نتیجۂ بی خبری و بی اعتمادی از ائمہ و بزرگان خود این شد کہ عامۃ الناس خصوصاً نسل جوان از راہ بی راہ شدند حق را بہ عقب انداختہ بہ باطل رو گردانیدند و در مقابل زندگی روحانی اسلام روش لادینی مغربی را بہتر دانستند۔ لذا ضرور بود از فدا کاریہای ائمۂ امت خصوصاً از حالات اصلی علماء حنفی مذہب از ذکر و فکر و خدمات و تعلیماتشان مردم را آگاہ کردہ شود تا کہ از یکطرف حالات زندگی یک انسان در آئینہ تاریخ ہویدا گردیدہ از طرف دیگر این علماء مشعل راہ زندگی عملی امت گردند۔ الحمد للہ طبق آرزوی بندہ و طبق تقاضای وقت دانشمند گرامی و محترم مولانا عبدالقیوم حقانی استاد دارالعلوم حقانیہ "واقعات حیرت انگیز" را بہ لسان اردو جمع نمودہ شکل کتابی داد کہ گویا بہ اقدام این عمل یک فرض کفائی را از گردن عامۃ الناس ساقط کردہ باشد۔ در اول جلد این کتاب کہ "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفہؒ" نوشتہ است کتاب در ہمین موضوع پر مفہوم و مستند است کہ ان شاء اللہ مفید و انقلاب آور تمام می گردد اگر رضاء خدا باشد بذریعۂ این کتاب

بسیار نفرهای بی راه براه میآیند نسبتاً خوشحالی من به این است که مؤلف آن واقعات و حالاتی را جمع نموده که برای نسل آینده خیلی مفید و قابل استفاده است جناب مؤلف بعد از مطالعهٔ کتب زیاد و زحمات فراوان کتابی که مشتمل بر حالات پاک علمای حنفی است ترتیب داده فهمیده میشود که در همین باره پخته و ماهر است من دعا میکنم که خداوند سعی زیبنده را بدرگاه خود منظور نموده نوشتهٔ اورا سود مند بگرداند خدا کند که باقی جلدهای این کتاب را هرچه زودتر به خوبی بسر رسانده برایش توفیق نشر و اشاعت داده شود۔

وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین۔

شیخ الحدیث حضرت مولانا عبدالحق رح مہتمم وبانی دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک (پشاور)

پیش گفتار

جناب حضرت علامه مولانا سمیع الحق صاحب مدظله مدیر ماهنامه الحق

درباره امام ومقتدار وپیشوای سواد اعظم اہلسنت والجماعت امام وسراج الائمہ ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ در ہر زمانہ نویسندہ ہا تحریرات زیاد کردہ اند وسلسلہ نوشتن فعلاً ہم جاری بودہ بہ ہمین ترتیب ادامہ خواہد داشت وچنین ظاہر میشود کہ ہیچ شعبۂ زندگی او از تحریر باقی نماندہ است۔

اما باید از نقطہ نظر اسلامی مقصود از تحریر سیرت وسوانح یک شخص این باشد کہ اعمال واخلاص تقوا وکردار خوانندہ بہتر گردیدہ بہ اخلاص کامل رضا خدا را حاصل نماید ونشست وبرخاست خود را بہ طریقہ شریعت برابر کند وبہ ہمین قسم ہمہ امت اصلاح گردد وبلکہ بہ مجرد مطالعۂ سیرت وحالات نظریہ وخیال خوانندہ رنگ گرفتہ اخلاص عمل وتقوا در او پیدا شود وبہ خروش وجوش تازۂ در مسیر زندگی گام بردارد۔

باوصف کہ دربارۂ امام اعظم بسیار کتب نوشتہ شدہ است وپیدا ہم میشود باز ہم فاضل محترم مولانا عبدالقیوم حقانی صاحب کہ بہ زبان اردو واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ رح را نوشتہ بسیار دلچسپ است خلاصہ اینکہ این کتاب باوصف داشتن فکر ونظر علم وعمل فقہ وقانون، تاریخ وسیرت سیاست واجتماعیت، اخلاص وللہیت، تقوا وطہارت، جذبۂ انقلاب امت۔ تبلیغ وتعلیم، خیلی ہا مفید گویا کہ دریا را در کوزہ بند کردہ باشی صوفی ہا ست یا علماء، طلباء ست یا حکماء ہمگی می توانند کہ تشنگی خود را ازین کتاب مرفوع سازند۔

درین کتاب مسائل باریک ونکتۂ مہم دربارۂ شریعت. طریقت. سیاست. اجتماعیت. ودر ضمن واقعاتی بہ الفاظ صفا بیان گردیدہ است کہ از راہ شریعت وطریقت روح وقلب ہر مسافر قرار وآرام میگیرد واین دلیل واضح بزرگی وکرامت امام صاحبؒ است وجناب عالی قدر مولانا عبدالقیوم حقانی باوصف مشاغل ومصروفیات کہ لحظہ برای سر خاریدن ہم دقت ندارد تاریخ حنفی را بسیار

به یک گلدستهٔ مزین مدون نموده صرف این نه بلکه قانون فقه و قانون بحث و مناظرهٔ مضامین دل چسپ، واقعات و قصه‌ها را به شکل اساسی از مهر و محبت به لسان شیرین بیان کرده که قابل تقدیر است به این مفهوم که جناب عالی را در بارهٔ این فن و داستان نوشتن مهارت تام حاصل است به مجرد دیدن «دفاع امام ابوحنیفهؒ» که یکی از کتب عالی نویسنده است این سخن به ذهن میآید که نویسنده را درین باره مهارت کامل حاصل است باز هم نویسنده گرامی خود را از تنقید و تبصره در امان مانده تمام حالات و واقعات که معلوم بود به احتیاط کامل جمع نموده باز به سلیقه کامل این گلدسته علمی و تاریخی را تیار کرده است زیرا که بسا اوقات مردم درمین گلدسته جور کردن بعض علف نا به کار را هم میگیرد لاکن جناب نویسنده درین کتاب از آن هم خود داری نموده کدام الفاظ که خلاف شرع معلوم گردید یا که بی سند بوده آنرا ترک گفته و در کدام کلمات که شک و شبه بوده آن را جا به جا تشریح کرده و این کتاب نمونه است که جناح تاریخ و ادب را ثقیل میسازد واز خواننده کتاب درخواست و خواهش میکنم که در هنگام دعا به نویسنده و بما و به ادارهٔ موتمر المصنفین دعا نموده ما را بیاد داشته باشد۔

مولانا سمیع الحق صدر موتمر المصنفین دار العلوم حقانیه

تاثرات

حضرت العلامہ مولانا قاضی محمد زاہد الحسینی مدظلہ خلیفۂ مجاز حضرت امام
شیخ التفسیر مولانا احمد علی لاہوری رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ،

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد لاھلہ والصلاۃ لاھلہا اما بعد :-

در قرآن عزیز المصلحون را یک قسم منعم علیہم قرار داده شده است
که مصداق او علماء با عمل است زیرا که علم بلا عمل و عمل بلا علم به انسان وبال میگردد۔

از علماء امت بالخصوص طبقۂ ممتاز گروه فقهاء امت است آنهای که به بصیرت روحانی
حلال و حرام روا و ناروا پسندیده و غیر پسندیده را به امت تفصیلاً فرموده راهنمای به سوی اعمال صالحه
می کنند و از فقهاء امت نعمان بن ثابت المعروف عند الائمہ امام اعظم ابوحنیفہؒ مقام ممتاز را کمائی
نموده مالک مقام عالی است، آن امام که در درس او امام بخاریؒ، امام مسلمؒ امام ابوداودؒ، شرکت
کرده بودند علاوه ازین ها دیگر ائمۂ حدیث هم از درس این بزرگوار خود را مستفید کرده است و از درس
تفقہ فی الدین او علاوه از امام محمدؒ و امام ابویوسفؒ و امام زفرؒ دیگر فقہا هم بی حصہ نمانده اند
از کمالات دینی و روحانی او بپیشواهای سلوک و طریقت حصۂ وافر حاصل نموده اند او بذریعۂ ذکر و
فکر خود جوهر و حقیقت اشیاء را محسوس و مشاهده کرده بود و او که به خاطر ساختن قوانین اسلامی کدام
کارنامۂ را انجام داده است بیگاه احسان او را بجا آورده نیتوانند اما افسوس بر این است که بعض
نفرهای نمک حرام احسان محسن خود را فراموش میکنند و این امام عالی مقام را بیک دانا و مجتهد نسبت
می کنند در حالیکه امامؒ یک محدث بزرگ هم بود و یک مفسر قرآن و امام فقہ و پیشوا سلوک و
احسان هم بود۔

مقام شکر است که درین دور عالم نوجوان محقق صاحب البیان والبنان مولانا عبدالقیوم حقانی

حالات زندگی امام اب[illegible] و علماء حنفی را جمع نموده عامة المسلمین را از آن درس فراموش شده آگاه ساخت بلکه دوباره این مسند را تازه نمود و از کارنامهای جدید او که کتاب در "واقعات حیرت انگیز علماء احناف" است در پیش روی ما موجود است الله تعالی این زحمت او را قبول و منظور نماید و برای مخلوق بسیار سودمند و برای نویسنده توشهٔ دارین بگرداند۔ آمین

حرفِ آغاز

حامداً و مصلیاً۔

به همگی هویدا و معلوم است و همگی مشاهده میکنیم که اہل زمانہ بخاطر کارهای دینوی تجارت و مزدوری و برای حصول معاش و اقتصاد سرگردان بوده یک لحظه هم در مجلس علماء و صلحاء و بنده های نیک خداوند نشسته نمی توانند و نه طاقت دارند که در مدرسه ها به خاطر تعلیم و تبلیغ و یا در مجلس وعظ علماء اشتراک ورزند از یک طرف فقدان ذوق علم و از دیگر طرف از جهت خستگی های مشاغل روزانه برای استفاده از کتب مفصل یا تحریر های تحقیقی و علمی و عملی و انابت الی الله وقت پیدا کرده نیتوانند استادان و تلامیذهٔ مکاتب و پوهنتون ها و مامورین دوائر حکومت از جهت کمی یا عدم ذوق علم از زندگی ماحول خود رنگ گرفته برای لذت حاصل کردن و تعیش ذهنی و هیجان های فحش به بی هوده گی ها گرفتار و مصروف اند بسا اوقات اخبار و رسائل و کتب خطرناک و زهراگین مثلاً "کتب نشه یا عشق" را به محبت مطالعه میکنند در حقیقت چنین مردم نه بخود بلکه سبب تباهی و بربادی تمام قوم و ملت است از یکطرف برای نشر نمودن قسماقسم آزادی و نشر خیالات فاسده و شهوانی و بیزاری از خدا آداعی بہیمیت و شر انگیت و الحاد رسائل و کتب چاپ گردیده توزیع می شود۔

از دیگر طرف نہی از منکرات و اشاعات معروف بطور بطوئت روان است از دیگر طرف اداره های علمی و تحقیقی۔ مطالعاتی و اشاعاتی و درسگاه های تعلیم و تربیه خصوصاً درسگاه های که در آن شعبهٔ درس و تدریس و امور انتظامی و سائل علمی که من جمله تالیف و ترجمه و اشاعت در آن شامل است به مشاغل دینوی خود طوری گرفتار اند که در اصلاح باطن به ذوق عبادت و شوق عمل و اخلاص به فکر زندگی آخرت رضاء خدا و اصلاح اخلاق بکلی توجه ندارند در حالیکه مقصد تعلیم در روح شریعت همین زندگی روحانی و اصلاح باطن است۔ حالات زندگی بزرگان و خود خصلت آن ها مطالعه و قوت حافظه و ذوق و شوق به عبادت و تقوا شان و اعتماد آن ها به خدا و ترس آن ها از پروردگار یک نمونهٔ است بسیار نادر تا که این نمونه مشعل راه است نگردد اصلاح انقلاب است تعمیر زندگی تزکیه و طہارت

شکر وسپاس بندگی وقربت وانابت در رضا اللہ را حاصل کردن شکل است ۔

مشاغل دینوی باشد یا تعلیم وتدریس دینی وعظ باشد یا تألیف تحقیق باشد یا تصنیف خلاصہ اینکہ انسان ہر عمل اگر انجام میدہد باید درراہ واقفیت از آثار وواقعات مؤثر ائمہ باشد زیرا کہ حالات روحانی وعلمی وعملی سلف الصالحین درقلب انسان رقت ونرمی پیدا می کند درعکس مجلس صلحار درانسان پیدا شدہ جذبہ وعزم خدمت دینی درراہ بیدار می گردد ۔

ازواقعات مؤثر واز حکایات علمی وروحانی ائمہ گوہر مقصود واز مطالعۂ حالات سلف صالحین مقصد حیات وانابت الی اللہ، حاصل میگیرد زیرا کہ اسلاف ما از اصل مزاج دین واز ذوق علم وعمل بہ لب لباب قرآن واحادیث نبیؐ واقف گردیدہ بودند ۔

صرف بہ ذریعۂ روایات وجنگ نامہ ہا ومطالعات سطحی وعلم سرسری بحث ومناظرہ معلومات حاصل کردن درقلب انسان نرمی وسوز پیدا نمیشود بلکہ امکان پیدا شدن غرور وتکبر است ۔ علامہ ابن جوزیؒ می فرماید کہ درزمان ہای سابق بعضی مردم بہ خاطر تعلیم نہ بلکہ برای مشاہدہ نمودن کردار ۔ روش وحالات زندگی بزرگان وبندہای نیک خداوند نحرد آنہا حاضر می شدند زیرا کہ روش و طریقۂ آن ہا ثمرۂ علم آنہا بود کہ قبل از نشست وبرخاست ودرس وتکرار با استادہا وبزرگان خود اہمیت این سخن بمن ظاہر شدہ بود وبعد از بیان نمودن روایات ومطالعۂ واقعات وحالات اثرناک بزرگان دین این سخن درذہنم نقش گردید بعد از ملاحظۂ واقعات زندگی مجالس عمومی تقریر وتحریر دوران درس ومطالعۂ سخنان بیش قیمت آنہا احساس من افزون گردید درزمانیکہ با آقاومحسن خود محدث کبیر تاج سرعلمار مولانا عبدالحقؒ بانی ومہتمم دارالعلوم حقانیہ یکجا بودم واز لسان او کدام درد گوہری راکہ شنیدم احساس مرا بہ حقیقت بدل نمود سال قبلی کہ یک کتاب من عاجز بنام "دفاع ابوحنیفہؒ" بود چاپ گردید بسیار از مردمان علم دوست وباد یانت شائقین ادب وتاریخ وتبلیغ درخصوصیت باب ہشتم ونہم این کتاب مرا بسیار تعریف وتوصیف نمودند کہ دراین دو باب ہوشیاری بلا نہایت امام اعظم، فکر عالی، نظر عمیق، خصائل حمیدہ سخاوت، اخلاص، ذکر وعبادت وتقوا واعتماد کامل او بہ خدا و خاکساری، عاجزی، نرمی، ہم دردی، مہربانی، لطف ومردت او با مخلوق مع بعض واقعاتش بیان گردیدہ بود کہ بسیار از کتب درسائل علمی ودینی چند برخ آن کتاب را درچند قسط بہ خوانندگان

شان تقدیم نموده بودند که منجمله ماهنامه دارالعلوم دیوبند که مدیر دارالعلوم حبیب الرحمن قاسمی در شمارهٔ جنوری ۱۹۸۶ء صفحه در بارهٔ دفاع ابوحنیفه رح تبصره و تفصیل نموده بود و دو باب آخیر را زیاده توصیف کرده کتاب را قابل استفاده و مفید خوانده بود

استاد محترم مولانا سمیع الحق دامت برکاتهم مدیر ماهنامهٔ الحق و استاد حدیث دارالعلوم حقانیه در دوران درس ترمذی شریف طلبا را به مطالعه و استفاده ازین کتاب تشویق نموده این کتاب را ذریعه مؤثر و مهم اصلاح معاشره و انقلاب روحانی خواند۔

هم چنین استاد مکرم مفتی اعظم دارالعلوم حقانیه شیخ الحدیث حضرت مولانا مفتی محمد فرید صاحب مدظله این کتاب را مورد پسند قرار داده بعد از نوازش زیاد در حق بنده دعا خیر نموده بود هکذا مخدوم العلماء حضرت العلامه قاضی محمد زاهد الحسینی صاحب به دیدن این کتاب در حق بنده دعا خیر شان را دریغ نورزیدند که به من همت افزود و از طرف دیگر بعض اهل قلم و دوستان برایم مشوره دادند که باید همین هر دو باب را در یک رساله جدا چاپ نمایم تا که برای شایقین خریدن و مطالعه آن آسان گردد و هم مردم بیشتر استفاده نمایند۔

این مشوره احباب معقولم شد لاکن در وقت نوشتن دفاع امام ابوحنیفه رح قصه های مؤثر و دل نشین امام های حنفی مذهب خصوصاً واقعات و حالات دل چسپ امام اعظم ابوحنیفه رح و شاگردان او را جمع کرده علیحده گذاشته بودم یکبار یادم از آن آمد که باید چند واقعه دل پذیر آن را هم ذکر کنم تا که این رساله سودمند و مفید واقع شود و وقتیکه آن ذخایر را گرفتم ورق به ورق مطالعه کردم یکی بر دیگر جالب بود در حیرت بودم که کدام آن را درج این رساله نمایم به همین قسم چند ماه معطل ماندم بالآخره وقتیکه بنده مع برادر محترم حافظ مفتی غلام الرحمن صاحب در دارالعلوم حقانیه در شعبان ۱۴۰۷ه بخاطر دورهٔ تفسیر برای طلاب مامور گردیدیم ضرورت پیش شد به بیان نمودن امام های حنفی به همین غرض تحریرات خود را باز کردم و نظر به احساس سابقه اکنون گفتم باید به الفاظ سهل صرف حالات علمی و روحانی و قصه های اثرناک و الفاظ گران بها و واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفه رح را جمع نموده مع هر دو باب "دفاع امام ابوحنیفه رح" بشکل کتابی بدهم و بعد ازین هر وقت که فرصت یافتم تاریخ های نادر امام ابویوسف رح و امام محمد رح و امام زفر رح و امام عبدالله بن مبارک رح را ترتیب داده به چاپ بسپارم تصمیم دارم که اگر

فرصت وتوفیق باری تعالیٰ میسر شد واسباب طباعت واشاعت پیدا شد انشاء اللہ از امام اعظم ابوحنیفہؒ گرفتہ تا تلامیزہ وتلامیزۂ تلامیزۂ جلیل القدرش وعلمار متاخرینؒ اکابر دیوبند از شیخ العرب والعجم مولانا حسین احمد مدنیؒ گرفتہ تا شیخ الحدیث مولانا عبد الحقؒ واقعات حیرت انگیز وحکایات فکر انگیز شان را جمع وترتیب دادہ نام اورا واقعات حیرت انگیز علماء احناف بگذارم السعی منا والاتمام من اللہ:

سرگذشت شخصی خود باشد یا از دیگر کس چہ جای از آن بزرگان کہ در محبت محبوب شان مست بودند وسرپا نمونہ بندگی در آنہا موجود بودہ بسیار دل چسپ می باشد واگر لذت در آن واقعات بنا شد دیگر در چہ است کہ قرآن خود ارشاد می کند۔

ان الذین اٰمنوا وعملوا الصلحت سیجعل لھم الرحمن ودا (مریم ۹۶)

باز از واقعات حیرت آور علمار حنفی فہمیدہ می شود کہ خداوند چگونہ صلاحیت وھبی را برای آن ھا عطا نمودہ بود و در مکتب حنفی چہ قسم عناصر جمع شدہ است۔ در بارۂ تربیت وتزکیۂ نفس در شعبۂ فقاھت ودانستن مسایل مہم ودر شعبۂ اخلاص ودعوت وعشق چہ انداز درجات عالی را کمائی کردہ بودند این ہم شناختہ وفہمیدہ میشود کہ مکتب حنفی آن دُرد گو ہر را بز مانہ تقدیم نمودہ کہ نظیر ندارد اگر ہمین واقعات تاریخی بہ شکل مناسب جمع کردہ شود وبہ ترتیب صحیح بہ امت پیش کردہ شود طوریکہ ارادۂ بندہ است اگر منظور خدا باشد بہ برکت این سعی نمونۂ تصویر یک نسل مستغنی ومجاھد، غازی ومتقی، پرہیزگار کہ موصوف صفات حمیدہ باشد واخلاص وللہیت ہم در آن موجود باشد پیش خواھد آمد کہ شریعت ہم ہمین مطالبہ را میکند۔

علامہ ابن عبد البرؒ فرمودہ شخص کہ بعد از صحابہ کرامؓ وتابعینؒ فضائل فقہاء را مطالعہ نمودہ بہ سیرت وفضیلت آن ھا مطلع گردد بہترین عمل است نہ اللہ تعالیٰ محبت ما را با آنہا زیاد کند۔ امام ثوریؒ فرمودند در وقت تذکرۂ بزرگان وبندہای نیک رحمت اللہ تعالیٰ نازل می گردد جامع بیان العلم لابن عبد البر ص ۱۶۴ الحمد للہ بہ برکت فضل وکرم واحسان خداوند در ہمین سلسلہ اولین جلد کہ مشتمل بہ واقعات حیرت انگیز زندگانی امام اعظمؒ است چاپ گردیدہ بدست

81615

رس شما قرار گرفت و جلد دوم که واقعات و حالات زندگانی امام ابویوسف رح و امام محمد رح و امام زفر رح و حکایات دلچسپ آنها است جریان دارد و سعی می ورزم که هر چه زودتر به دسترس خوانندهٔ گرامی قرار بدهم اما در حین جمع نمودن واقعات کدام ترتیب خاصی مد نظر گرفته نه شده در وقت مطالعه کدام حکایت که دل پذیر بود و به نظرم پسند آمد نوشتم و به مناسبت اندکی به هر باب ملحق کردم "ترجمه شعر"

یک یک نقش را گرفته در دل جای دادم

که بیگاه در سیر روی سفید تو بودم

به جز از مقدمه، جلد اوّل را به هفت باب تقسیم گردیده است در چهار باب اوّل واقعات حیرت انگیز و حالات زندگی تأثر ناک امام اعظم رح و قصه های دل نشین که حالات را تغیر و ایمان را تازه میکند درج کردم تا که امت به برکت این حکایات در زندگی خویش قالب اسلامی را اختیار نمایند و قتیکه تمام کمالات ظاهری و باطنی صبر و شکیبائی، ذکر و فکر تمیز حلال و حرام ایثار و سخاوت علم و عمل ذوق عبادت شوق شهادت، رجوع و انابت، مجاهده و ریاضت عزم راسخ عاجزی و خاکساری اظهار حق۔ شفقت و مهربانی، انصاف و عدل، تقوا و پرهیزگاری تنقید و احتساب، طاعت و عبادت، به حکم و قضاء خداوند، پابندی شریعت خوف از قیامت در زندگی کسی پیدا شود پس چگونه حالات زندگی او جذبهٔ عمل را بیدار نمی سازد چگونه انسان غلطی خود را احساس نمی کند چگونه همت در او افزون نمی گردد چگونه بصیرت و بصارت او روشن نمی گردد چگونه قدر و قیمت وقت به او معلوم نمی شود پس نتیجهٔ مطالعهٔ این حکایات کشایش راه ذوق و شوق عمل نیک است۔

در باب پنجم و ششم آن واقعات است که حاوی علم و فضیلت فهم و قابلیت مطالعه و ذهانت ذکاوت و شجاعت و سخاوت و صلاحیت و کمالات بحث و مناظره و سریع الفهمی و فراخ نظری و اجتهاد و استنباط احکام و قوت استعداد امام اعظم رح درج است در آخر باب هفتم ضمیمه به عنوان "در خوان زعفران" درین کتاب درج گردیده که سبب آن جاذکر است در حقیقت که امام اعظم رح به اجتهاد و استنباط مسائل فقهی و احکام شرعی مقام امامت را حاصل کرده حاذقیت و هوشیاری و قوهٔ حافظه اش با او بسیار تعاون نموده است که این همه نعمت الله است به کسی که بخواهد می بخشد از جهت حافظه و ذهن قوی از تمام علم که صرف بنیاد ش در آن زمان موجود بود مثلاً تفسیر و حدیث و فقه و اصول و کلام و آثار و علم رجال

وتاریخ ولغت کمال کمالی کرده بعداً درزندگی علمی وبحث وتحقیق استنباط واستخراج مسائل وتدوین فقه و
ترتیب شرائع وتفریعات بحث ومناظره مدد حاصل می کرد طوریکه یک تجربه کار جنگی به تیرکش از ذخیره
خود را اکمال نماید درمعاصر امام صاحبؒ دوست ودشمن ذکاوت وذهانت اورا مدح وتعریف
میکردند بنائً متقدمین ومتأخرین متفق اند که ابوحنیفهؒ قوی الحفظ سریع الفهم وذکی بود حافظ الحدیث
واستاذ الحدیث ائمه بود درحافظهٔ او هیچگاه تغیری نیامده است ۔

اقتباس از دفاع امام ابوحنیفهؒ

از لحاظ تاریخی وعلمی این واقعات حیرت انگیز ساده دل از نگاه معنی ومقصد خیلی فایده منداست
انشاءالله درین دوران انقلاب شر وفساد خواننده را فکرمند وشوق صاحبان مطالعه وتحقیق وبزرگان
را درجوش آورده سبب تازه نمودن محبت آنها می گردد از نظر من اصل مقصد حالات زندگی این بزرگان
ونتیجهٔ تعلیمات شان این میشود که قلب ها از دولت ایمان ویقین سیر شده به شمع محبت وعشق حقیقی
روشن گردد تاکه همت عالی واراده راسخ اخلاق واعمال مطابق سنت پیغمبرؐ امر بالمعروف نهی از منکر را
عادت واز کلیات وجزئیات دین انسان باخبر باشد بنائً من تعطیلی های رمضان المبارک را برای
جمع وترتیب نمودن این واقعات غنیمت دانسته هرچه زودتر در تحت تحریر قلم خلاصه نمودم که شاید
کمی وزیادی هم شده باشد که قابل انتقاد باشد ۔

باز هم آرزو دارم که این کتاب جاهای خالی کتب خانهٔ اسلامی را پُر کرده تا اندازی تشنگی
شایقین علم واخلاص وکسانیکه به مطالعهٔ تاریخ حنفی شوق دارند دفع شود وآرزوی کسانی که درین راه
سعی می ورزند وآمدن یک انقلاب روحانی وعلمی ومطالعاتی وشخصی وقومی را خواب می بینند وبجای
اینکه خود را آلودهٔ دنیای جدید سازند آرزوی تعقیب نقش قدم بزرگان را دارند وهمت زندگی عالی را
کردند وفریاد می کنند ترجمه شعر

زمانه را که بدل کردی به آن بینازی ـ مرد آن است که زمانه اش بدلش شود برآورده شود

ترتیب این واقعات درچهل روز تمام شد درحالیکه به سبب درس وتدریس دار العلوم ودیگر مشاغل و
مشکلات کثیر روزی یکساعت یا دوساعت وقت برایم میسر میگردید واز هر طرف وقت پیدا کرده مصروف
کار خود بودم از یکطرف مصروفیت از دیگر طرف سرعت بالآخره بهم عاجزم یقیناً که از نزدم سهو شده باشد

باز هم استاذ های دارالعلوم خصوصاً مفتی سیف الله صاحب حقانی که به نظر تنقید هر لفظ را جدا جدا مطالعه کرده از مزاج منطقی در هم و خیال خود بالای کلام الفاظ که اعتراض کرده بود آن را به مطالعه ثانی تصحیح و خارج نمودم ازین خاطر من از آنها ممنونم به این هم نه بلکه به تنقید تعبیری و مشورهٔ مفید هر خوانندهٔ گرامی تشکر گویانم اگر خداوند این واقعات حیرت انگیز علما رحقی را بدست من به سر رساند دلیل این می شود که در هر دوران درامت مردمان اہل کار و ذی صلاحیت موجود است و جنگل از مزدور خالی نه شده درخت سبز دین همیشه همین قسم میوه دار و سایه داری باشد۔

"عالم نه شود ویران تا میکده آباد است"

قبل از شروع مطالعه کتاب به خوانندگان عرض میکنم که سلسله روایات تالیف من اکثراً به مدار تاریخ است و روایات تاریخ کلیتاً به روایت علمی برابر و موثق نمی شود و هم چنین بر شخصیت های تاریخی عقیده و عداوت علی السویه جاری است روی همین علت است که بسا اوقات اصل حقیقت در روایات مخفی می ماند عرض من اینست که اگر درین کتاب کدام واقعه و روایت به طور خطائی مخالف شریعت دیده میشود درحالیکه بنده حتی الامکان از نقل این چنین واقعه اعراض کردم باز هم اگر شده باشد در نظر ثانی حذف گردیده۔ بهر حال فکر و نظر اتباع شریعت وسنت و علم و تقوا را ملحوظ داشتن ضروری است نه شوق اتباع که نه به آن عمل جایز است و نه به آن وجه از صاحب واقعه بدگمانی کردن جایز است۔

وصلی الله تعالی علی خیر خلقه محمد واله واصحابه اجمعین۔

عبدالقیوم حقانی

رفیق موتمر المصنفین واستاذ دارالعلوم حقانیه اکوره ختک (پشاور)

مقدمه

تشریح وتعارف فضیلت وجامعیت جهانگیری

وآفاقیت علم الفقه. فقهای اسلام وفقه حنفی

فقه در لغت «الوقوف والاطلاع» یعنی واقف شدن واطلاع پیدا کردن را گویند ودر شریعت "الوقوف الخاص وهو الوقوف علی معانی النصوص واشاراتها ودلالاتها ومضمراتها ومقتضیاتها" یعنی در شریعت واقفیت خاص است که عبارت است از آگاه شدن از معانی واشارات ودلالات ومضمرات ومقتضیات نصوص «والفقیه اسم للواقف» وفقیه کسی را گویند که از امور مذکوره خبردار باشد.

قطع نظر از این تعریف اصطلاحی مرحوم امام صاحب رح در تعریف جامع قدیم خود چنین گفته «معرفة النفس ما لها وما علیها» یعنی فقه شناختن اشیا که به انسان نفع میرساند یا نقصان در حقیقت این تعریف تعریف اصلی «الدین» است که بعض نفرها به مشکل میتوانند درک کنند لفظ فقیه به شخصی اطلاق کرده میشود که در زمانهٔ خود در فقاهت نظیر نداشته هیچ مسئله بنا شد که او حل نکند و هیچ منصبی نیست که در حکومت اسلامی به شخصیت فقهی تفویض نشود فقیه آن شخصی را گویند که به بنیاد معلومات وحی ونبوت طریقهٔ استنباط مسئله را یاد داشته به اخراج مسائل مردم را از بی اتفاقی تناظر وخانه جنگی واز شعلهٔ آتش در امن داشته در حالات مشکلات مهم داعی ومستقیم کلمة الله باشد طوریکه باری تعالی این ها را در روی زمین خلیفهٔ خود ووارث نبی ص گردانیده مسلمان ها را امر به تابعداری از حکم آن ها نموده است.

مراد از اولی الامر فقها است | یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللهَ وَأَطِیعُوا الرَّسُولَ وَأُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ: النساء ۵۹

ترجمہ: ای مومناں فرمانبرداری کنید خدا را و فرمانبرداری کنید پیغمبر را و فرمان روایان جنس خویش را
حافظ ابن قیم رح در قرآن پاک در بارۂ آیۂ مذکور مینویسد که از جهت این آیه قبول حکم فقهاء و مجتہدین فرض است و عبداللہ بن عباس رض و جابر بن عبداللہ رض و حسن بصری رح و ابو العالیہ رح و عطاء بن ابی رباح رح و ضحاک رح و مجاہد رح گفتند که مراد از اولوا الامر درین آیه حاکمان نیست بلکه فقهاء مراد است (اعلام الموقعین ج ۱ ص ۳)

دو طریقہ تبلیغ دین

برای تبلیغ بسوی دین نبی رح دو راه است (۱) تبلیغ الفاظ نبوت (۲) تبلیغ معنی و تشریح آن که مبلغ طریقہ اول را محدثین و مبلغین طریقہ ثانی را فقهاء گویند بعض طبقه اول را اصحاب روایت و طبقه دوم اصحاب درایت گفته آند آنکه در آیۂ فوق ذکر گردید مراد همین اصحاب درایت یعنی فقهاء است۔

مقام و اطاعت فقہاء

حافظ ابن قیم رح فرموده که گروه سوم فقهاء آنست که خداوند نعمت استنباط مسایل را بر ایشان عطا نموده است که متوجه ضابطۂ حلال و حرام اند این فقهاء طوری اند در زمین مثل ستاره در آسمان که در شب تاریک به ذریعۂ آنها راه پیدا کرده میشود آنها بر دم نسبت به خوردن و نوشیدن زیاده ضرور اند و نظر به فرمان قرآن حق اطاعت این ها از حق پدر و مادر بیشتر است (اعلام الموقعین ج ۱ ص ۳)
امام جوزی رح می نویسد که: بدان در حدیث بسیار باریکی و پیچیدگی است که آن را صرف آن علماء می فهمند که فقهاء اند بعض وقت در حین روایت و نقل و بعض وقت در حین معانی و تشریح این مشکلات پیش میشود (اعلام الموقعین ج ۱ ص ۷)

تشریح لفظ فقہ و دو قسم علم

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه ۱۲۲)

ترجمہ: و ممکن نیست مومنان را که بر آیند همه یکجا پس چرا بیرون نیارند از هر جمعی از ایشان چند کس تا دانشمند شوند در دین و تا بیم کنند قوم خود را چون باز آیند بسوی ایشان بود که ایشان بترسند۔
در تفسیر معالم التنزیل آمده که مراد درین جا فهمیدن احکام فقه است و آن که فرض عین و فرض

کفایہ دو قسم است یکی نماز و یادگرفتن مسایل روزه که فرض عین است که تعلیم و یادگرفتن این به هر مسلمان لازم و ضروری است و فهمیدن مسایل به اندازه که به حد فتوی و اجتهاد باشد بازاو فرض کفائی است که اگر مردم یکشهر ازین علم بی حصه مانند همه مردم گنهگار میشوند و اگر یکنفر هم درین شهر به انداز فرض کفائی علم حاصل کرد از گردن دیگران هم گناه ختم شد۔

مراد از حکمت علم فقه است

وَمَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد اُوتِيَ خَيرًا كَثِيرًا:

امام مجاہدؒ فرموده که مراد درین جا از لفظ حکمت قرآن و حدیث و فقه است. در تفسیر کبیر آمده که معنی حکمت علم و فهم است و این خالص ترجمه لفظ فقه است و در تفسیر مدارک آمده که مراد از لفظ حکمت علم قرآن و علم حدیث و آن علم که سودمند باشد مراد است که بنده را به رضا خدا میرساند و در این ترتیب نبیؐ اولین علم فقه اسلامی بود۔

نشانه انتخاب و عنایت الله

يُعَلِّمُهُمُ الكِتَابَ وَالحِكمَةَ [illegible]

یعنی پیغمبر می داناند ایشان را کتاب و حکمت در جامع ترمذی و سنن دارمی از حضرت ابن عباسؓ و در بخاری و مسلم از ابوهریرهؓ روایت است که مَن يُرِدِ الله بهٖ خيرًا يفقهه في الدين یعنی الله با کسی نیکی کردن بخواهد او را فهم علم دین یعنی علم فقه میدهد بخاری ج ۱ ص ۱۶۔

ترجیح علم فقه در مجلس ذکر

ان رسول الله صلى الله عليه وسلم مر بمجلسين في مسجده فقال كلاهما على خير واحدهما افضل من صاحبه اما هؤلاء فيدعون الله ويرغبون اليه فان شاء اعطاهم وان شاء منعهم واما هؤلاء فيتعلمون الفقه او العلم ويعلمون الجاهل فهم افضل وانما بعثت معلمًا فجلس فيهم رواه عبد الله ابن عمرؓ مسند دارمی ص ۱۷۰

ترجمه: یکمرتبه نبیؐ در مسجدش به دوگروه مرور کرد فرمود هر دو بهتر است لاکن یکی از دیگر بهتر است گروه که به ذکر و دعا معروف است و مایل رحمت خدا است اگر خدا بخواهد برایشان اعطا میکند و اگر بخواهد منع کند منع میدارد هرچه این گروه دیگر که تعلیم فقه یا تعلیم علم می کنند و جاهل را می فهمانند ایشان افضل اند و من هم به حیث علم روان کرده شده ام پس نشست همراه همین گروه۔

عالم فقیہ، زاہد عابد روزی از نبی صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند از آن دو نفر بنی اسرائیل که یکی بعد از فرائض به مردم احکام دین را تعلیم مینمود و دیگرش روز روزه و شب قایم به عبادت بود که کدام آن ها بہتر است نبی صلی اللہ علیہ وسلم در جواب فرمود

فضل هذا العالم الذی یصلی المکتوبة ثم یجلس فیعلم الناس الخیر علی العابد الذی یصوم النهار ویقوم اللیل کفضلی علی ادناکم۔

ترجمہ: فضیلت آن عالم که فرض را ادا می کند باز به مردم مسائل شریعت را بیان میکند به بالای عابد که روز روزه و شب قیام اللیل می کند مانند فضل من است با دنی شما از مسند دارمی ص۵۳ "

یک فقیہ و ہزار عابد در جامع ترمذی حضرت ابن عباس رض از نبی ص روایت می کند که فقیہ واحد اشد علی الشیطن من الف عابد ترجمہ: یک فقیہ واحد به شیطان از ہزار عابد سخت تر است در جامع ترمذی ج ۲ ص۹۷ "۔

دعا نبی ص به فقہا و علماء در ترمذی و ابوداؤد از حضرت ابن مسعود رض و در دارمی و ابن ماجه از جبیر بن مطعم رض روایت است که نبی ص فرمودند۔

نضر اللہ عبدًا سمع مقالتی فوعاها ثم اداها الی من لم یسمعها فرب حامل فقه لا فقه له ورب حامل فقه الی من هو افقه منه۔

ترجمہ: اللہ تر و تازه بگرداند بنده را که حدیث مرا شنید و یاد کرد باز ہمان قسم به کسی رساند که او نه شنیده بود زیرا بسا اوقات فقیہ، فقیہ نمی باشد نسبت به آن کسیکه به او رسیده است و او افقه میباشد دارمی ج ۱ ص۵ و ابن ماجه ص۲۱

ہنگام که یک نفر صرف حدیث را روایتاً میرساند نبی ص در حق او دعا می کند منزلت و مقام کسی که با وصف حفاظت حدیث مسائل را استنباط کرده روح دین را تازه می کند چه انداز باشد۔ مطابق سخن اعمش مثال محدث مثل یک دوا فروش بزرگ و مثال فقیہ مثل حکیم است۔

در علماء بہتر که است از حضرت علی رض روایت است که نبی ص فرمودند نعم الرجل الفقیه فی الدین ان احتیج الیه نفع وان استغنی عنه اغنی نفسه۔ ترجمہ: بہترین شما آن شخص است که فقیہ باشد که اگر کسی به او در علم محتاج

شد خیری رساند واگر کسی خود رای پروا گرفت او هم پروانداردیعنی کاری را انجام نمیدهد که سبب ذلت
علم گردد «حدائق الحنیفه».

علم فقه ستون دین است

در دار قطنی و بیهقی روایت است که نبیؐ فرموده.
"ما عبد الله تعالی بشیٔ افضل من فقه فی الدین
ولکل شیٔ عمار و عماد هذا الدین الفقه"
یعنی از فقاهت فی دین الله دیگر عبادت بهتر نیست و برای هر چیز ستون است که ستون دین
فقه است.

برکات اشتغال در علم فقه

نبی اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند.
من تفقه فی دین الله عزوجل کفاه الله تعالی
ما اهمه ورزقه من حیث لا یحتسب
ترجمه: شخص که در دین خداوند فقاهت حاصل می کند خداوند مقاصد او را کفایت می کند و او را از
طرف رزق میدهد که وهم وگمان او نباشد «حدائق الحنفیه»

بهترین عبادت فقه است

نبی اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند.
خیر دینکم الیسره وخیر العبادة الفقه
یعنی بهترین واعلیٰ ترین دین شما آنست که آسان است و در عبادات فقه افضل است.
در طبرانی بروایت ابن عمرؓ آمده که.
وقلیل الفقه خیر من کثیر العبادة
یعنی کمتر فقه از عبادت بسیار بهتر است.

امراء و فقهاء

نبیؐ در دیگر جای فرمودند.
صنفان من امتی اذا صلحوا صلح الناس واذا فسدوا فسد
الناس الامراء والفقهاء.
ترجمه: در امت من دو گروه است که اگر آنها صالح بودند مردم هم درست می باشند اگر آن ها
فاسد شدند تمام مردم فاسد گردد. «مقدمه حدائق الحنیفه»

نصیحت مخلصانہ امام محمدؒ

تفقه فان الفقه افضل قائد — الی البر والتقوی واعدل قاصد

وکن مستفیدًا کل یوم زیادة — من الفقه واسبح فی بحور الفوائد

فان فقیهًا واحدًا متورعًا — اشد علی الشیطن من الف عابد[۱]

فقه را یاد کن ای مرد مسلمان — تا کند ترا سوی نیکی و تقوا روان

شتاب زن در دریای فقه هر روز — تا حاصل کنی دُر و گوهر فراوان

در مقابل هزار عابد بی علم — سخت هراس دارد از فقهی واحد شیطان

کمال فقهی قابل صد افتخار و اشعاری به فضیلت فقه

اذا ما اعتز ذو علم بعلم — فعلم الفقه اولی باعتزاز

فکم طیب یفوح ولا کمسك — وکم طیر یطیر ولا کباز[۱]

هر عالم که کند به علمش ناز — فقهی است در درجه زاو ممتاز

عطر فراوان ولی بوی مشک ندارد — بسا پرنده ها در پرواز کی شود باز

درباره اهمیت علم فقه و فقهاء و مجتهدین این چند سخن به خوانندهٔ عزیز عرض گردید و این فضائل در حق کسانی است که شب و روز در پی علم و اجتهاد و استنباط مصروف اند که به هر لسان و عامهٔ مردم فقهاء گویند و در بین فقهاء خداوند به فقهاء حنفی مقام عالی نصیب گردانیده که در میدان علم و عمل از هر کس مقدم اند که من خصوصیات آن ها را در کتاب دفاع امام ابوحنیفہؒ تفصیلاً تحریر نمودم که دوباره ذکر کردن برایم مناسب معلوم نمیشود اما بعض واقعات خاص او از نظر خواننده خواهد گذشت اکنون دربارهٔ فقهاء و امام های حنفی یک مثال دل چسپ را عرض میدارم۔

---

[۱] درمختار ص۳

تمثیل دلچسپ

وقد قالوا الفقه زرعه عبد الله بن مسعودؓ و سقاه علقمه فحصده ابراهیم النخعیؒ وداسه حمادؒ وطحنه ابوحنیفهؒ وعجنه ابویوسفؒ وخبزه محمدؒ وسائر الناس یاکلون ۔

ترجمہ: فقہاء گفته اند که فقه را عبدالله ابن مسعودؓ کاشت وحضرت علقمه آن را آب داد و ابراهیم نخعی درو ید وحمادؒ آن را کوبید وامام ابوحنیفه آن را آرد کرد وامام ابویوسفؒ خمیر کرد وامام محمدؒ آن را نان پخته کرد ودیگر مردم می خورند ۔

تشریح: این چنین است که حضرت عبدالله بن مسعودؓ بنیاد وطریقه اجتهاد را باز نمود حضرت علقمه هم همین راه را اختیار کرد وابراهیم نخعی فوائد منتشره را جمع نمود که علم فقه درجه بدرجه بالا میرفت حتی که امام الائمه شمع امت امام اعظم ابوحنیفهؒ علم فقه را به معراج خود رساند ومطابق قواعد تدوین نموده شکل کتابی داد وبه ابواب مختلف ظاهر نمود وبعداً ائمه هم همین اصول را اختیار کردند امام محمدؒ اجتهادات مسائل وروایات امام اعظم را جمع نموده فروع را تنقیح کرده مرجحات اورا بیان کرد وفقه را با اصول وفروعات وجزئیات مدون نموده تصانیف عظیمی کرده به امت محمدیه پیش کش نمود که امروز برای همه مردم قابل استفاده است ۔

جامعیت وآفاقیت فقه حنفی

ومذهبه (لامام ابی حنیفه) اول المذاهب تدوینا واخرها انقراضا کما قاله بعض اهل الکشف، قد اختاره الله تعالی اماما لدینه وعباده ولم تزل اتباعه فی زیادة فی کل عصر الی یوم القیامه " میزان ج۱ ص۶۹ "

ترجمہ: مشهور شافعی عالم محقق امام شعرانیؒ میفرماید در تمام مذاهب از لحاظ تدوین فقه اولین بار مذهب ابوحنیفهؒ است واز لحاظ تکمیل هم آخرین مذهب همین است طوریکه بعضی صاحب کشف فرموده که خداوند از برای دین خود امام ابوحنیفهؒ را به امامت منتخب نموده پیشوای بنده های خویش گردانید[۴۵] که پیروان او همچنا تا قیامت اضافه میگردد ۔

"تجویز" امیر شکیب ارسلان"

ازین حقیقت هیچ کس انکار کرده نمی تواند که امروز در جهان پیروان مذاهب اربعه غالب واکثر است درین جمله

مقتدیان امام احمد بن حنبل رح نسبتاً در اقلیت اند اگر بگویم که امروز در جهان مقلدین حنفی رح شافعی رح مالکی رح اکثر است دروغ نخواهد شد و باز نسبتاً درمیان این سه مسلک طوریکه ,, امیر شکیب ارسلان مرحوم ،، در حاشیهٔ حسن المساعی ذکر کرده و از او حاشیه نقل شده است که اکثریت مسلمانها مسلمانهای جهان مقلدین ابوحنیفه هستند مثلاً ترک ها بلقانیا ها، افغانی ها و اکثر مردم هندوستان و اکثر مسلمانان چین و اکثر مسلمان های عرب که در شام و عراق زیست دارند و باشندگان کردستان. شام، حجاز یمن، حبشه اکثراً شافعی مذهب اند۔ اکثر مسلمانهای مغرب و افریقای میانه و بعض مردم مصر مقلدین امام مالک رح اند بجند و بعض مردم شام پیرو مذهب امام احمد بن حنبل رح اند۔

تجویز انسائیکلو پیدیا آف اسلام

چندین سال قبل از امروز که مقلدین مذاهب مشهور اندازه کرده شده بود آن را انسائیکلو پیدیا آف اسلام که بلسانی انگلیسی چاپ شده است در سال ۱۹۱۱ء بمطابق ۱۲۷۲ھ ش این چنین نقشه داده است که در همان زمان هم مسلمان، با نسبت به دیگر مذاهب اکثر بودند۔

نام مسلک	تعداد مقلدین
تعداد پیروان فرقه زیدیه تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
,, ,, اثنا عشریه تقریباً یک کرور و سی و هفت لک	۱/۲۷/۰۰/۰۰۰
و در تبعیین اهلسنت والجماعت	
تعداد مقلدین امام احمد رح تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام مالک رح تقریباً چهار کرور	۴/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام شافعی رح تقریباً ده کرور	۱۰/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام اعظم ابوحنیفه رح تقریباً سی و چهار کرور	۳۴/۰۰/۰۰/۰۰۰

قابل تذکر: یک کرور پانزده صد هزار است و یک لک ده ملیون را گویند

نبی صلی الله علیه وسلم فرموده که

(۱) فعلیکم بالسواد الاعظم (۲) من شذ شذ فی النار

۱۔ یعنی تابع جماعهٔ بزرگ باشید ,, ابن ماجه کتاب الفتن ،، ۲۔ کسیکه از جماعه مسلمین خود را تنها کرد و به راه دیگر رفت تنها شد در دوزخ ,, ترمذی ابواب الفتن ،، نظر به این ارشادات نفس خود را

از دوزخ محفوظ نگهداشتن ضروری است وازین سخن این هم معلوم نمی شود طوریکه بعض مردم ساده میگویند دروقت ضرورت هم از مسلک خود به دیگر مسلک عمل کرده نمی توانی زیراکه درین باره مسلک حنفی هاچنین است ۔ لوافتی بقول مالکؒ فی موضع الضرورة ینبغی ان لا بأس به

" فتح المعین شامی وغیره کتاب المفقود "

ترجمه : دروقت ضرورت اگربه مذهب امام مالکؒ فتوی داده شد کدام باک ندارد ۔ درین جابه طورمثال امام مالکؒ ذکرگردید لاکن مراد هرچهار مذهب است ۔

اے صاحب عقل صفا

مسلما داری خبرزپلان شوم دشمنان
زشرق هادغربی مسلمانهای مسلمان نما

تن دارند جامهٔ زیبای اسلام
درحقیقت ماران خاموشی بی خدا

یکی زالله منکردیگر از رسولؐ
گویندهمه رامشرک بی عقلان بی حیا

بعض گویدنیست حقیقت آن حدیث
ارشاد پاک محمد صلی الله تعالی علیه وسلما

اےکه برائمه کردند طعن ناگوار
هرچه آمداز قلم صرفه نکردند اعتنا

چو بو حنیفهؒ وشافعیؒ ومالکؒ وحنبلؒ
شغل راه مردم بندگان خدا

پس برخیزای مومن مسلمان
دین ودنیا است درخطرا ے صاحب عقل صفا

تاکی پنبهٔ غفلت بگوش میزنی
تااز دسیسه های دشمنان باشی جدا

(زعیم) از قلم بیش ندارد تحفهٔ
تاکند مسلمین رابیدار وآگاه

باب اول

مختصر سوانح تعلیم و تربیت مجاہدہ و ریاضت

تقوی و ذوق عبادت و جذبۂ اتباع سنت و مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہ رح

مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہ رح

امام اعظم رح در سال ہشتاد ہجری در کوفہ در خانۂ ثابت کوفی پیدا شد اصل نامش نعمان کنیہ اش ابوحنیفہ لقبش امام اعظم بودہ نسلاً عجمی از اہل فارس است در بیست سالگی مصروف تحصیل گردید از جہت فکر سالم علم ادب، علم انساب، علم کلام را حاصل کردہ بخاطر فراگرفتن علم فقہ در حلقۂ درس فقہی آن زمان حضرت امام حماد رح زانو زد کہ تقریباً امام صاحب رح چہار ہزار استاد دارد مہربانترین و مشفق ترین اینہا امام حماد رح است ۔

امام اعظم ابوحنیفہ رح ہنگام کہ بہ تدریس مصروف شد در بہ نشر و اشاعت علم خود شروع کرد طلاب علم نبوت در درس او مثل پروانہ ہا ازدحام می کردند طبق ارشاد علامہ کردری رح ہشت صد فقہا و محدثین و صوفی ہا و مشائخ شاگردان او شمردہ میشوند، حضرت امام اعظم رح بخاطر تدوین فقہ و دستور اسلامی متشکل از چہل نفر فقہی یک مجلس شوری ساختہ بود کہ بعد از چند مدتی بنام فقہ حنفی یک مجموعۂ قانون و دستور اسلامی را تیار کردند کہ بہ جامعیت این فقہ آن مجموعہ گواہی میدہد و درین مدت مسائل کہ تصویب شدہ بود بہ دوازدہ لک و ہفتاد ۱۲۷۰۰۰۰ ہزار بالغ می گردید۔

تمام علمار متفق اند کہ امام صاحب رح تابعی بود و اینکہ از صحابہ رض نقل قول کردہ یا نہ بہ اثبات رسیدہ است کہ نقل قول کردہ است عظمت و بصیرت و سیاست و مقابلۂ امام صاحب رح با سلاطین

ظالم وحق گوئی را اختیار نمودن او سیاست شرعی را مدون نمودن فقه حنفیؒ واشاعت آن و نفاذ یک نظام اسلامی علی منہاج النبوت کارنامۂ بزرگ امام بزرگوار است که در تاریخ نظیر ندارد بعد ازین کارنامه ها امام اعظمؒ درسال ۱۵۰ ہجری دنیاء فانی را ترک و پشت سرگذاشته به دنیا باقی رحلت کرده به لقاء رب ذوالجلال پیوست ۔ انا للہ وانا الیہ راجعون ۔

جوہر نظر و قابلیت امام شعبیؒ

در دوران طفلی امام اعظمؒ بخاطر کدام کار در بازار روان بود که یکبار ملاقاتش با امام شعبیؒ عالم مشهور کوفه شد وقتی که امام شعبیؒ امام اعظمؒ را دید گفت شاید مردم طالب علم باشد امام صاحب را نزد خود خواست و پرسید کجا میروی اسم یک دکاندار را گرفت که نزد او کار دارم امام شعبیؒ گفت غرضم این است که تو کدام جای درس می خوانی یا نه؟ امام صاحب ازین سخن متأثر شده گفت به امام شعبیؒ برایش توصیه کرد که در مجلس علما برو و با علما نشست و برخاست نما زیرا که من در چهره تو استعداد فهم و قابلیت را مشاهده میکنم ۔

امام صاحبؒ میفرماید که همین سخن امام شعبیؒ برایم تاثیر کرد زندگی بازار را ترک گفته در پی طلب علم شدم "عقود الجمان باب ششم ص۱۶۰ و مناقب للموفق "

در ابتداء امام صاحب مصروف تحصیل علم کلام شد که از جهت جوش و جذبۂ خود و طبق تقاضای دوران درین علم باندازه ماهر شد که در بحث و مناظره استادها با او تاب مقابله را نداشت در دفاع امام ابوحنیفهؒ " روزی یک زن نزد امام صاحب آمد درباره طلاق یا حیض از او استفسار کرد امام صاحب لاعلمی خود را ظاهر کرده او را به طرف درسگاه امام حمادؒ متوجه ساخت و گفت هر پاسخ که شنیدی آمده پس بمن بگو وقتی که زن از نزد امام حمادؒ بازگشت و جواب را به امام صاحب شنواند امام صاحب خیلی متأثر شده ارادۂ راسخ کرد که باید علم فقه را یاد بگیرد و به همین نیت بدرسگاه امام حمادؒ حاضر گردیده برای تعلیم فقه لزوم را بخود اختیار نمود که بالآخره بعد از امام حمادؒ جانشین او تعیین گردید" مناقب موفق ص۵۵ "

امام صاحب رحمة الله علیه در یکجا به همین واقعه اشاره کرده می فرماید

خدعتنی امراءة و ذهدتنی امرأة اخری وفقهتنی اخری: یعنی یکزن مرا فریب داد و دیگرزن

پرہیزگارم ساخت ودیگر زن فقیہی ام ساخت [۱]

انتخاب علم فقہ از علوم مروّجۂ عصر

تلمیذ رشید امام اعظمؒ ابی یوسفؒ می فرماید یکروز از امام صاحبؒ کسی سوال کرد که علم فقہ چہ قسم نصیب تو شد امام صاحب پاسخ داد که توفیق دھندہ خداوند است که او را سپاس گذارم اما وقتی که من به طلب علم کمر بستم به تمام علوم نظر اندازی کردم و به نفع و نتیجۂ او فکری کردم که بالآخرہ علم کلام برایم مفید معلوم گردید باز فکر کردم که فایدہ کم دارد و انجامش ہم خوب معلوم نشد زیرا که اگر یکنفر درین بارہ خوب ماہر ہم باشد باز ہم نمی تواند که نظریۂ خود را در نزد عامۂ مردم ظاہر و آشکار نماید و پس درین وقت انسان مورد اتہام گوناگون قرار می گیرد و بالآخرہ به بدعتی و گمراہ مشہور می گردد۔ باز به علم نحو و ادب غور و فکر کردم و درک کردم که بالآخرہ نتیجہ اش این است که چند طفل را در اطراف خود جمع نمایم و به آنہا تدریس کنم باز به سوی شعر و شاعری متوجہ شدم دیدم که نتیجہ اش بجز مدح و ہجو و دروغ گوئی و تخریب دین دیگر چیز نیست باز به قرأت و تجوید نظر کردم که نتیجہ اش این بودہ که انسان به ہر اندازی ہم ماہر شود مجبور است چند طفل را در اطراف خود جمع کردہ قرآن بخواند فقط۔ باقی ماند ترجمہ و مطلب قرآن که تحصیل او آسان نیست و ہمین قسم می ماند باز به سوی علم حدیث متوجہ شدم دیدم که بجمع نمودن احادیث کثیرہ عمر دراز بکار است تا که مردم محتاج از علم من مکمل مستفید شوند و این سخن ظاہر است که بجا طر ضرورت طلبا حدیث و مردم خصوصاً نوجوان ہا زیاد می آیند ممکن است که به من تہمت دروغ

---

[۱] امام اعظمؒ میفرماید من از درسگاہ امام حمادؒ کمی در کنار نشستہ بودم که ناگہان یک زن آمد از من پرسید اگر یکنفر بخواہد زن خود را طبق سنت طلاق بدہد چہ قسم کند چونکه این مسئلہ برایم معلوم نبود که جواب میدادم سکوت را اختیار کردہ او را نزد امام حمادؒ روان کردم و گفتم ہر پاسخ که شنیدی آمدہ برای من ہم بگو امام حمادؒ گفت در طہر طلاق بدہد که در آن طہر جماع نکردہ باشد و وقتیکه عدۃ او گذشت نکاح او با دیگر مرد روا می گردد۔ امام صاحبؒ می فرماید وقتی که این پاسخ را من شنیدم بطور ندامت بخود می گفتم که علم کلام بتوچہ فایدہ داد بوت ہای خود را به پای کردہ راست نزد امام حمادؒ تشریف بردم چونکه من در سبق سعی و کوشش می کردم حضرت حمادؒ مرا در صف اوّل رو بروی خود جای داد پس یکزن سبب غیبی علم من شد " مناقب موفق ص۵۵ "

و شکایت از حافظ امام کنند که تا روز محشر این الزام باقی باند باز به کتب فقه متوجه شدم که ورق به ورق مشاهده می کردم و به هر انداز که نظر و فکر زیاد می کردم به همان انداز عظمت فقه در من اثر می کرد و درین علم هیچ عیب و خرابی بمن ظاهر نه شد فکر کردم که در حین تحصیل علم فقه و مجالس با علماء و مصاحبت با بزرگان موقع استفاده از اخلاق حمیدهٔ آنها برایم میسر می گردد و بالآخره به این نتیجه رسیدم که ادا فریضه و اقامت دین و اظهار عبودیت و حصول دنیا و آخرت بدون فقه ممکن نیست و اگر کسی بذریعهٔ فقه کمائی دنیا را بخواهد به مرتبهٔ عالی رسیده میتواند و اگر ارادهٔ عبادت کردن در خلوت خانه داشته باشد کسی بالای او اعتراض کرده نمی تواند که فلانی بدون علم شیخ شده بلکه گویند که فلانی به فقه عمل می نماید۔

لذت علم و هدایت غیبی

امام صاحبؒ در ۲۲ سالگی نزد حضرت حمادؒ آمده ۱۸ سال مسلسل در خدمت و صحبت او جهت تحصیل علم مانده بالآخره در ۱۲۰ ہجری دنیا او را من حیث یکعالم باکمال و مجتهد شناخت امام اعظم میفرمایدکه من ده سال در درس حضرت حمادؒ شرکت کرده بودم که هیچ قضائی و در راه تعلیم و اخذ منفعت ذرهٔ تقصیر نکردم روزی بخود گفتم که باید مدرسه جدا بسازم و در مدرسهٔ خود مصروف درس و تدریس شوم همین بود که ادب و حیا از استادم را یاد کردم و این جرأت را کرده نتوانستم بر قضاء الهی یکی از اقاریب استادم در بصره وفات کرد که بجز از حضرت حمادؒ دیگر وارث نداشت بناءً حضرت حمادؒ راه بصره را به پیش گرفته من را جانشین خود تعین نمود که توجه طلاب و مردمان حاجت مند بمن شد و درین دوران مسایلی پیشرو می آمد که من از استادم در آن باره روایت نه شنیده بودم بناءً از رأی خود اجتهاد کرده جواب می دادم و آن جواب ها را جدا نزد خود نگهداشته بودم که جمله ۶۰ مسائل بود وقتی که استادم بعد از دو ماه از بصره بازگشت آن مسائل را به ایشان پیش نمودم که از جمله ۴۰ مسائل را صحیح و ۲۰ مسائل را غلط تلقی کرد بعداً با خود پیمان کردم که تا حضرت حمادؒ زنده است نزد او درس می خوانم و از او جدائی اختیار نخواهم کرد۔ "عقود الجمان ص۱۶۳ و مناقب موفق ص۵۷"

نگاه پر شفقت امام حماد رحمۃ اللہ علیہ

امام حمادؒ که شاگرد مخلص و خاکسار و عاجز و شائق علم و متصف به اوصاف حمیده را که امام اعظمؒ است پیدا کرد او را در مردمک چشم خود جای داده به مهربانی زیادی تربیه

نمود. اسماعیل که فرزند حضرت حمادؒ است می فرماید روزی پدرم کجای رفت و بعد از مدت چند روز مراجعت نمود من از پدرم پرسیدم که آغاجان شما در بازگشت تان به دیدن کدام شخص شایق بودید و در دل می گفتم که شاید مرا بگوید لاکن حضرت حمادؒ فرمود که دیدن ابوحنیفهؒ را آرزو داشتم اگر امکان می بود من چشم خود را از او دور نمی کردم "تاریخ بغداد ج ۱۳ واخبار ابی حنیفه واصحابه ص ۲"

شاعری می فرماید- چشم بد دور از چنان روی، که از او چشم دور نتوان کرد

به مرور زمان خوی و عادات، رسم و رواج تبدیل میشود مثلاً لیسه ها، پوهنتون ها و اداره های تعلیمی این زمان و دوازده سال قبل از زمین تا آسمان فرق دارد چشم بد دور البته آن علایم در مدارس کم کم پیدا میشود وکدام ارتباط و تعلق که در سابق بود درین زمان بچشم دیده نمی شود و چیز و ناچیز مجبتی که امروز است فردا نخواهد بود. تاریخ ماضیه بالخصوص واقعات مکتب حنفی به این حقیقت اشاره می کند که ۱۲۰۰ سال قبل از امروز نظام تعلیم چگونه بود؟ یعنی نظام تعلیم ۱۲۰۰ سال قبل را بکلی منعکس نشان می دهد-"

انتخاب جانشین حضرت حماد رحمة الله علیه

حماد بن سلمه روایت می کند هنگامیکه مفتی اعظم استاذ کل و محبوب علمی و شخصیت بزرگ حضرت حمادؒ دنیا را به عزم عقبا ترک گفته از دنیا رحلت نمود در میان تلامیزه واحباب او مسائل تعین جانشین او زمزمه یافت که باید کدام شخص را در جای او انتخاب نمایم تا که این چشمهٔ علم وتدریس به مجرد وفات حضرت حماد پایان نیابد که شایقین علم در بدر و بالآخره به مرور زمان نام امام حمادؒ هم از لسان مردم فراموش نگردد درین باره اول پسر امام حمادؒ را پیشنهاد کردند که باید قایم مقام پدر بزرگوارش گردد مگر به او علم نحو و علم کلام غالب شده بود به این سبب در درس فقه اہل علم فقه از او مطمین نمیشدند بناءً در مسند حضرت حمادؒ موسیٰ بن کثیر به تدریس علم فقه انتخاب کرده شد که مردم به همان عقیدهٔ سابق و تمنای اسبق زیاد می آمدند اما آن لذت سابق و مهارت وکمال در کجا بود. و این چنین درس طلاب را مطمئن نمی ساخت بعد از آن ابوبکر نهشلی را در جای حضرت حمادؒ پیشکش نمودند که او عذر پیش کرده قبول نکرد و ابوبرده را هم پیشنهاد کردند او هم انکار ورزید باز هم ابوبکر نهشلی، ابوحصین و یزید بن ابی ثابت و جماعهٔ از علماء برای جانشینی حضرت حمادؒ نام

امام اعظم ابوحنیفہؒ را پیشکش نمودند امام اعظمؒ نسبت بہ دیگر علماء جوان و خورد سال بود بہ امام صاحبؒ که این مسند پیشنهاد شد بہ نیتی قبول کرد که این بانچہ پرورش دادۂ امام حمادؒ سرسبز و شاداب باند[1]

امام اعظمؒ بہ تدریس شروع کرد مدتی نگذشتہ بود که از ہر گوشۂ جہان طالبان علم نبوت و تشنگان علم و عاشقان درس گروه گروه و جماعہ جماعہ می آمدند کہ درسگاه از طالب مملو بوده خود را مستفید می کردند و قتیکہ امام صاحبؒ خزانۂ علم و معرفت را کشود طلباء ازین لعل خود را مستفیض می کردند بہ این انداز فیض و برکت و تعلیم گاه و دانشگاه و لذت در دیگر جا نبود این ہم معرفت علمیت امام صاحبؒ اجتہاد مسائل وحل مسائل و اثر خود خصلت و اثر سخاوت ایشان بود که حلقہ درسش روز بروز وسیع تر می شد و در مدت اندکی در تمام درسگاه ہا فضل و تفوق خود را ثابت نمود۔

"عقود الجمان صـ۱۶۸ موفق صـ۶۲"

اشارات غیبی بہ خدمت و اشاعت دین

بعد از اینکہ امام اعظمؒ در تمام علوم مہارت تام حاصل کرد ارادۂ گوشہ نشینی را کرد شب در خواب دید که نبی صلی اللہ علیہ وسلم می فرماید ای ابوحنیفہ ترا خداوند بخاطر احیاء و سنت من پیدا کرده احتیاط کن کہ ہرگز گوشہ نشینی را اختیار نکنی۔

"حدائق الحنیفہ صـ۶۴ و صـ۶۷ و موفق صـ۶۲ امام صاحبؒ"

بعد از شنیدن این مژده گویا زندگی دیگری پیدا کرد جداً بہ اجتہاد مسائل و اشاعت دین شروع کرد کہ فعلاً مسلک و مذہب او در ہر گوشۂ جہان نشر و قابل عمل است۔

ریاضت و مجاہده، ذوق عبادت و تلاوت

تاریخ ابن خلکان می نویسد امام اعظمؒ عالم، عابد، زاہد، صاحب ورع و تقویٰ کثیر الخشوع دائم التضرع، خوش سیرت، خوبصورت، خیرخواه و مددگار مسلمان ہا بود میانہ قد، گندم رنگ، خوش تقریر و شیرین زبان بود اسد بن عمرو می فرماید امام اعظمؒ چہل سال بہ وضوء خفتن نماز

---

[1] امام صاحبؒ در ۱۲۰ھ وفات کرد درین وقت بہ این حساب ۴۰ سالہ بود که این عمر معیار عقل و ہوشمندی است گویا در ۴۰ سالگی در مسند درس و تدریس بکمل نشست۔

صبح را خوانده بود و تمام شب قرآن می خواند و تمام قرآن را در یک روز تلاوت می کرد۔

" وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۱۴۱ اخبار ابی حنیفه و اصحابه ص۵۶ "

امام صاحب بعد از نماز ظهر استراحت می کرد می گفت که نبی صلی الله علیه وسلم امیفرماید در شب از قیام و بعد از ظهر از استراحت کار بگیرید در رمضان المبارک این عادت خود را تبدیل می کرد یعنی شب یک ختم و روز یک ختم قرآن کریم می کرد در طحاوی از مسعر بن کدام روایت است که من یکشب به مسجد رفتم دیدم که یکنفر در نماز قرآن تلاوت می کند و این تلاوت خوشم آمد زیرا که بسیار دلچسپ و مؤثر بود وقتیکه در سپاره هفتم رسید گفتم شاید که اکنون رکوع کند اما این شخص رکوع نکرد وقتیکه ثلث قرآن را خواند بالآخره نصف کرد هنوز هم تلاوت می کرد حتی که همه قرآن کریم را در یک رکعت ختم نمود وقتیکه هر دو میان از نماز فارغ شدیم به دقت نظر کردم دیدم که امام اعظم است، در هر رمضان شصت ختم می کرد در تمام عمرش پنجاه و پنج حج کرده و در کدام بیت که وفات کرد در آن خانه هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده بود[1] " وفیات جلد ۵ ص۱۴۱ و عقود الجمان ص۲۳۱ و موفق ص۲۰۷ "

---

[1] این مناقب را صرف مقلدین ابوحنیفه نوشته نکرده که مبالغه کرده باشد و مورد اعتراض قرار گیرد بلکه ابن خلکان، ابو الفداء، ابو نعیم صاحب حلیه، خطیب بغدادی، حافظ جلال الدین سیوطی و حافظ ابن حجر مکی بیان کرده است که همگی شافعی مذهب اند و هر کدامش در دوران خود امام بودند حتی که حافظ شعبی شافعی به تواتر نقل کرده و به تواتر رسانده است، اما بعض نفرها به این توافق ندارند که در مقام و اتاق وفات شده اش امام صاحب ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده باشد و اینهم به خاطریکه امام صاحب اکثر زندگی خود را در کوفه سپری کرده بود و جای مرکزی کارنامه های سیاسی و ملی و فقهی او در کوفه بود و جاے وفاتش در بغداد بود و چند روز در زندان بود و این گمان برده نمیشود که امام صاحب درین چند روز هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده باشد ممکن است که راوی گفته باشد تا وقت مرگش ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده یا اینکه زمانی که از کوفه به بغداد می آوردند ۔ ۷۰۰۰ هزار مرتبه قرآن را در خانه اش ختم کرده باشد اگرچه به بعض مردم این معنی ناممکن معلوم میشود و اگر حساب کرده شود در ۴۰ سال ۷۰۰۰ هزار ختم کرده میشود در حالیکه عمر امام صاحب حادی ۷۰ سال بود و هم چنین ۴۰ سال به وضوء خفتن نماز فجر را خوانده بود و این افعال است که از طاقت بشری خارج نیست که معترضین اعتراض کنند که این مبالغه است بلکه هرگز مبالغه و افراط نیست ۔

معمولِ همیشه قیام اللیل و تدریس علم

از مسعر بن کدام خطیب بو محمد الحارثی و ابو عبد الله بن خسرو روایت می کنند که من بخاطر دیدن و ملاقات امام صاحب به مسجد اور رفتم دیدم که امام صاحب بعد از ادا نماز فجر مشغول تعلیم مردم شد همین قسم تا ظهر مسلسل درس و تعلیم داده باز برای ادا نماز این مجلس پراگنده شد بعد از ادا ظهر تا عصر و از عصر تا شام و از شام تا خفتن این مجلس تعلیم جاری بود که من به این حالت حیران مانده بودم امام صاحب بعد از ادا نماز عشا به خانه رفت من با خود گفتم امام صاحب به این قسم فضل برای کتاب دیدن و عبادات نفلی و خواب چه وقت بیکار می شود و وقت پیدا می کند مردم بعد از نماز عشاء به خانه های خود رفتند من در همین تصور بودم یکبار دیدم که امام صاحب کالای پاکیزه را پوشیده خود را معطر کرده داخل مسجد شد که تا صبح صادق مصروف نفل بود بعد از سپری کردن شب باز خانه رفت چند لحظه بعد باز دوباره به مسجد آمد که لباسش را تبدیل کرده بود نماز صبح را با جماعت ادا کرده باز به همان سنت سابقه خویش به تدریس و تعلیم شروع کرد که تا خفتن دوام داشت من بخود گفتم دیروز تا بیگاه مصروف بود شب تا صبح مصروف و بی خواب بود شاید امشب استراحت کند باز امشب هم همان

فعل شب اوّل را شروع کرد که من متوجه او بودم و شب سوم هم همین قسم کرد من با خود فیصله کردم تا که من و امام صاحب زنده هستیم صحبت و مجلس او را ترک نخواهم کرد خلاصه اینکه تا وقت مرگ اراده مصاحبت با او را کردم و در مسجد باشنده گی را اختیار کردم که درین مدت من امام صاحبؒ را بدون روزه در روز و بدون قیام اللیل در شب ندیدم البته قبل از ظهر چند دقیقه استراحت می کرد و این عادتش بود ابن ابی معاذؒ میفرماید که مسعر بن کدامؒ خیلی بندهٔ مسعود بود که در همین حالت در مسجد او آب جبیه داعی اجل را لبیک گفت و سر به سجده بود "یعنی در حالت سجده روح او قبض گردید"

غایة الاوطار ج ۱ حدائق الحنیفه ص ۶۶ عقود الجمان ص ۱۳ ۲ ص ۲۱۵ و موفق ص ۲۰۸

این است همان ابوحنیفه که شب خواب نمی کند

امام ابی یوسفؒ میفرماید که من همراه امام اعظمؒ در راه روان بودیم که چند نفر ما را دید یکی آن انگشت خود را سوی امام صاحب گرفته اشاره کنان گفت که گفت ابوحنیفه لاینام اللیل این است آن ابوحنیفه که شب خواب نمی کند امام صاحب که این سخن را شنید گفت سبحان الله و در پاک است خدا، تو نمی شنوی که خداوند در لسان مردم درباره من چه گونه سخن را جاری و پخش کرده این چه ناشائستگی است که زندگی عملی ما مطابق گمان مردم نباشد باز گفت والله این مردم سخن را نمی گویند که حقیقتاً" در من نباشد امام ابویوسف صاحب میفرماید حقیقتاً هم همین است که امامؒ تمام شب را به دعا و تضرع و عبادت و گریه وزاری و بیاد خدا می گذراند ۔

"عقود الجمان ص ۲۱۱ و معجم المصنفین ص ۱۲۸ و صمیری ص ۵"

امام ابوحنیفه صاحبؒ ستون شریعت بود

مؤرخین واقعات عبادت و ریاضت تهجد و شب بیداری امام صاحبؒ را به کثرت نقل کرده اند که به حد تواتر رسیده است محمد بن یوسف صالحی و صاحب معجم می نویسند ومن ثم یسمی الوتد من کثرة قیامه از جهت قیام اللیل مردم امام صاحب را میخ می گفتند ۔

"عقود الجمان ص ۲۴۲ و معجم المصنفین ص ۱۶۸ و صمیری ص ۵۶"

درین باره کتاب ها یک لطیفه را هم نقل کرده اند زمانیکه ابوحنیفهؒ وفات کرد بچهٔ کوچک همسایهٔ او گفت یا ابت ۔

این تلك الدعامه التی کنت اراها کل لیلة فی سطح ابی حنیفه باللیل۔

ترجمہ: اے پدر جان ہر شب کہ در بالای خانہ ابوحنیفہ ستونی دیدہ می شد چہ شد کہ اکنون معلوم نمی شود پدرش بہ نرمی بہ پسر خود گفت یا بنیّ لیست

بدعامة وانما کان ذلك دعامة الشرع ابوحنیفہؒ

یعنی اے پسر من درین جا ستون نبود بلکہ او ستون شریعت امام ابوحنیفہؒ بود کہ اکنون او افتیدہ است وریعنی از دنیا رحلت کردہ"۔

"عقود الجمان ص۲۲۳ مناقب موفق ص۲۳۲"

ابوالموید کہ این حالات کثرت عبادت امام ابوحنیفہؒ را دید ناگہان از دہنش بر آمد کہ ۔

نهار ابی حنیفه للافاده وللیل ابی حنیفه للعباده

عقود الجمان ص۲۲۲

ترجمہ: روز رامی کرد صرف خدمت خلق بر تضرع بود از شب تا فلق

تقوی ابوحنیفہ، اسلام مجوسی

امام اعظمؒ کہ خار چشم امام رازی است باز ھم در تفسیر کبیر می نویسد امام صاحب بالای یک مجوسی پول داشت روزی امام صاحب بہ خاطر گرفتن پول خویش سوے خانہ آن آتش پرست روان شد وقتیکہ در نزدیک خانہ او رسید در پای امام صاحب کدام نجاست رسیدہ بود زمانیکہ پای زار خود را تکان داد نجاست در دیوار مجوسی رسید امام صاحب گفت اگر نجاست را دور نکنم دیوار خراب می شود اگر نجاست را دور کنم خاک دیوار می ریزد بہ مالک خانہ نقصان وارد می شود بالآخرہ دروازہ را "تک تک" کرد کہ یک کنیز برآمد گفت مولای خود را آواز کن کہ ابوحنیفہ آمدہ بمجرد خبر دادن کنیز مجوسی از خانہ برآمد وگمان کرد کہ شاید از من پول قرض خود را مطالبہ کند بہانہ جوی را شروع کرد لاکن امام صاحب قصہ نجاست دیوار را عرض کرد وگفت برایم طریقہ نشان بدہ کہ دیوار پاک شود مجوسی کہ این حالات تقوا، پاکی، پرہیزگاری، وترس از خدا ورفق در معاملہ اورا دید ایمان آوردہ فوراً مسلمان شد۔

ص۶۷ حدائق الحنیفہ وتفسیر کبیر۔

ترک سایہ و قبول آفتاب

اسماعیل بغدادے می فرماید کسی از یزید بن ہارون پرسید کہ به انسان فتوی دادن چہ وقت جایز میشود ؟ جواب داد تا وقتیکہ مثل ابو حنیفہ احتیاط را اختیار کند سائل گفت رأی تو ہمین است ؟ او جواب داد بلی من از این بالاتر ہم می گویم زیراکہ من از ابو حنیفہؒ بالاتر فقیہی و متقی و پرہیزگار ندیدم روزی امام صاحبؒ روبروی دروازۂ یک شخص در گرمی آفتاب نشستہ بود من گفتم کہ اگر در سایہ نشینید خوب خواہد شد و در دیگر روایت می آید کہ من از امام صاحب بذریعۂ قسم پرسیدم کہ درین گرمی آفتاب چرا نشستہ ای او پاسخ داد کہ بر بالای صاحب این خانہ قرض دارم و نشستن در سایہ را از جہت بدی پندارم کہ در سود و نفع ناروا شامل نشود۔

عقود الجمان ص۲۴۳ و موفق و کردری و الانتصار''

حفاظت نظر

امام محمدؒ در طفلی اش بسیار حسین و صاحب جمال بود وقتیکہ نزد امام صاحب بخاطر تعلیم علم تشریف آورد کہ نظر اول غیر اختیاری بود دیگر دوبارہ امام صاحب بہ طرف امام محمدؒ نظر نکردہ در حین درس در پشت ستون می نشاند تاکہ نظرم بہ او نخورد۔

''تذکرۃ الاولیاء بحوالۂ حدائق الحنیفہ ص۷۲''

ابو حنیفہؒ شخص عفیف و پاکیزہ کردار

از خارجہ بن مصعب روایت است زمانیکہ من ارادۂ حج را کردم کنیز خود را بخاطر خدمت جای امام ابو حنیفہ روان کردم و تقریباً چہار ماہ من در مکۂ شریف ماندم بعد از ہم ماہ عودت نمودم نزد امام صاحب رفتم کہ کنیز من در خدمت شما چگونہ بود خوب بود یا نہ، امام صاحب در پاسخ خارجہ بن مصعب گفت کدام شخص کہ قرآن را می خواند و مردم را بہ آن دعوت میدھد و بہ مردم فرق حلال و حرام را بیان می کند بہ او لازم است کہ نسبت بہ دیگر مردم نفس خود را کنترول کند قسم بہ خدا از وقتیکہ تو بہ حج رفتہ ای سوی کنیزت نظر نکردم ''یعنی چہ جای کہ خوخصلت او را آزمائش کنم'' خارجہ بن مصعب می فرماید کہ بعد از شنیدن این سخن من از کنیز خود از خوخصلت و حالات زندگانی خانۂ امام صاحب پرسیدم کنیز در پاسخ ام گفت من قسم میکونم کہ مثل امام صاحب نیک عمل، متقی، پرہیزگار، صاحب خصائل حمیدہ و پاکیزہ نفس دیگر شخص ندیدم و نہ شنیدم دیگر اینکہ من ہیچگاہ ندیدم کہ امام صاحب شب یا روز غسل

جنابت کرده باشد، امام صاحب روز جمعه بعد از اینکه نماز صبح را خوانده از مسجد می آمد چاشت چند رکعت نماز می خواند بعداً غسل می کرد کالا تبدیل می نمود خود را معطر کرده بنماز جمعه تشریف می برد و هیچ گاه من اورا بدون روزه ندیدم و بسیار کم استراحت می کرد۔

«عقود الجمان ص ۲۴۲ و صیمری»

خشیت و تقویٰ

گویند روزی امام صاحب باکسی گفتگو می کرد آن شخص گفت اتق اللہ یعنی از خدا بترس درین وقت رنگ امام صاحب زرد شد و به سر خم گفت خداوند ترا خیر بدهد وقت که یک انسان به علم اش می نازد به او ضرورت است که شخص دیگری به او خدا را یاد کند۔

«عقود الجمان ص ۲۴۷ موفق ص ۲۵۲»

عمل به حدیث نبوی در تحائف و ہدایا

از غورک سعدی الکوفی روایت است که گوید من یک مرتبه به حضور امام صاحب تحائف و ہدیه ارسال کردم امام صاحب در مقابل ہدایای من دو چند ہدیه روان کرده بود و بالای من گویا که احسان کرده بود من که ہدایا را دیدم گفتم حضرت صاحب اگر من می فهمیدم که شما چنین می کنید ہرگز این کار را نمی کردم امام صاحب جواب داد که این سخن را مگو زیرا که فضیلت و اجر کثیر به آن شخص می رسد که اول گام برداشته باشد آیا تو این حدیث نبی کریم صلی اللہ علیه وسلم را نه شنیده ای؟ که اگر کسی با شما نیکی و احسان کرد آن نیکی را شما به نیکی و احسان بسر برسانید اگر طاقت آن انداز احسان کردن را نداشتی به لسان اداء شکر محسن را بجا آورده او را تعریف کن طوری کی سعدی میگوید من به شنیدن این کلام امام صاحب رح را گفتم جناب این ارشاد نبی ﷺ به من از مال ملوک ام عزیز تر است۔

«عقود الجمان ص ۲۴۷ و مناقب موفق ص ۲۴۴»

دریک روایت آمده که این سخن به سوی امام صاحب منسوب است و بعض که این سخن را امام صاحب گفته است۔

تحمل و وقار عالمانه و عمل به مقتضای حدیث

عمرو بن ہیثم می گوید که یکروز نماز عصر من یک خط شعبه را به امام ابو حنیفه رح رساندم امام صاحب نماز عصر و شام و خفتن را به جماعت اداء نموده بعد از نماز عشاء آمدیم خانه امام صاحب

نان را خوردیم مرا در بستره خوابانید خودش در زاویهٔ اتاق به نفل ایستاد شد تمام شب را به نماز خواندن پر کرده صبح مرا بیدار کرد آب وضوء برایم آورد بعد از وضو کردن مسجد رفتیم. بعد از ادای نماز صبح در جای خود نشسته بود که ناگهان یک مار از بالا در روی امام صاحب افتید امام صاحب پای خود را در بالای جای مانده به ذکر خدا مشغول بود حتی که آفتاب بر آمد امام صاحب رح این دعا را خواند۔ الحمد لله الذی اطلعها من مطلعها اللهم ارزقنا خیرها وخیر ما طلعت فیها ر مونتہ

ترجمہ حمد است آن خدا را که آفتاب را از جای طلوعش بر آورد ای بار خدا ما را از این آفتاب و از کدام چیز که طلوع می کند بهره مند کن۔ بعد از آن امام صاحب رح به کشتن مار امر داد تا این زمان با اطمنان کامل مشغول ذکر و اذکار بود بعد از ادا نماز اشراق به تناسب وقت یک حدیث را به سمع حاضرین رسانید۔ ومن صلی الفجر ولم یتکلم الا بذکر الله تعالیٰ حتی تطلع الشمس کان کالمجاهد فی سبیل الله۔

ترجمہ: شخص که گذارید نماز صبح را تا طلوع آفتاب بجز از ذکر خدا دیگر تکلم نکرد او مثل یک غزاء کنندهٔ راه خدا است۔

از این جا معلوم می گردد که امام صاحب به عمل نمودن حدیث به چه اندازه پابند بود حتی که در حالت خطر هم رعایت حدیث را می کرد۔ از این واقعه وقار عالمانه و تحمل امام صاحب هویدا می گردد۔ در حدائق الحنیفه عقود الجمان ص ۲۴۴ و در خیرات الحصان هم تقریباً هم چنین واقعه نقل شده است''۔

امام صاحب در تمام عمرش ۵۵ حج

احیاء سنت رسول ؐ انتهاء ریاضت و مجاهده

کرده است در آخرین مرتبه درخواست باز نمودن دروازهٔ کعبه را نمود که خادمان دروازه را باز کردند و امام صاحب در بین دو ستون بیت الله به نماز ایستاد شده قرآن کریم را در نماز ختم کرد که بعد از نماز به گریان و ناله شروع کرد که بسیار وقت دستهایش بالا این دعا را بدرگاه رب ذالجلال می کرد۔ یارب عرفت حق المعرفة وما عبدتك حق العبادة فهب لی نقصان الخدمة بکمال المعرفه

در مناقب موفق ص ۲۳۵ ابوحنیفه از ابو زهرهٔ مصری ''

ترجمہ۔ اے پروردگار معرفت تو "یعنی کبریائی و ہمہ صفات تورا" طوریکہ بن لازم بود فہمیدم وشناختم وطوریکہ حق بندگی بہ تو بود آن را ادا کردہ نتوانستم، اے پروردگار نقصان خدمت مرا بہ وسیلۂ معرفت کمالت عفو کن۔

درجواب این دعا از گوشۂ بیت اللہ صدای غیبی آمد۔

وعرفت فاحسنت المعرفة وخدمت فاخلصت الخدمة غفرنا لك ولمن كان على مذهبك الى قيام الساعة "عقود الجمان ص۲۲۱"

ترجمہ۔ اے ابوحنیفہ قسم کہ ضرور بود تو معرفت ما را حاصل کردی طوریکہ لازم بود تو خدمت دین ما را ہمان طور کردی بخشیدیم تو را و مقلدین تو را و تا روز قیامت کسی کہ در مذہب تو می آید ہمگی را بخشیدیم۔

نصیحت بہ عمل سنت رسول ﷺ

امام اعظم رح دوستان خود را نصیحت می کرد کہ لباس خوب بپوشید صفا و پاکیزہ باشید گویند روزی یکنفر در مجلس امام صاحب با لباس کہنہ حاضر شد وقتیکہ او می برآمد امام صاحب برای چند دقیقہ معطل نمود بعد از این کہ مردم ہمگی رفتند امام صاحب بہ آن شخص گفت عزیزم این جای نماز را بالا کن و در زیر آن چیزیکہ است بگیر "کہ یک ہزار درہم بود"، امام صاحب گفت این درہم را بگیر برو سر و تن خود را نو کن آن شخص درجواب امام صاحب فرمود۔ من مالدار ہستم بہ این پول ضرورت ندارم امام صاحب گفت آیا تو این حدیث نبی ﷺ را نہ شنیدہ ای۔

ان الله يحب ان يرى اثر نعمته على عبده

یعنی اللہ دوست دارد کہ در بندۂ خود اثر نعمت خود را مشاہدہ کند۔

برو خود را صفا و سترہ و پاک کن از نعمت خدا کار گیر دوستهای تو بہ دیدن تو خوشحال شوند و از حالت بد تو رنج نبرند [1]

---

[1] ابوحنیفہ از ابوزہرہ مصری بحوالہ تاریخ بغداد جلد ۱۳ ص ۳۶۱ و مناقب موفق ص ۲۴۵

باب دوم

ایمان واحتساب

لرزیدن ابوحنیفہؒ بہ شنیدن نام اللہ

درماورای دریای دجلہ یکقریہ کوچک بودکہ بالآخرہ جای اردو جور شدہ بعداً یک شہر بزرگ بنام "رصافہ" جور شد وقتیکہ امام صاحبؒ از منصب قاضی القضاتی اباوانکار ورزید درشہر رصافہ برای چند روز محدودی قضا را در آن شہر بہ عہدہ گرفت اولین وآخرین وآن فیصلہ کہ بعد از آن امام صاحب استحقاق کرد دعوای یک رسگر بود کہ بالای کسی ازیک کوزۂ مسی دو درہم وچہار پیسہ باقی ماندہ بود وقتیکہ امام صاحب آن شخص مدعی علیہ (یعنی کسی کہ بالای او پول بود) طلب کرد او انکار ورزید امام صاحب طبق قانون گفت کہ بہ تو قسم لازم است قل واللہ الذی لا الہ الا ہو[1] (یعنی بگو قسم بذات کہ نیست جز خدای مگر او) مدعی علیہ آمادۂ حلف گردید وچونکہ بہ شنیدن نام اللہ در اندام امام صاحب لرزہ می آمد از بکس خود چند درہم قیمت بہار کشیدہ برای مدعی "یعنی صاحب پول" داد و گفت قرض این شخص را از من اخذ نما و مدعی علیہ را از قسم خوردن باز داشت این ہم یک تجربۂ عملی امام صاحبؒ بود۔

ضرورت عمل مع حصول علم

داؤد طائی کہ یکی از جملۂ اولیاء اسلام شمردہ میشود از شاگردان امام صاحب است وقتیکہ در دوران تحصیل در فقہ و قراءۃ وعلم تفسیر مکمل مہارت حاصل نمود امام صاحب برایش گفت داود آرزوی تو مکمل شد داودؒ

---

[1] وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۰۷ وتاریخ بغداد جلد ۲ ص۳۲۹

جواب داد دیگر چیز ہم مانده. امام صاحبؒ فرمود بلی به علم عمل کردن ضرورت است به مجرد شنیدن این سخن داودؒ برخاست یک اندازه زمین که از میراث برایش مانده بود آن را فروخت که هم صبر در صحم شد از مردم کنارگی را اختیار کرد که بسیار کم بنظر میخورد روزی فضیل بن عیاض به ملاقات داود طائی آمد داود دروازه را باز نمود فضیل در بیرون و داود در داخل گریان می کردند فضیل گفت کجا بروم با کنشینم در تلاش انسان ام داود گفت بلی این آن سرمایهٔ گم شدهٔ است که جستجو میکنیم پیدا نمیشود۔

" دفاع ابوحنیفہ" ص ۱۶۰"

بعض اوقات امام صاحب بطور شعر و غزل نه بلکه بطور پند و وعظ این اشعار را می خواند۔

ومن المروة للفتی	ما عاش دار فاخره
فاشکروا ذا و تیتها	واعمل لدار الآخره

ترجمه: در زندگی دنیا خانهٔ بهتر است بکار — اگر میسر شد این خانه قبر را باید دار

" عقود الجمان ص ۱۸۴"

مشاجرات صحابه رضؓ و مسلک ابوحنیفہؒ

روزی از امام صاحب پرسیده شد در بارهٔ جنگ های علیؓ و معاویهؓ و جنگ صفین که نظر شما چیست امام صاحب پاسخ کرد من از آن چیزیکه در قیامت پرسیده میشوم از او هراس دارم خدا از این واقعات مرا پرسان نمی کند و تلاش چنین واقعات ضرور هم نیست۔

علقمهؓ بهتر است یا اسودؓ؟

روزی از امام صاحب استفسار کرده شد که علقمهؓ افضل است یا اسودؓ امام صاحب جواب داد من ضرور است که بخاطر احترام آنها به ایشان دعا بخشش طلب کنم و من چه حق دارم که یکی را به دیگر ترجیح بدهم۔

حضرت ابوبکرؓ پهلوان است یا حضرت علیؓ؟

امام اعظمؒ در مسجد کوفه نشسته بود که رافضی مشهور و مناظر شیطان طاق نزد امام صاحب حاضر شد و پرسید که در تمام مردم پهلوان کدام شخص است امام صاحب پاسخ داد که بنظر ما حضرت علیؓ و در نظر شما حضرت ابوبکرؓ است، شیطان طاق بسیار غضبی شده گفت سخنت بالعکس بود در حقیقت در نزد ما پهلوان ترین مردم حضرت علیؓ است و در نزد شما ابوبکرؓ

است، امام صاحب فرمودند چنین نیست ما علی رض را به اینوجه پهلوان میگویم وقتیکه برایش معلوم شدکه حق خلافت از ابوبکر رض است سکوت را اختیار کرده طبق فیصله با ابوبکر رض بیعت نموده در تمام عمرش از ابوبکر رض تابعداری کرده و شمای گوید که حق خلافت از علی رض بود و ابوبکر رض غصب کرده هنگامیکه اگر حق از علی رض می بود واو حق خود را گرفته نتوانست معلوم شدکه حضرت ابوبکر رض پهلوان بوده زمانیکه شیطان طاق این خبر را واین پاسخ را شنید چپ ولاجواب شده به گریز شروع کرده رفت ـ

"عقود الجمان ص۲۷۷ ومناقب موفق ص۱۳۶"

حفاظت زبان

از وکیع روایت است که امام صاحب از قسم خوردن همیش پرهیز می کرد حتی که از قسم خوردن بکلی خود را محفوظ نگهداشته بود و عهد کرده بود که اگر درحین گفتگو بی اراده قسم بخورد آنرا خطای شمرده یک درهم بطور کفاره ادا می کند واین اراده را بخود لازم گردانیده بود وبعد از چند مدتی بجای یکدرهم دو درهم کرده بود واین را عادت کرده بود وقتیکه ناگهان درحین گفتگو الفاظ قسم از لسان شان سر می زد دو درهم را بطور صدقه تادیه مینمود ـ "عقود الجمان"

اجتناب از غیبت واداء کفاره واحتساب

امروز غیبت دربین مردم عادت شده است که حتی نوشنیده بخوانده وواقفین راه خدا ورسول ص به این کار مبتلا اند باز از عوام چه گله کرده شود بل هم اصل امام صاحب از غیبت بسیار بد می برد وازین گناه بی لذت خود را دامن می داشت وشکر خدا را بجامی آورد که لسان مرا ازین سخنهای بی هوده محفوظ کرده روزی یکی از رفقای خاصش گفت جناب مردم پشت شما بسیار گپ ها می زنند اما شما درباره آنها چیزی نمی گوید امام صاحب درجواب آن شخص فرمود

ذلك فضل الله يوتيه من يشاء   یعنی این فضل خداوند است میدهد به کسیکه بخواهد به امام ثوری گفته شد که من هیچوقت امام صاحب را ندیدم که پشت کسی غیبت کرده باشد ونه شنیدم، امام سفیان ثوری درجواب گفت بلی امام ابوحنیفه رح بی عقل و نافهم نیست که اعمال صالحه خود را بذریعه غیبت برباد کند. له ۲

له سیرت النعمان ص۲۴۲   ۲ درین جایک سخن حکیم الامت اشرف علی تهانوی بیادم آمد (باقی درصفحه آینده)

مناجات امام ابوحنیفہ رح

یزید بن کیت می فرماید کہ ترس خدا بہ بالای امام صاحب رح همیش غالب بود در بارۂ آخرت همیش فکر می نمود روزی علی بن الحسین الموذن در نماز خفتن سورۂ زلزال را قرارت می کرد و امام صاحب در صف در پشت او ایستاده بود وقتیکہ نماز گذاریده شد همہ مردم رفتند علی می گوید من دیدم کہ امام صاحب نشستہ است گویا کہ در فکر آخرت در مراقبہ باشد چند دقیقہ منتظر بودم اما او طوری بہ تفکر رفتہ بود کہ فکر کردم بر من نظر نخواهد کرد، در چراغ هم تیل کم بود نزدش گذاشتم و رفتم وقتیکہ صبح شد حسب علوتم بہ مسجد آمدم دیدم کہ امام صاحب بدرگاه خدا همراه هر دو دست ریش خود را گرفتہ دعا می کند کہ ای الله اگر کسی ذرۂ نیکی هم می کند تو بہ او اجر کامل میدهی و اگر کسی ذرۂ گناه هم کند تو سزای آن را میدهی این بندہ عاجز نعمان را از نار دوزخ در امان داردار هر گونہ گناه در امن وار و در رحمت بی پایان خود پناه بده۔

علی بن حسین می فرماید وقتیکہ من بہ امام صاحب نزدیک شدم چراغ همان طور می سوخت و امام صاحب بہ زاری و تضرع دعا می کرد هنگامیکہ مرا دید فرمود البتہ تو بخاطر بردن چراغت ایستادۂ من گفتم جناب شب ختم شده و من آذان صبح را هم گفتم امام صاحب فهمید کہ حالات مرا این دیده و بہ زاری تمام مرا گفت الکتم علی ما رابیت بہ لحاظ خدا تو مرا در کدام حال کہ دیدۂ بہ دیگر کس نگو۔

بعداً امام صاحب قایم شد دو رکعت نماز خواند در صف نشستہ بود تا کہ مردم بہ نماز صبح قایم گردیدند و امام صاحب هم همراه مردم نماز جماعت را ادا نمود بہ فکر من امام ابوحنیفہ رح این نماز را بہ وضوء عشاء خوانده بود۔

"وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۱۲ و عقود الجمان ص۲۲۵ و مناقب موفق ص۲۱۵"

(بقیہ حاشیہ صفحہ قبلی.) آمد کہ حوالہ کتاب را فراموش کردم میفرماید غیبت شنونده هم مثل غیبت کننده گنهکار است کسی پرسید کہ اگر پیر و استاد غیبت را شروع کند۔ فرمود شاگرد برخیزد غیبت کہ خلاص شد باز بیاید صحبت استاد و یا مرشد باران رحمت است اما وقتیکہ ژالہ باری شروع شود مردم صفہ می گریزند و پناه گاهی را تلاش می کنند۔

در مسائل مشکل توبه واستغفار

از ابوجعفر بلخی روایت است که میفرماید بن از راوی های ثقه این روایت رسیده که بسا اوقات امام صاحب در بعض مسائل بندمی شد شاگردهای خود را جمع کرده می گفت مشکل شدن این مسله از جهت گناهِ من است و به استغفار گفتن شروع می کرد. حتیٰ که عادت داشت از مجلس بلند می شد وضو می کرد دو رکعت نمازِ توبه می خواند و به استغفار گفتن شروع می کرد به برکت این عمل آن مشکل آسان می گردید و حل مسله را خداوند در ذهنش می آورد به سرور می گفت که من به خدا رو آوردم از گناهم توبه کردم و خدا بمن فضل کرد به نظر ترحم سویم دید مسله حل گردید، وقتیکه این مسله به فضیل بن عیاض رسید اونا گهان عطسه زد و برای امام صاحب به دعا خواستن شروع کرد.

"عقود الجمان ص۲۲۸ و ص۲۲۹"

ما کجا جنت کجا

امام صاحب روزی حسب عادت هر روزه بدکانش رفت وقتیکه نوکرش تکه باد کالا را در پیشروی دکان گذاشت بطور تفاول گفت خدایا بما جنت بده به شنیدن این سخن دل امام صاحب نرم شد به اندازگریان کرد که ریش مبارک تر شد به مزدور امر کرد که دکان را بسته کند و به سرش رومالی انداخته کدام طرف رفت فردا که پس به دکان تشریف آورد طرف مزدورش گفت برادرم ما کجا قابل این هستیم که جنت را آرزو کنیم این هم بسیار نعمت است که به قهر و عذاب خداوند گرفتار نه شویم۔ "عقود الجمان ص۲۲۷"

حضرت عمرؓ هم اکثر اوقات می فرمود روز قیامت که حساب و کتابِ من کرده شود نه از من چیزی گرفته شود و نه بمن چیزی انعام داده شود من به همین راضی هستم۔

سقوط العالم سقوط العالَم

روزی امام صاحب از کدام کوچه می گذشت دید که یک طفل با خاک وگِل بازی میکند امام صاحب او را از بازی کردن در گِل منع کرد و گفت پسرم می افتی کدام استخوانت می شکند۔ این طفل در جواب امام صاحب فرمود۔ جناب من اندیشۂ افتیدن خود را ندارم زیرا که به افتیدن من بجسم من ضرر می رسد و نقصان به فرد است مگر بمن نسبت بخود اندیشه افتیدن شما است زیرا که به لغزش تو لغزش جهان است۔ فان فی سقوط العالم سقوط العالَم یعنی به لغزش یکعالم تمام جهان می لغزد "یعنی بی راه میشود" خدای

ناخواسته به لغزش تو به دین و به اہل اسلام ضرر میرسد۔ " در درمختار جلد اص۵ "

به امام صاحب این سخن با کمالِ طفل بسیار تاثیر کرد که در دل گرفته باربار به شاگردانش تاکیدی ورزید که در تحقیق مسائل به اندازه زیاد بکوشید زیرا که خطائی عالِم خطای عالَم است۔

اطمنان قلب افاده واستفاده

روزی کسی از امام صاحب پرسید که به تعلیم فقه چه چیز بسیار ضروری است؟ امام صاحب فرمود اطمنان دآن شخص پرسید که اطمنان قلب به چیز میاید؟ امام صاحب گفت به قطع تعلقات آن نفر پرسید تعلق چگونه کم میشود امام صاحب فرمود که انسان اشیاء ضروری را گیرد و غیر ضروری را ترک نماید۔ روزی یکنفر از امام صاحب پرسید که علم فقه را چطور دریافت کردی وچگونه مستفیض شدی؟ امام صاحب فرمود۔ مابخلت بالافادہ ولا استنکفت عن الاستفادہ یعنی در تعلیم به دیگران بخل نکردم و از دیگران خواندن را اعراض و انکار نکردم۔ " در عقود الجمان ص۲۳۹ "

عبرت پذیری

از معسر بن کدام روایت است که یکروز همراه امام صاحب در راه می رفتیم ناگهان پای امام صاحب به پای یک جوان خورد و آن جوان چیغ زد و گفت یا شیخ اما تخاف القصاص یوم القیامه اے نفر آیا تو از انتقام گرفتن روز قیامت خوف نداری امام صاحب که این سخن را شنید بی هوش افتید معسری فرماید که من امام صاحب را تکیه گرفتم چند ساعت بعد به هوش آمد برایش گفتم اَخافُ انه لَقَیّ درین چه عجب است که آواز غیبی باشد۔

" در عقود الجمان ص۲۲۹ "

امام صاحب در خلوت و بیرون یکسان بود

داود طائی می فرماید که من ۳۰ سال در خدمت امام صاحب همراه او بودم درین مدت من یکبار امام صاحب را سر برهنه و پا دراز نه در خلوت دیدم و نه در بیرون یک مرتبه به امام صاحب گفتم امام صاحب اگر در خلوت باشی و پایت را دراز کنی باکی ندارد، امام صاحب فرمود در خلوت مراعات کردن آداب نسبت به بیرون افضل است۔ " در حدائق الحنفیه ص۴۲ "

صد مرتبه دیدار خدا و دعا رنجات

امام صاحب می فرمود ۹۹ دفعه دیدار خدا در خواب نصیبم شده و در دلم سودا بود که اگر این بار خدا

را در خواب دیدم پرسان میکنم کہ در روز قیامت از عذاب تو خلاصی بر چہ قسم میشود باز فضل خدا شد در خواب دیدم و پرسیدم خداوند جواب داد کسیکہ سحرگاہ این وظیفہ را بکند در روز قیامت از عذاب من در امن است ۔

وظیفہ

سبحان اللہ الابد الابد	سبحان اللہ الواحد الاحد
سبحان اللہ الفرد الصمد	سبحان اللہ رافع السما بغیر عمد
سبحان من بسط الارض علی ماء جمد	سبحان من قسم الرزق ولم ینس احد
سبحان من خلق الارض فاحصاھم عدد	سبحان من لم یتخذ زوجۃ ولا ولد
سبحان الذی لم یلد ولم یولد	ولم یکن لہ کفواً احد

"عقود الجمان ص۲۶۵"

دعا مستجاب الدعوت شدن

گویند یکنفر ارادۂ حج رفتن را کرد اوّل نزد امام صاحب آمد و پرسید اوّل مرتبہ بہ دیدن بیت اللہ کدام دعا را خواندن لازم است زیراکہ علماء فرمودہ بہ اولین بار دیدن بیت اللہ ہر دعا کہ بکنید منظور و قبول می گردد امام صاحب در پاسخ آن نفر فرمود۔

بان یدعوا اللہ عند مشاھد البیت باستجابۃ دعائہ فان استجیب ھذہ الدعوۃ صار مستجاب الدعوۃ ۔

ترجمہ: بر رو برو شدن و دیدن بیت اللہ دعا مستجاب الدعوۃ شدن بخواہ اگر این دعاے تو قبول شود دیگر ہیچگاہ دعا رتو بدون قبول شدن نمی ماند۔

"عقود الجمان ص۲۶۵"

اہتمام شکر و امتنان

از زیاد بن حسین روایت است روزی یکرومال را بہ امام صاحب بطور تحفہ روان کردم کہ ۳ درہم قیمت داشت امام صاحب تحفہ مرا پذیرفت کہ سبب خوشحالی من گردید لاکن در مقابل او بمن یک انداز کالای خز روان کرد کہ ۵۰ درہم قیمت او بود۔ "عقود الجمان ط۲۳۶ و مناقب موفق ص۲۳۷"

ترجمۂ اشعار امام صاحب بدربار رسالت صلی اللہ علیہ وسلم

یا سید سردار ما آمدم ترا بی نوا
طلب گار خوشنودیت ام امیدوار رضا

ای اشرف المخلوقات بیاد آرم قسم
قلبم مملو از محبت است بتو بی ریا

لولاک لما خلقت الافلاک بودہ
ورنہ در جہان کس نمیبود پیدا

کردہ بتو توسل پدر ما آدم
بر لغزش عفو کردش خدا

بردعا ابراہیم ہم تو وسیلہ بودی
اللہ کرد نار را برد و سلاما

دربلای درد کرد ایوب ترا وسیلہ
شد دعایش قبول آمد بہ او شفاء

بہ دنیا آورد عیسیٰ نوید قدوم ترا
سراح حسن تو شد مسیحا

طبق اسبق بر موسیٰ ہم تو وسیلہ
کہ در قیامت بتو کند بس التجا

بود و یونسؑ گر شائستہ برکت بود
یوسفؑ ہم با جمال از تجلی حسن شما

اے ملقب طاہا از انبیاء بلند شدی
چو قرآن ارشاد کند سبحن الذی اسریٰ

است قسم اے یاسین لقب نیست دیگر
تاکہ شود پیدا از تو بلند و بالا

از بیان اوصاف جمیل تو عاجزاند شاعران
لسان وہم قلم نتوان کرد مکمل بتو ثنا

در قلب من محبت تو جاے گرفتہ اے نبیؐ
در وجودم نیست ہیچ از محبت ماسوا

اے کہ بر ہمہ موجودات بزرگ و برتری
مرا از بخشش و عطاے خود مسرت نما

طالب کرم ام من ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ
بجز تو ندارم در انام راہنما

صلی علیک اللہ اے نشان ہدایت
باشد بتو درود تا قیامت من جانب اللہ

خوانندۂ عزیز این بود آن شعری کہ امام ابو حنیفہؒ بدربار رسالت نذرانۂ عقیدت کردہ بود بہ فارسی ترجمہ نمودم اگر کسی خواہش اصل شعر عربی کہ امام صاحب گفتہ است دارد بہ جلد اول باب دوم صـ۸۴ و صـ۸۵ واقعات حیرت انگیز مراجعہ نماید کہ مسمی بہ "امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات" است یعنی بہ اصل کتاب رجوع کنید۔ زعیم۔

باب سوم

زہد و قناعت، کسب حلال، حزم و احتیاط سخاوت و ایثار و استحضار قیامت

خلیفه دوم عباسیان ابوجعفر منصور یک مرتبه یک مقدار پول نقد بطور هدیه به امام صاحبؒ فرستاد امّا امام صاحب آن تحفه را قبول نکرد حتی بعض نفرها گفت از منصور بگیر صدقه کن امام صاحبؒ در جواب آنها گفت۔

اوعند هم شئ حلال — آیا در نزد آنها چیز حلال است؟

اوعند هم شئ حلال — آیا در نزد آنها چیز حلال است؟ ؎

اجتناب از خوردن مشتبه

یکروز یک بزاز بزهای غصب شده در رمه کوفه یکجا شد و شناخ... نمیشد که از که است بناءً از رمه جدا کرده به مالکش حواله کردن... مشکل بود و خوف این هم بود که این بز در دست قصاب بخورد تا که گوشت او در بازار فروخته شو... و گوشت این بز غصب شده را مردم بخورد مردم در فکر حفاظت خود از این حرام بودند که گپ

؎ این واقعه وقتی رخ داد که امام صاحب منصب قضاء را قبول کرد و نه سخن بادشاه را پذیرفت و امام صاحب را برهنه کرده سی دره زده بود وقتیکه همه مردم به خلاف بادشاه برخاستند به عوض هر دره به امام صاحب یک یک هزار درهم هدیه و پیشکش نمود لاکن امام صاحب این پول را نه پذیرفت

« مناقب موفق ص۱۹۲ »

امام صاحب رسید چراکه این واقعه نشر شده بود امام صاحب از مردم پرسید که یک بز چقدر وقت زنده می ماند؟ مردم گفتند تا هفت سال بعد ازین امام صاحب تا هفت سال گوشت بازار کوفه را نخورد [۱]

دو شعر پسندیدهٔ امام ابوحنیفہ رح

حکمران ظالم دوران بنی امیه حجاج بن یوسف و حکمران سرکش عباسیان ابومسلم خراسانی وقتیکه به ظلم وستم و بی رحمی دست زدند از صاحب اراده های اعلی و نفرهای زنده جان در خوف و هراس شدند مگر امام صاحب از حکومت مستغنی و بی نیاز بود و در آن زمانه به کثرت این دو شعر را می خواند۔

عطاء ذی العرش خیر من عطائکم
وسیبه واسع یرجی وینتظر
وانتم یکدر ما تعطون منکم
والله یعطی بلا منٍّ ولا کدر

ترجمه عطار صاحب عرش بهتر از عطار شما
باران کرمش افضل است بر مخلوق و هم بما
داد و عطار شما هست عیث با منت و احسان تان
در داد او تقصیر نیست نه احسان و نه ریا [۲]

جواب حاسدین

کدام بندهٔ که مقرب الی الله باشد به همان اندازه حاسدان او زیاد می باشند وقتیکه درخت ثمردار باشد با سنگ و کلوخ آن را زده میشود۔ لا یرمی شجر الا ذو ثمر۔

وقتیکه به امام صاحب رحمة الله علیه از جانب حاسدین کدام غم و درد میرسید این شعر ها را زمزمه می کرد۔

---

[۱] ریاض اخبار المنتخبه من ربیع الابرار بحواله حدائق الحنیفه ص۸۷ وعقود الجمان ص۲۲۲۔
[۲] مناقب موفق ص۲۴۴۔

ان یحسدونی فانی غیر لائمهم
قبلی من الناس اهل الفضل قد حسدوا
فدام لی ولهم مابی ومابهم
ومات اکثرنا غیظاً بما یجدوا

ترجمه: حاسدان گر حسد کنند پروا ندارم که نیستم ملامت
گذشته از ما کجا این مردم ماندند سلامت
اینها راه خود روند و من راه خود۔
این چنین مخلوق رفته اند بقبر بسا بی عزت

«دفاع ابو حنیفه ص۲۴۲ عقود الجمان ص۴۹۸ تاریخ بغداد»

حق گوی یحیی بن معین رح

هنگامیکه بعض مردم به خاطر کینه و حسد پشت امام صاحب گپ می زدند امام یحیی رح درین موقع این اشعار را می سرود۔۔

حسدوا الفتی اذا لم ینالو فضله
فالقوم اعداء له وخصوم
کضرائر الحسناء قلن لزوجها
حسداً وبغیاً انها لذمیم

ترجمه: هنگام که بر کمال این جوان نرسی | از بغض و حسد کینه وری چه سود
این عادت امباق باشد همیش | کند وصف امباق نزد شوهر برصورت خود

تحفه یک هزار بوت و تقسیم آن

از علی بن جعد روایت است که یک نفر هزار جوره بوت به امام صاحب بطور هدیه روان کرد امام صاحب آن بوت ها را به طور هدیه قبول کرده به علماء و شاگردانش تقسیم کرد یک روز یا دو روز بعد که به پسرش بوت بکار شد به خاطر خریدن به بازار تشریف برد که در راه شاگرد بزرگوارش یوسف بن خالد سمتی بصری دید گفت جناب دیروز یک هزار جوره بوت آورده دیگر چه ضرور است امام صاحب جواب داد برادرم از یک هزار بوت دیروزه نه کدام دانه بمن مانده و نه به خانه ام و نه برای ما روان کرده شده بود و تمام آن بو

صادر بهمان جا به علماء استاذ بادشاگرد ها و حاجت مند ها تقسیم کرده شد۔
"عقود الجمان ص۲۴۶ موفق ص۲۴۷"

اظهار افسوس به فقدان مروت و همدردی

از عبدالله بن بکر سهمی روایت است که در راه مکه بین من و همسفرم جمال بخاطر چند روپیه تنازع واقع شد وقتیکه اختلاف زیاد شد نزد امام صاحب رفتیم امام صاحب از واقعه پرسید هرکدام ما دلایل و دعوای خود را بیان کردیم لاکن در کمی و بیشی روپیه اختلاف ما زیاد شد که حتی به سرحد جنگ کشید امام صاحب در حیرت رفته گفت برادران چند روپیه است که شما سر یک دیگر می شکنانید۔ همسفرم جمال گفت که چهل درهم است، امام صاحب گفت عجب است که اخوت و برادری و آدم گری از بین مردم مرفوع گردیده ختم شده است من به این سخن امام صاحب بسیار متاثر شدم و امام صاحب ۴۰ درهم کشیده به جمال داد و به سبب این سخاوت امام صاحب تنازع پایان یافت۔ "عقود الجمان ص۲۴۷ و موفق ص۲۴۸"

تمام قرض ابراهیم را تنها ادا میکنم

یکروز عالم مشهور امام ابراهیم بن عینیه از جهت قرضداری به زندان انداخته شد و این سخن بر امام صاحب رسید بسیار رنجید و از اقاریب او پرسید که بالای ابراهیم چه مقدار قرض است پاسخ داده شد که چهار هزار درهم مردم بالای او قرض دارند و باز معلومات گرفت که به خاطر ادا قرض از دیگر کس هم پول قرض گرفته یا نه قرض گرفته بود، امام صاحب فرمود تمام پول قرض ابراهیم را تنها خودم ادا میکنم و چنین هم کرد "عقود الجمان ص۲۴۷ موفق ص۲۴۳"

این همان زاویه دروازه برای شماست

ذکر "مجلس البرکة" امام اعظم رح در اکثر تواریخ ذکر است بناءً من درین جا آن واقعه را که مؤرخین ذکر کردند یاد آور میشوم جای نشست امام صاحب مشهور به مجلس البرکة بود و اینکه چرا مشهور به این نام گردیده است به این سبب بود که گویند در کوفه یک شخص مالدار و قدرت مند بود وقتی آمد که آن شخص خوراک بیگاه و صبح را نداشت و شب و روز او و فامیلش به تشنگی و گرسنگی می گذشت چونکه مرد حیاناک بود به کس ظاهر نمی کرد متاسفانه یکروز دختر... در بازار خربوزه تازه

رادید گریہ کنان بجانم آمد از مادرش پول خواست تاکہ خربوزہ بخرد چونکہ عاجزی مشکل است و مادر آن مان
دخترش را پورہ کردہ نتوانست دخترک حال بد را براہ انداخت و پدرش در تماشاءِ دختر خود بود ۔
چشمش از آب دیدہ مملو گردیدہ بہ نیت امداد خواستن از امام صاحب را کرد و بہ مقام "مجلس البرکۃ"
تشریف بردہ چند دقیقہ نشست چونکہ تا اکنون بہ طلبیدن دست پیش نکردہ بود جرأت طلبیدن را
نکردہ عار و حیا و شرم بہ او غالب گردیدہ از مجلس آہستہ و چپ برخاست و بہ خانۂ خویش تشریف
برد گویند کہ امام صاحب از چہرۂ او درک کرد کہ بخاطر کدام حاجت عارض شدہ آمدہ امّا از جہت
شرافتش سکوت را اختیار کرد وقتیکہ آن شخص دوبارہ بہ خانۂ خود عودت می نمود، امام صاحب ہم
از تعقب او آہستہ آہستہ رفت وقتیکہ آن شخص در دروازہ اش داخل شد امام صاحب خانہ اش را دید
وقتیکہ نصف شب شد امام صاحب یک ہمیان پنجصد درہمی را گرفتہ بخانۂ آن نفر تشریف برد و دروازۂ
او را تک تک زد،، آن شخص بیرون آمد امام صاحب فوراً آن ہمیان را در زاویۂ دروازہ گذاشتہ
و سوے آن نفر گفت این ہمیان کہ افتیدہ است بخاطر شما است و زود بازگشت نمود آن شخص
ہمیان را با خود برد وقتیکہ در خانہ آن را باز کرد دید کہ در یک پرزہ این الفاظ نوشتہ است ۔
هذا المقدار قد جاء به ابو حنيفه اليك من وجهه حلال فليفرغ بالا
ترجمہ: ابو حنیفہ این پول را بخاطر تو گرفتہ آوردہ بود این مال حلال است باید بہ این مال تو مراد
خود را پورہ سازی ۔

"الموفق ص۲۴۲" [1]

---

[1] بعضی ہا گفتہ اند کہ خیرات خفیہ دادہ شود افضل است پس امام صاحب کاغذ را چرا نوشت
درین جا بسیار توجیہات است اما جواب اطمنان بخش این است کہ در ہر قسم مال شک و شبہہ
پیدا شد این ہم ممکن بود کہ آن نفر پول را مصرف نمی کرد یا بعد از مصرف در دل اش وسوسہ
میآمد کہ این پول را کہ آوردہ بود و براے چہ آوردہ بود، براے آزمایش باشد یا بخاطر گرفتاری
من باشد امّا بہ این حیلہ بہ او اطمنان ہم حاصل شد و ظاہر ہم شد کہ اگر ضرورت پیش شد دوبارہ
آمدہ میتوانی ۔

قناعت، توکل و استغناء

وقتیکه خلیفهٔ عباسی ابوجعفر منصور باربار به امام صاحب هدایا ارسال می کرد و امام صاحب دوباره روان می نمود، بعض اوقات منصور امام صاحب را دعوت می داد که به دربار او تشریف فرما گردد امّا امام صاحب در جواب منصور همان اشعاری را که پدر بار عیسیٰ بن موسیٰ سروده بود، در پاسخ منصور هم می سرود۔

کسرة خبز و کعب ماء   و فرد ثوب مع السلامه

خير من العيش فی نعيم   يكون بعدها الملامه

در عقود الجمان ص ۳۰۶ و موفق ص ۴۵۲ ،،

ترجمهٔ شعر را در فارسی مینار گیلانی چنین کرده۔

کوزهٔ آب پارهٔ نانی   جامهٔ چند با تن و جانی

هست بهتر هزار بار ز عیش   که آورد عاقبت پیشانی

در بیست دینار دو جوره کالا و یک دینار نقد

روزی یکجوان نزد امام صاحب حاضر گردیده عرض نمود جناب برایم دو جوره کالای خوب ضرورت است چه بهتر خواهد شد که شما همراه من احسان کنید و همرایم امداد کنید زیرا که وقت عروسی من است میخواهم کالای بهتر داشته باشم تا که نزد خسرهای خود باعزت باشم امام صاحب فرمود ده پانزده روز صبر کن آن جوان بعد از میعاد مقرره باز آمد امام صاحب دو جوره کالای قیمت بها به او تحفهٔ و بخشش داد که در آن زمانه قیمت آن کالا ۲۰ دینار بود و همراه کالا یک دینار نقد هم داد وقتیکه جوان از آرزوی خود بلندتر تحایف را دید حیران شد امام صاحب حال او را مشاهده کرد گفت قابل حیرت نیست؛ من بنام تو یک اندازه اشیاء تجارتی به بغداد فرستادم و از فائده او این کالا را برایت دادم و این یک دینار باقی مانده بود که برایت تسلیم کردم و راس المال من بنونه بجاست و امام صاحب گفت، برادرم این کالا را ببرید ورنه فروخته همراه این یک دینار صدقه میکنم همان بود که جوان کالا را همراه دینار با خود برد۔

یک مثال اطاعت حکم و امانت و نشش خطائی قاضی ابن ابی لیلی

محمد بن عبدالرحمٰن ابن ابی لیلی

درکوفہ سی سال ازطرف حکومت قاضی بود بعض اوقات امام صاحب بطور اظہار حق واصلاح امور درفیصلہ ہای او حاضر می گردید درآن زمان عدالت وفیصلہ قاضی درمسجد کردہ میشد روزی ابن ابی لیلی کہ ازکار عدالت فارغ شد درراہ روان بود دیدکہ یکزن ہمراہ یک مرد جنگ دارد قاضی صاحب دشنام ناشائستہ کہ زن درحق مرد استعمال کردہ بود شنید کہ می گفت یا ابن زانین یا فرزند زانی و زانیہ قاضی صاحب حکم کرد کہ باید این زن را درعدالت حاضر کردہ شود وخودش ہم دوبارہ بہ مسجد تشریف بردہ حکم کرد کہ این زن را ایستادہ کردہ ہشتاد درہ بہ یک تہمت وہشتاد درہ بہ تہمت دیگر کہ ۱۶۰ درہ میشود زدہ شود زیرا کہ درحق دو نفر قذف کردہ و دو حد قذف بہ بالاے او جاری می گردد وقتیکہ امام صاحب ازاین واقعہ خبر شد فرمود کہ از قاضی صاحب درین فیصلہ شش خطائی سرزدہ اول اینکہ درداخل مسجد حد را جاری کردہ ودرمسجد حد جاری کردن وتعزیر دادن منع است دوم اینکہ بعد از اختتام کار رسمی عدالت این واقعہ واقع شدہ بود سوم اینکہ زن را ایستادکردہ تعزیر دادہ درحالیکہ حکم تعزیر زن درقعود است نہ درقیام " یعنی باید زن را نشاندہ باز تعزیر دادہ شود" چہارم اینکہ قاضی صاحب دودفعہ حد زدہ درحالیکہ بہ یک لفظ باید یکدفعہ حد جاری کردہ شود۔

پنجم خطائی قاضی صاحب اینکہ جناب قاضی دوحد را یکجا جاری کردہ اگر بالای یک نفر دو حد ہم لازم گردد تا ختم اثرات حد اول حد ثانی جاری کردہ نمیشود۔

ششم غلطی اینکہ مقذوف باید بالای قاذف دعوای کرد، درین جا نہ دعوا از جانب مقذوف است نہ از قاذف بہ قاضی صاحب اختیار فیصلہ از کجا شد؟ وقتیکہ قاضی صاحب این اعتراضات امام صاحب را شنید بہ والی شکایت کرد ووالی امام صاحب را از فتوی دادن منع کرد چونکہ فتوی دادن فرض کفائی است ودر کوفہ دیگر علماء ہم زیاد بودند" امام صاحب حکم والی را تعمیل کرد حتی کہ یکروز درخانہ نشستہ بود کہ دخترش پرسید امروز روزہ دار بودم از دندانم خون آمد ہمرای تف از حلقوم گذشت آیا روزہ ام باقی است یا نہ چہ حکم دارد؟ امام صاحب گفت دخترم برواز برادرت حماد بپرس زیرا کہ مرا حاکم از فتوی دادن منع کردہ است ابن خلکان کہ یکی از مورخین عظام است میفرماید مثالی بہتری دربارہ قبول حکم حاکم وامانت داری بیشتر ازین چہ باشد۔ (حدائق الحنفیہ ص۷۳ وموفق ص۱۶۵)

وقتیکہ خود حاکم بہ استفسار بعض مسائل از امام صاحب محتاج شدہ از او فتوی می خواست بناءً امام صاحب حکم سابق حاکم را ترک نمودہ بہ فتوی و توضیح مسائل آغاز نمود۔

صدقۂ سی ہزار دینار

حفص بن غیاث در یک تجارت با امام صاحب شرکت کردہ بود امام صاحب مال کثیری را باد دادہ بہ خارج اعزام داشت و بعض مال کہ عیب داشت بہ حفص نشان دادہ گفت ہر کسیکہ این مال را می خرد بہ او عیب مال را ظاہر نما وقتیکہ حفص بن غیاث رفت باوصف تاکید زیاد سخن امام صاحب را فراموش کرد و مال را بہ فروش رسایندہ باز گشت امام صاحب پرسید کہ آن مال معیوب را بہ کہ فروختی؟ خریدار ہم بہ یاد حفص نیامد۔ تمام مال را آوردہ بہ امام صاحب تسلیم نمودہ آن خطائی خود را ہم اظہار کرد بہ مجرد وقوع این واقعہ امام صاحب با و شراکت را قطع نمودہ تمام سامان تجارتی را کہ حفص سی ہزار فروختہ بود امام صاحب بنام خدا صدقہ نمود تا کہ از استعمال مال حرام بکلی اجتناب بیابد۔

تحفہ و سوغات امام ابوحنیفہ رح

ہدایا و تحایف ہر طرف روان کردن عادت تقریباً طبیعت ثانی امام صاحب گردیدہ بود و خیلی شوق و شغل داشت کہ باید ہر طرف ہدیہ و تحفہ بفرستد، بعض اوقات میگفت این فعل قابل تحسیر نیست زیرا کہ اینہم فرمودۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم است انما انا خازن اضع حیث امرت یعنی من خزانہ چی ہستم در ہر جای کہ حکم مصرف دادہ شود در آنجا مصرف مینمایم محمد بن یوسف صالحی از سفیان بن عیینہ روایت می کند کہ لقد وجہ علی بھدایا استوحشت من کثرتھا۔

یعنی بہ انداز ہدایا و تحایف ابوحنیفہ بمن متوجہ شد کہ مرا در وحشت انداخت بعداً ابن عیینہ این کثرت ہدایا را بہ بعض تلامیذ امام صاحب بطور شکایت عرض نمود آن سامع پرسید بہ چہ انداز تحہ ہدیہ می فرستد کہ تو بہ تکلیف ہستی و رنزد سعید بن ابی عروبہ بہ انداز تحائف قیمت بہاء امام صاحب ذخیرہ گردیدہ کہ اگر تو میدیدی خدا داند چہ می گفتی باز او فرمود ماکان یدع احداً من المحدثین لابرا واسعۃ۔

یعنی امام صاحب یک محدث را ہم نگذاشتہ کہ ہمراہ او بہ چشم سیر سلوک و رفتار نکردہ باشد

"عقود الجمان ص۲۲۲ و موفق ص۲۴۴"

خدمت به علماء و مشائخ و طلباء و محدثین

امام صاحب عادت داشت و بخود طریقه گردانیده بود که هر سال به یک مقدار پول اشیاء تجارتی خریده از کوفه به بغداد ارسال می کرد و از بغداد مال خریده آورده در شهر کوفه به فروش میرساند و بعداً منافع این پول را به علماء و مشائخ کوفه مواد خوراکه وغیره اشیاء ضروری شان را خریده به خانه هایشان می فرستاد سرمایه و منافع باقیمانده آن را به همین مردم به جبین باز و دل فراخ تقسیم نموده می فرمود. انفقوا فی حوائجکم ولا تحمدوا الا الله فانی ما اعطیتکم من مالی شیائً ولٰکن من فضل الله علی فیکم وهذه ارباح بضائعکم۔

ترجمه: یعنی این پول را در ضروریات خود مصرف کنید و بجز خدا دیگر کس را حمد نگوید من از مالی خود بشما چیزی ندادم بلکه از برکت شما خداوند بمن فضل نموده این منافع سرمایه است که بنام شما بود.

"عقود الجمان ص۲۳۴ موفق ص۲۴۳"

محمد بن یوسف صالحی از مسعر بن کدام نقل می کند که دستور و عادت امام صاحب این بود وقتیکه به اولاد خود چیزی می خرید همان چیز را به علماء و مشائخ و طلباء خود هم می خرید، زمانیکه امام صاحب بخود لباس می خرید به علماء هم کالای اعلی و بهتر جور می کرد و هنگامیکه از بازار به فامیل خود میوه می خرید علماء و مشائخ را هم فراموش نمیکرد. "عقود الجمان ص۲۳۴"

امام مسعر می فرماید که امام صاحب در حین سودا خریدن به علماء و مشائخ کوشش می کرد که اشیاء اعلی و بهتر را بخرد و در حین که بخود یا به فامیلش سودا می خرید توجه خاص نمیکرد. "موفق جلد ۱ ص۲۴۰"

کسی که دچار مصیبت می شد امام صاحب به امداد او اقدام می کرد

واقعات تعاون امام صاحب با تلامیذه و مشائخش بسیار زیاد است که مردم این زمانه در کتابها می خوانند و می بینند اما باور ندارند و در حالیکه حقیقت است مثلاً امام صاحب از هر شاگردش بطور خفیه استفسار می کرد اگر برای کسی کدام چیز ضرورت می بود آنرا اکمال می نمود اگر از آن جمله کسی مریض می بود یا پدر و مادر یا برادر یا دیگر عزیز او مریض میبود به عیادت او میرفت و اگر کسی وفات می کرد به جنازهٔ او حاضر میشد و اگر به کسی مصیبت می رسید با او تعاون می کرد، یوسف بن خالد که یکی از تلامیذهٔ امام صاحب است میفرماید امام صاحب

هر روز جمعه به طلبا خود و دیگر طلاب قسما قسم طعام پخته می کرد و در وقتیکه دسترخان گسترده میشد و نان حاضر کرده میشد خودش در نان شرکت نمی کرد و می گفت که شما به طبیعت خود خوراک نماید تاکه به حاضر بودن من لذت هم داستانی تان از بین نرود، امام صاحب در شب های عید و دیگر روز های محترم همراه هر کس احسان کرده به انداز مراتبش تحفه و سوغات به او می فرستاد اگر کسی از طلباء محتاج می بود قدرت نکاح کردن را نمیداشت امام صاحب با او تعاون می نمود تاکه او عروسی کند حتی که همهٔ مصرف او را می پرداخت باکسانیکه امام صاحب ماهانه کمک نقدی می کرد بسیار طلاب اند اما زیاد تر کمک که می کرد با قاضی ابی یوسف رح بود که خودش میفرماید امام صاحب تا بیست سال مصارف خانه مرا پرداخته است . مد مناقب و موفق ۔

تا مدت زیادی ماهانه مصرف حسن بن زیاد را میداد

یکی از تلامیذهٔ بزرگ امام صاحب حسن بن زیاد است به انداز به درس مشغول بود که از کسب نمودن و کار کردن مانده بود حسن میفرماید وقتیکه من نزد امام صاحب درس بخواندم یکروز پدرم آمد و گفت جناب من چند دختر دارم و بجز حسن دیگر پسر ندارم و مشکلات فامیل هم بالای همین است چه خوب خواهد شد که شما توصیه کنید تا کدام کسب را اختیار نماید که سبب حل پریشانی ما گردد وقتیکه من به امام صاحب روبرو شدم گفت امروز پدرت آمده بود بسیار خسته بود و شکایت از ضعف اقتصادی کرد لاکن من بتو ماهانه تنخواه نقد میدهم تاکه تو قابل سرپرست روزگار شوی و از طرف من به شما همدردی و تعاون است ، راستی هم که تا من به سر روزگار حاضر نشدم امداد امام صاحب بلا ترک جاری بود ۔ " موفق ص۲۱۳ "

سخاوت و ایثار و احترام قرآن

چونکه امام صاحب خودش عالم بود بناً علم دوست و قدر دان علماء بود به دیدن علماء خیلی خوشحال میشد نزد امام صاحب طالب و مدرس بسیار قدر داشت از هیچ خدمت در حق آن ها صرف نظر نکرده با این گروه محبت قلبی داشت در اول روزیکه پسر امام صاحب به درس شروع نموده بسم الله را خواند از خوشحالی زیاد امام صاحب ۵ هزار درهم به استاد پسرش فرستاد وقتیکه سورهٔ فاتحه را ختم کرد ۵ هزار درهم دیگر به استاد عطیه نموده گفت والله لو کان عندی اکثر من ذالک لدفعناه تعظیماً للقرآن ۔

ترجمہ: یعنی قسم بخدا اگر نزد من ازین زیاد می بود از جہت تعظیم قرآن آن راہم میدادم ۔
«در عقود الجمان ص۲۲۳ ومناقب للذہبی ص۱ و موفق ص۲۳۶»

تجارت وبیع ابوحنیفہؒ

امام اعظمؒ باوصف خدمات علمی وفقہی درس وتدریس افتاد قضا رد جمع وتدوین قوانین اسلامی واستنباط واستخراج مسائل وتحقیق واجتہاد وعمل سیاسی تجارتِ وبیع رخت فروشی در داخل وخارج داشت وتجارت او کالای خاصی بود کہ مردم بنام «کالای خز» یاد می کردند کہ در ابتدای قرنہا اسلام مورد توجہ مردم قرار گرفتہ بود ومردم بستہ آن کالا را در آن زمانہ تا ہزار درہم ہم می خریدند ۔

اینکہ امام صاحب بہ چہ انداز تجارت کالای خز رامی کرد وبہ چہ انداز خز را فروغ دادہ بود مورخین در بارہ اش صراحتاً این ۵ چیز را ذکر کردہ کہ قرار ذیل است ۔

۱۔ امام اعظمؒ صرف تجار خز نبود بلکہ در کوفہ یک کارخانہ کالا داشت ۔
۲۔ معلوم میشود کہ در کوفہ حانوت بزرگ یا مقام خاصی تجارتی دیگری ہم داشت ۔
۳۔ امام صاحب بہ خارج از کوفہ مثلاً بغداد، نیشاپور، مرو یا دیگر جای ہا مال تجارتی ارسال کردہ از علاقہ ہای مذکور مال طلب می کرد ۔
۴۔ مزدورہا ونوکران وغلام ہا کالای خز را در سرک ہا وکوچہ ہا می فروختند ۔
۵۔ بہ علاقہ ہای بیرون ہم مالِ تجارتی می فرستاد ودر آن مقام ہا نفرہای خاص داشت ۔

دار[1] عمرو بن حریث مقام تجارتی خز بود تاریخ شاہد است کہ امام صاحب کارخانۂ خز بافی داشت کہ حیثیت پایگاہ تجارتی را بخود گرفتہ بود واز خارج ہم مردم کالای خز خود را بہ این مقام ترسیل می کردند کہ امام صاحب آن راہم خرید وفروش می کرد ۔

بسا اوقات امام صاحب از ہر نفری بہ قیمت ہشت ہزار درہم ہم کالا می خرید ۔ یافعی میفرماید کہ امام صاحب یک کارخانۂ خز[2] بافی داشت ، یک مرتبہ این کارخانۂ خز بافی سبب امتحان او گردید

---

[1] دار میدانی را گویند کہ چہار اطراف دیوار باشد ودر داخل دیوار مکانات و اصطبل وغیرہ باشد در صحن او سقف بناشد عمرو بن حریث صحابی بود در کوفہ در پہلوی مسجد حویلی مشہور داشت ۔ «در طبقات جلد ا ص۱۳»

[2] خز کالای خاصی است کہ در بیخ یعنی عرضش پشم یا پنبہ را بکار می بردند ودر طولش ابریشم (بقیہ در صفحہ آیندہ)

که از طرف حکومت وزارت خزبانی به امام صاحب عرض کرده شد که امام صاحب عذر پیش کرده از قبول وزارت صنعتِ خزبانی ابا ورزید و به سبب انکارش امام صاحب را عذاب داده شد، ازین واقعۂ تاریخی ظاهر می گردد که علماء و مشائخ و فقہاء و طلباء خزباف و تاجران خز زیر اثر امام صاحب بودند برای خرید و فروش در حانوت اصولِ خاصی داشت که خریدار به نیت خریدن اشیاء میآمد و به طبیعت خود چیز را میگرفت و قیمت که گفته میشد همان قیمت را می پرداخت در گویا دکان یک سخن بود" در نرخ کم کردن و زیاد کردن نبود در آن زمانه غلام ها سامان و اشیاء تجارتی را به سر برداشته برای فروخت در اطراف می گردانند۔

که این قسم غلام را در اصطلاحِ فقه ماذون فی التجارۃ گویند که علماء به این ها قوانین وضع کرده است و امام صاحب هم در خرید و فروش و تجارت اش از غلام ها کاری گرفت گویند یک روز یک غلام ۷۰ هزار درهم را مال فروخته بود۔ "مناقب موفق"

ابو سعید سمعانی میفرماید که یکروز امام صاحب به غلام ماذون فی التجارت خود باندازه مال کافی داده بود که او سی هزار فایده کرده بود از اندازه تجارت غلام وسعت تجارت امام صاحب را ارزیابی نماید علامه مناظر الحسن گیلانی میفرماید تجارت امام صاحب صرف در کوفه محدود نبود بلکه به خارج هم مال اعزام کرده از خارج مال تجارت هم می خواست۔ "ابو حنیفه کی سیاسی زندگی"

خلاصه اینکه ازین روایات روشن و واضح می گردد که امام صاحب حیثیت یک تاجر بین المللی را داشت در تجارت کالای خز دیگر نفرها هم با و شریک بود و در هر شهری بخاطر فروخت خز نفر خاصی تعین کرده بودند۔

"معجم المصنفین جلد ۲ ص ۱۷۵"

(بقیه حاشیه صفحۂ قبلی) درازی اش از ابریشم کار گرفته میشد بعض کتب فقه گفته که از موی یک حیوان بحری جور کرده میشد بعض گفته از ابریشم که در دوم درجه قرار داشت از او تیار کرده میشد به سبب تار ابریشم کالا محکم میآید که در عرض در زمستان پشم و در تابستان پنبه استعمال میشد و چند قسم رنگ دارند۔

نظام بانک داری اسلامی خالی از سود وربا

وسعت تجارت امام صاحب به انداز فراز رفته بود که حیثیت بانک داری امروزه را داشت زیراکه مؤرخین می نویسد بعداز وفات امام صاحب مال امانت مردم در نزد امام صاحب به پنج کرور بالغ می گردید درین وقت امام صاحب بیش از ۷۰ سال عمر داشت اگرچه امام صاحب بنفسه زندگی محتاط داشت باز هم حکومت به خاطر دره زدن و بزندان بردن بهانه جوئی می کرد چونکه تقوی امام صاحب به انداز اخیر رسیده بود بناءً از خیانت اموال مردم شدیداً خود داری می نمود باوصف اینکه قبول امانت را نمی کرد بازهم مردم امانت خود را به او تسلیم می کردند که در حین زندگی اش مال های مردم را به صاحبش تسلیم کرده بود اما کسانی که تا هنوز به موقع نرسیده بود مالشان مجموعاً بیش از پنج کرور بود ورنه قبل از تسلیم نمودن امانت ها بیش از صدها کرور مال بود۔

برای اخذ امانت مردم ودوباره تسلیم کردن به یک نظام ضرورت بود که آن نظام را امام صاحب تعقب کرده بود که کتابچه های رسمی برای اخذ وتسلیم امانت وملازم ها وحساب دان ها را مقرر کرده به ایشان تنخواه میداد ممکن است بخاطر مجرد وخالی بودن از سود وربا امام صاحب نظام بانک داری را روی یک قاعده وقانون واصول رعایت کرده به آن عمل نموده باشد وبه همین ترتیب وبه همین نظام راه کامیابی را بدست آورده باشد۔

حفظ امانت واحتیاط ابوحنیفہ رح

از روش امانت داری وطرز حفاظت اموال یتاما ومساکن حکومت وحریفان امام صاحب در حیرت بودند حتی که پریشان شده بودند زیراکه درهر گوشهٔ جهان تقوی وپرهیزگاری وامانت داری امام صاحب حراست یافته بود وهمهٔ مردم بالایش اعتماد داشت به همین خاطر حاسدان بسیار مکر وحیله کردند اما ذرهٔ به امام صاحب رحمة الله تعالی علیه ضرر رسانیده نتوانستند روزی از روزها یکجا ئهٔ حاسدین بخاطر آبروریزی امام صاحب رحمة الله علیه به اشارهٔ ابن ابی یلی که قاضی کوفه بود بدست یک شخص یک اندازه مال مهر زده شده را بخاطر امانت به خانهٔ امام صاحب رحمة الله علیه فرستادند۔

شخص که امانت گذاشته بود با قاضی گمان کرد که امام صاحب ازین مال باوصف مهرداشتن

استعمال و فایده خواهد کرد به مشورهٔ حاسدین یکنفر نزد قاضی آمد و عرض کرد که ابوحنیفه اجازهٔ تجارت مال امانت را به پسرش داده و این کار خیانت است وی خواستند به این فریب امام را به زندان یا زیر دره بگذارند بالآخره قاضی امام صاحبؒ را به عدالت خواسته یک هیئت همرایش بخانه او روان کرد تا تحقیق کند که مهر خراب گردیده یا نه اگر خراب گردیده باشد حتماً ازین مال تجارت فایده گرفته است همان بود که هیئت همراه امام صاحب بخانه که مال های امانت جمع بود تشریف بردند که از اندازه زیاد اموال امانت درین خانه موجود است و حتی سر خلیته های درهم و دنانیر باز است شخص هیئت می گوید بعد از جستجوی بسیار امام صاحب همان خلیته که مرام من بود بیرون آورد دیدم که همان مهر به حال خود باقی است دوباره نزد قاضی آمدم گفتم به اندازِ نزد امام ابوحنیفه مال تجارت زیاد است که در قصهٔ آن امانت شما کس نیست بعد از شنیدن این سخن حاسدان خیلی خجل و شرمنده گردیدند۔

تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را

زائده می فرماید که روزی نماز عشاء را با امام صاحب یک جا ادا کردیم و من بخاطر استفسار یک مسئله رفته بودم وقتیکه نماز گذاریده شد مردم رفتند و امام صاحب از آمدن من خبر نداشت او دید که مردم نماز را خواندند و رفتند امام صاحب به نماز ایستاد شد و من در یک گوشهٔ مسجد نشسته بودم مرا ندیده بود من به آرزوی بودم که اکنون امام صاحب از نماز فارغ می گردد من از او استفسار مسئله می کنم حتی که امام صاحب در آیه فمن الله علینا ووقنا عذاب السموم (آیت ۲۷ طور) رسید و این آیه را بار بار تکرار می کرد من فکر کردم که امام در تصور سختی قیامت و احسان خداوند غرق است و از هر چیز بی خبر است بار بار همین آیه را تکرار می کرد حتی که شب به همین قسم گذشت و آذان های نماز صبح هم گفته شد مد عقود الجمان ص ۱۸۳ "۔

ترجمه شعر: تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را
چشم و دل من تا روز ریزانده آب را

هم چنین در یک روایت از قاسم بن معن هم آمده است که ابوحنیفهؒ همین آیه را در نماز بار بار تکرار کرده گریان می کرد حتی که شب روز شد بل الساعة موعدهم والساعة ادهی وامر یعنی بلکه قیامت جای وعده آنهاست و قیامت بسیار سخت و تلخ است به تلاوت این آیه عاجزی

ولاچاری امام صاحب ظاهر می گردید۔

الٰہی عاقبت ما را بخیر کن،

ہیاج بن بطام میفرماید کہ یکشب امام صاحب را در خواب دیدم کہ یک پرچم در دست دارد بہ سکون تام ایستاد است پرسیدم ابوحنیفہ چرا اینجا ایستادۂ ؟ پاسخ داد کہ بہ رفیق ہا و شاگردان و دوستان خود ایستادہ ہستم کہ یکجا شدہ باہم برویم من ہم ہمرایش ایستادم ہمین بود کہ در اطرافش یکجماعۂ عظیم از علماء و امام صا وطلاب جمع گردید امام صاحب بیرق را گرفتہ روان شد و ما در عقب او می رفتیم فردا کہ این خواب را بہ امام صاحب قصہ کردم بہ بدنش لرزہ طاری گردیدہ بہ گریان آغاز کردہ این دعا را می خواند اللھم اجعل عاقبتنا الی الخیر، یعنی ای بار خدا عاقبت و انجام ما را بخیر کن ۔ در عقود الجمان ص ۳۰۷،

مرگ چہ وقت میآید

یک مرتبہ خلیفہ در خواب عزرائیل را دید آمدہ بہ امام صاحب گفت کہ من عزرائیل را دیدم و پرسیدم کہ از زندگی من چہ اندازہ وقت باقیست! در جواب پنج انگشت را بالا کرد تعبیر این خواب را از ہر کس پرسیدم ہیچکس جواب نداد لاکن تو برایم این مسئلہ را حل کن ، امام صاحب فرمود مراد از پنج پنجہ بہ آن پنج چیز اشارہ است کہ بجز خداوند دیگر کس نمی داند۔

۱۔ اینکہ قیامت چہ وقت میآید۔

۲۔ باران چہ وقت میشود۔

۳۔ اینکہ در شکم زنِ حاملہ چہ است (یعنی پسر است یا دختر)

۴۔ فردا انسان چہ کار میکند۔

۵۔ اینکہ انسان چہ وقت و در کجا می مرد " تذکرۃ الاولیاء "

گفتگوی ابوحنیفہ سکوت طوسی

من جملۂ نفرہای دربار خلیفہ منصور ابوالعباس طوسی بود و امام صاحب خار چشم طوسی بود، مثل دیگر حاسدان بہ مقبولیت امام صاحب رنج می برد یکروز در دربار خلیفہ منصور امام صاحب ہم موجود بود طوسی از موقع استفادہ کردہ در حین حضور خلیفہ از امام صاحب سوال کرد کہ اگر امیر المومنین یکنفر را حکم کند کہ سر فلان شخص را قطع کن و بہ این نفر ہم معلوم نبود کہ گناہ و جرم فلان چیست آیا اجراء

این حکم جائز است؟ امام صاحب جواب قناعت بخش به طوسی به این ترتیب ارائه فرمود که حکم امیرالمومنین صحیح میباشد یا غلط؟ طوسی گفت امیرالمومنین چه قسم حکم غلط میدهد هر حکم امیرالمومنین صحیح میباشد، امام صاحب فرمود پس در اجرا، حکم صحیح هیچ گنجایش شک و تردد نمی باشد به شنیدن این جواب طوسی سکوت ماند و در دام که به ابوحنیفه تیار کرده بود خودش گرفتار شد۔

"عقود الجمان ص۲۷۴ وفیات الایمان جلد ۵ ص۴۱۳"

احتیاط در فتویٰ امام صاحب حتی الامکان از تکفیر مسلمان و فتوی دادن کفر خیلی احتراز می کرد و تقویٰ بالایش غالب بود طریقه و مسلک امام صاحب هم همین است که اگر در یکنفر ۹۹ علامه کفر و یک نشانه ایمان باشد همین یک نشانه به ۹۹ غالب است، کسان که حالات زندگی امام صاحب را نوشته اند و در دیگر کتب هم موجود است که یکنفر در مجلس امام صاحب نشسته از او پرسید جناب یکنفر است دعوای ایمان و مسلمانی می کند لاکن بر این امور رغبت ندارد

۱۔ جنت نمی طلبد۔

۲۔ از دوزخ نمیترسد۔

۳۔ از مال حرام "یعنی غیر مذبوحہ" گوشت می خورد۔

۴۔ نماز می خواند رکوع و سجده نمی کند۔

۵۔ بدون دیدن گواهی میدهد۔

۶۔ به فتنه خوشحال از حق بدی برد۔

۷۔ از رحمت می گریزد۔

۸۔ سخنان یهود و نصاری راحق میداند۔

در ظاهر این همه کلمات کفری است که در آن شخص موجود است، درباره این چنین نفر نظر شما چیست۔

اگر این سوال درین زمانه از کسی کرده میشد فوراً فتوی کفر امیداد اما امام صاحب ابوحنیفہؒ را که خداوند امام یکتاء بزرگ اهلسنت والجماعت گردانیده بود فرمود در نزد من آن شخص مومن است سائل حیران شد امام صاحب ابوحنیفہؒ فرمود۔

۱ ـ آن نفر طالب خداست کسیکه طالب خدا باشد طلب جنت را چرا کند ـ

۲ ـ آن از دوزخ نه بلکه از الله میترسد ـ

۳ ـ چیزی غیر مذبوحه را می خورد مثلاً ماهی یا کب ـ

۴ ـ نماز جنازه را می خواند در آن نه رکوع است نه سجده ـ

۵ ـ کلمه طیبه کلمهٔ شهادت را می خواند درحال که نه خدا را دیده نه رسول را ـ

۶ ـ انما اموالکم واولادکم فتنة قرآن کریم مال واولاد را فتنه گفته ومحبت این ها در گل آدم خمیر گردیده هم چنین مرگ حق است لاکن از جهت ازدیاد عبادت یا به خاطر فراوان کردن نیکی مرگ به آدم بد معلوم می گردد ـ

۷ ـ باران رحمت خداست واز آن می گریزد که تر نشود ـ

۸ ـ سخن یهود که لیست النصاری علی شیئ وسخن نصاری که لیست الیهود علی شیئ این هردو سخن حق وعین ایمان است ،

به شنیدن این پاسخ امام صاحب رحمه سائل وحاضرین مجلس باز مانده حیران شدند ـ
"عقود الجمان ص۲۵۱"

رافضی توبه کرد

یک رافضی (شیعه) کوفی درباره عثمان رض سخنان پوچ وبی معنی استعمال می کرد بعض وقت کافر بعض وقت یهودی و ... می گفت امام صاحب که این سخن را شنید بسیار بی قرار شد تا که آن رافضی را نه بیند قرارش نمی آید، بالآخره پشت او رفت و به نرمی گفت برادرم من از طرف فلانی صاحب خواستار دخترشمایم وآن شخص حافظ قرآن است ـ تمام شبش به نفل وتلاوت قرآن می گذرد واز خدا بی اندازه می ترسد در تقوی وپرهیزگاری مانند ندارد رافضی گفت خیلی خوب دراین باره صرف به دختر من نه بلکه سبب عزت همهٔ فامیل من است ـ امام صاحب گفت این قدر عیب دارد که از لحاظ مذهب یهودی است رافضی سرخ گشت وگفت آیا می دخترم را به یهودی میدهم امام صاحب رح گفت توبه یهودی دخترت را نمی دهی نبی ع یک دختر نه بلکه دو دخترش را به حضرت عثمان رض "که در نزد تو یهودی است" چه قسم داد براین سخنان امام صاحب یهودی خیلی شرمنده وملامت گردید که این حرف های دل نشین امام صاحب سبب هدایت او گشت

وسد سخنان بی بوده اش گردیده از خلوص قلب توبه کشید۔ «عقود الجمان ص۲۲۷»۔

یکواقعهٔ بردباری و فکر آخرت

گویند یکوقت یکنفر خارجی امام صاحب را بسیار دشنام داد که حتی زندیق و بدعتی گفت امام صاحب در جوابش فرمود غفر الله لك هو یعلم من خلاف ما تقول یعنی خدا ترا بخشد به خدا خوب معلوم است آن چیزیکه تو مرا می گوی و در من نیست۔

«عقود الجمان ص۲۲۷ و ص۳۸۷ ومناقب موفق ص۴۹۳»۔

بعد ازین امام صاحب به گریه شروع کرد و گفت من هم از خدا طمع عفو را دارم عذاب الله مرا گریان میکند به انداز گریان کرد که بی هوش شده به زمین افتید وقتیکه دوباره به هوش آمد گفت یاالهی کسیکه در پشت من این چنین سخن می گوید که او در من نیست تو عفو کن۔

انکار از منصب قضاء وقصهٔ دلچسپ احتیال وتدبیر امام صاحب

عہدهٔ قضاوت خالی بود، یکروز نظر بحکم خلیفهٔ منصور، سفیان ثوری ومسعر بن کدام و امام ابوحنیفه و قاضی شریک را گرفته به دربار خلیفه می آوردند که امام صاحب از زیرکی و دانائی خود طبق مزاج همراهان خود یک پلان (نقشه) را طرح کرد که واقعاً هم همان قسم شد گفت من به حیله وتدبیر خود را از نزد منصور خلاص میکنم که دیگر کس را قاضی مقرر کن و درباره سفیان ثوری پیش بینی کرد که سفیان ثوری در راه خود را پنهان کرده خواهد گریخت و درباره مسعر بن کدام گفت خود را دیوانه معرفی کرده از منصب قضاء خلاص میکند درباره قاضی شریک فرمود دیگر راه نیست منصب قضاء به او حواله خواهد شد[۱]

خلاصه اینکه هر چهارش دست بسته به دربار روان کرده شده بود که به سفیان ثوری در راه ضرورت قضاء حاجت پیش آمد او همراه یک عسکر ماند از عسکر دور یک دیوار بود پشت آن به خاطر قضاء حاجت رفت در نزدیکش دریا وکشتی بود به صاحب کشتی عذر بسیارے کرد که مرا از دریا بگذران ورنه همان نفر که

---

[۱] به نظر من امام صاحب به همین ترتیب به همراهیان خود حیله تعلیم می داد ازین هم معلوم کرده میشود که امام صاحب به چه انداز زیرک بود و تیر او خطا نمی رفت و همیشه به هدف نائل می آمد۔

در پشت دیوار است مرا ذبح می کند و بعداز چند عذر و زاری کشتی بان سفیان را به نیرنگ از دریا گذراند که عسکر ندید بعداز چند ساعت عسکر صدا کرد یا ابا عبدالله یا ابا عبدالله دید که سفیان آواز و جواب نداد رفته اطراف دیوار را دید که کسی نیست بالآخره بخجالت نزد رفیقهای خود آمد و به همین جرم سزا، هم داده شد وقتیکه سه امام دیگر را داخل دربار بردند چند دقیقه بعد مسعر بن کدام از همراهان خود جدا شده نزد خلیفه آمد به آواز بلند با او پرسانی کرد و دست منصور را به سوی خود کشیده گفت، سلامت بگو سوی منصور گفت درین روزها طبیعت هایت چطور است ؟

بعداز من شب و روزت چه قسم گذشت و در قریهٔ شما که فلانی و فلانی زندگی میکنند چطوراست و گل ها و گل دانی وغیره اشیا را به یک دیگر می زد و در آخر گفت احا ها ها من شنیدم که تومرا قاضی مقرر می کنی ....، همهٔ نفر های دربار خلیفه و منصور حیران شدند و مسعر را یکنفر از نزد بادشاه دور برده گفت مغز این حرامزاده شوراست خلیفه هم این سخن را تصدیق کرده حکم کرد که از دربار خارج کنید، بعداً امام صاحب نزد خلیفه خواسته شد و منصب قضا را احترامانه منصور برای امام صاحب پیشکش کرد و امام صاحب به اعتذار و حکمت کامل فرمود عادت مردم کوفه بشما خوب تر معلوم است من هم به حیث یکفرد درین شهر زندگی میکنم و از مردم به هیچ وجه برتری ندارم و کدام منصب اعلی هم نداشتم اگر شما مرا به حیث قاضی مقرر کنید و به آن جا بفرستید مردم از کیفیت من واقف اندکه پدرم نان بای و خودم دکان کالافروشی دارم گویند که بالای ما یک پسر نان بای قاضی مقرر شده است و هیچگاه این سخن و حکم و فیصله را مردم کوفه قبول نخواهند کرد، منصور گفت گفته هایت بکلی درست است به همین تدبیر امام صاحب خود را از قبول منصب قضا رخلاص کرد .

باقی ماند قاضی شریک که نزد خلیفه خواسته شد و قاضی شریک به بهانه جوی شروع کرد منصور همهٔ بهانه های او را دلایل گفته فرمود بعداز تو کیست که منصب قضا را برایش بسپارم ، بالآخره عرض کرد که من خلل دماغ دارم لاکن خلیفه قناعت داده گفت بتو هر روز فالوده را در روغن بادام جوشانده داده شود تا تو بخاطر تخفیف دماغ بنوشی .

بعداً قاضی شریک برای پذیرفتن عهده قضاوت چند شرایط گذاشت که گفت من عدل و انصاف را قایم میکنم که غریب یا مالدار، پادشاه و اقاربش و عمله اش یکسان باشد خلیفه گفت به خاطر من و پدر من

سادرم عدل وانصاف را ترک نکن باز ببینیم که چه میشود ؟ وچه قسم فیصله میشود ؟ جای بحث اش این جانیست ـ خلاصه اینکه طوری پیشگوی امام صاحب واقعه صورت گرفت ـ ،، عقود الجمان ص۲۴۹ و ۲۴۱ و ۲۴۱ ،،

التجأ و دعا بدرگاه صمدیت

از بکر عابد روایت است که یکشب امام صاحب را دیدم که درنماز ایستاده است بلا اختیار گریان می کند آب دیده اش می ریخت و به عاجزی کامل این دعا را می خواند ـ

رب ارحمنی یوم تبعث عبادك وقنی عذابك واغفر لی ذنوبی یوم یقوم الاشهاد

یعنی ای بار خدایا روز یکه بندهایت بدربار تو پیش کرده میشود بر من رحم کن واز عذابت مرا محفوظ دار و گناه مرا عفو کن روز یکه گواهی دهنده ایستاده شود ـ ،، عقود الجمان ص۲۴۵ ومناقب موفق ص۱۰۲ ،،

گریه از ترس خدا

ابراهیم بصری از پدرش نقل کرده میفرماید که یکروز همراه امام ابوحنیفه درنماز ایستاده بودم که نماز صبح بود امام مصروف قرارت بود وقتیکه بر این آیه رسید وَلَا تَحسبنَّ اللّٰهَ غافِلاً عَمّا یعمل الظّلمون (ابراهیم) به امام صاحب لرزه آمد من درنماز از لرزیدن همهٔ اندام ابوحنیفه درک کردم که از ترس خدا در بدن ابوحنیفهؒ لرزه آمده است ـ

،، عقود الجمان ص۲۴۸ ،،

بی اندازه گریه وبکا

از نصر بن حاجب روایت است که پدر من با امام صاحب رفاقت داشت وجای امام صاحب زیاد می رفت بسا اوقات منهم همراه پدرم جای امام صاحب می رفتیم ودر آن زمان می دیدم که امام ابوحنیفهؒ همهٔ شب بیدار بوده مصروف عبادت بود وبعض اوقات به اندازه گریان می کرد که آواز ش را من می شنیدم وجای نمازش از آب دیده مثل آب باران ترمیشد ـ ،، عقود الجمان ص۲۴۰ ،،

باب چهارم

شفقت با خلق خدا، رعایت حقوق، اخلاق و تواضع حقانیت و تنقید و اجتناب حکمران ها

تصویر اجمالی، اخلاق و محاسن امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ

یکروز در یک مجلس هارون الرشید

درباره اوصاف و خو خصلت و اخلاق و محاسن امام صاحب ابوحنیفہ رح از امام ابویوسف پرسید۔ امام ابویوسف رح در پاسخ هارون الرشید گفت۔

کان واللہ شدید الذب عن حرام اللہ، مجانبا لاهل الدنیا، طویل الصمت۔ دائم الفکر لم یکن مهذارا ولا ثرثارا۔ ان سئل عن مسئلة کان عنده علم اجاب فیها۔ وما علمته یا امیرالمؤمنین الا صائنا لنفسه ودینه لا یذکر احدا الا بخیر فقال الرشید هذه اخلاق الصالحین۔

ترجمه: بسیار پرهیزگار بود از حرام احتراز می کرد از دنیا پرستان دوری را اختیار می کرد، اگر کسی چیزی می پرسید میدانست جواب میداد اگر برایش معلوم نی بود سکوت می کرد از غیبت گریز می نمود هنگامیکه درباره شخصی می خواستند چیزی بگوید خوبی های او را بیان می کرد هارون الرشید که این الفاظ را شنید گفت این است عادت و خو و خصلت صالحین۔

در مناقب ابی حنیفہ لذهبی ص۹ و مناقب موفق ص۱۸۱

وقتیکه امام ابی یوسف تقوی اخلاص وللهیت و حسن خلق و خوف، دیانت داری امام صاحب

را بدون مبالغه در مجلس هارون الرشید بیان کرد زیرا که در آن مجلس حاسدان و مخالفان امام صاحب هم موجود بود از حقیقت هم خلاف کرده نمی شد صاحبان مطالعه و شوقیان مطالعه این سیرت را یک چیز اندک فصاحت و بلاغت دانستند و قسم فقیری و بزرگی مروجه تعبیر کردند خلاصه اینکه غواص دریای روحانی و علمی از بهرهٔ این صفات لذت حاصل کرده به اصل مقصد این معرفت پی می برند که این قسم زندگی در ظاهر آسان لاکن در باطن و در عمل مشکل است و این قسم زندگی را هر کس نمی تواند و هر کس ابو حنیفه نمی شود ۔

از حسن سلوک امام ابو حنیفه یک شرابی عالم شد

مورخین حکایت یک شرابی را نقل کرده فرموده اند که یک کهنه دوز همسایهٔ امام اعظمؒ بود هر روز از صبح تا بیگاه کار می کرد یعنی در بازار بوت می دوخت و کهنه دوزی می کرد" وقتیکه از کار فارغ میشد چیزیکه پیدا کرده بود آنرا شراب و کباب می خرید بخانه آمده دوستهای خود را می خواست تا فردا مصروف شراب و کباب خود بوده از قسما قسم نوع بازی ها و مستی ها کار می گرفتند که مردم از دستشان آرام نبود، حکایت کننده می گوید چونکه همسایهٔ ما بود از راز و کارهایشان خبر دارم و می گوید که آن شرابی در حالت مستی این شعر را تکرار می کرد و از جهت که بسیار تکرار می کرد همهٔ مردم یاد کرده بود ۔

اضاعونی وای فتیً اضاعوا
لیوم کریهةٍ وسداد ثغر

ترجمه : مرا مردم ضایع کردند چه جوانی را ضایع کردند که در جنگ و سختی ها بکار میاید در مرزها

امام صاحب از نصیحت بسیار مانده شد ولیکن او عادت خود را ترک نمی کرد، مردم قریه از دست او بفریاد آمده بودند روزی پولیس (عسکر) آمد او را به زندان برد" زیرا که شاید کسی به حکومت خبر داده باشد" شب دیگر امام صاحب صدای بازی همسایهٔ خود را نه شنید و از کسی پرسید که همسایهٔ ما را چه شده که صدای سرودش نمی آید مردم همهٔ حالات او را به امام صاحب عرض کردند امام صاحب به شنیدن این کیفیت بیقرار شده پروای مرتبه و عزت خود را نکرده با چند نفر عازم دارالامارة گردید و مردم به هیاهوی درآمدند که امام ابو حنیفه" چگونه بر این جا تشریف آورده و وقتیکه حاکم خبر شد از

عدالت بیرون آمده امام صاحب را خیر مقدم گفت زیرا که شاگرد امام صاحب بود و به حیرت علت آمدن اش را پرسید امام صاحب گفت همسایهٔ من یک کهنه دوز بود و را عسکر بزندان آورده من به خاطر خلاص کردن او آمدم حاکم حیران مانده حکم کرد که کهنه دوزی شرابی را همراه یارانش خلاص کنید۔

وقتیکه بیرون برآمدند مردم دید که امام صاحب از دست همسایه اش گرفته می گفت برادرم من ترا به گم شدن نگذاشتم و اشاره به شعر مذکور می کرد و کهنه دوز از حُسن اخلاق امام صاحب سرش به زمین فرو رفته بود و به ادب کامل گفت۔

لا یا سیدی و مولای لا ترانی
بعد الیوم افعل شیئاً تتأذی به

ترجمہ: نه ای سید و مولای من امروز که مرا به این حرکت مبتلا کرده آن اذیت است که بشما رسانده بودم دیگر این افعال را نمیکنم۔ بعد از آن کهنه دوز توبه کرد هر روز به درس امام صاحب حاضر می شد در توبهٔ خود راستی و صداقت کرد و وقتی هم آمد که همین کهنه دوزِ شرابی از جمله علماء بزرگ کوفه بحساب می آمد۔

قرض دار خود را معاف کرده عفو خواست

حضرت صوفی شفیق بلخی ؒ میفرماید که من یکروز همراه امام صاحب روان بودیم که از دور یکنفر طرف ما بیآمد وقتیکه نزدیک آمد ما را شناخت راه دیگری را اختیار کرده از راه بیراه شد شفیق ؒ میگوید من دیدم که امام صاحب آن نفر را صدا کرد که به همین راه بیا چرا دیگر راه را اختیار کردی؟ آن نفر ایستاد شد وقتیکه ما نزدیک شدیم او بیچاره خجل ایستاده بود، امام صاحب پرسید برادرم راه را چرا تبدیل کردی؟ فرمود جناب از شما ده هزار (۱۰۰۰۰) روپیه قرض دار بودم بوعدهٔ خویش بشما رسانده نتوانستم و از شرمندگی راه را تبدیل کرده به دیگر طریق روان شدم، امام صاحب گفت سبحان الله به این اندک گپ به دیدن من راه را تبدیل کردی و فرمود قد وهبت منی کله یعنی من همهٔ قرض را بخشش کردم امام بلخی فرمود امام صاحب آن شخص را مخاطب قرار داده فرمود، برادرم به دیدن من تو کدام صیبت و شرمندگی که رسیده به لحاظ خدا آن را معاف کن۔

« عقود الجمان ص۲۴۳ »

واقعهٔ صاحب حمام

علامه نعمانی به حوالهٔ قائد عقود العقیان حکایت میکند که دو نفر به خاطر غسل کردن به حمام رفتند و نزد صاحب حمام کدام چیزرا امانت ماندند وقتیکه یکنفر آن غسل کرده برآمد از صاحب حمام آن امانت راگرفته رفت وقتیکه نفر دوم برآمد طلب امانت راکرد حمامی گفت امانت تورا به رفیقت دادم که همراه خود برد آن نفر رفته از دست صاحب حمام شکایت کرد و در عدالت دعوا دائر کرد قاضی به صاحب حمام گفت این دو نفر که نزد تو امانت گذاشته بودند لازم بود که تو هر دو را یکجا کرده آن امانت را تسلیم می کردی، صاحب حمام خسته شده نزد امام صاحب آمد قصهٔ را کما حقه بیان کرد، امام صاحب فرمود تو برای آن نفر بگو من امانت تورا مطابق دستور عدالت نمیدهم تا که تو همان رفیق خود را حاضر نکنی وقتیکه او را حاضر کردی امانت تورا خواهم داد آن نفر پشت رفیق خود رفت تاهنوز نیامده و صاحب حمام به مشورهٔ نیک امام صاحب از ظلم محفوظ ماند (سیرت النعمان)

تدبیر ابو حنیفه راست آمد مال گم شده پیدا شد

روزی یکنفر نزد امام صاحب آمد عرض نمود من چند روپیه داشتم در کجای مانده بودم اکنون که ضرورت شده بسیار تلاش کردم پیدا نه شد چه طور کنم ؟

امام صاحب فرمود برادرم این مسئله در فقه نیامده از من چرامی پرسی ؟ آن نفر که ساده بود به زاری بسیار گفت تو خدا همرایم امداد کنید و کدام طریقه را نشان بده، امام صاحب فرمود برو وضو کن تمام شب نماز بخوان آن نفر رفت وضو کرده به نماز ایستاد شد، چند رکعت نماز خوانده بود که یادش آمد که پول را در فلان جا گذاشتم، بعد از ادای چند رکعت نماز مسرورانه به سرعت نزد امام صاحبؒ حاضر شده گفت به مشورهٔ تو عمل کردم پولم پیدا شد، امام صاحبؒ فرمود (بلی) شیطان کجا خوش داشت که تو تا صبح یعنی تمام شب نماز بخوانی بنائً زودتر بیادت آورد بازهم بتو لازم بود که بعد از دریافت پول هم تمام شب نماز می خواندی وگریان می کردی که شیطان ذلیل میشد.

« وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۱۱، عقود الجمان ص۲۶۸ »

سفارش یک ذمی در دربار خلیفه منصور

در تاریخ واقعات و قصهٔ همدردی امام صاحب بخش خاصی را داراست، مهربانی و کرم

او به همگی یکسان بود در همدردی بشر نژاد و سلمانی شرط نبود. طوریکه مصنف معجم به حوالهٔ ابن بشکوال می نویسد یک مرتبه در دربار خلیفهٔ مشهورِ خاندانِ عباسی ابوجعفر منصور بیک ذمی کدام مشکل عارض گردید، چونکه یک طرف طبیعت فقیری امام صاحب با طبیعت خلیفه و پادشاه ها برنمی خورد واز طرف دیگر بخاطر خدمت فی سبیل الله و همدردی انسانی مجبور بود بناءً امام صاحب هر روز چهار مرتبه مزدور خود را به خاطر سفارش آن ذمی می فرستاد. بالآخره دید که به خط و قاصد نمی شود امام صاحب خودش به دربار خلیفه تشریف برده آن ذمی را سفارش کرد، قابل غور و تفکر است که سفارش غیر مسلم وخصوصاً در دربار خلیفه، که عداوتش با امام صاحب اظهر من الشمس است امام صاحب این چنین همت و مثالهای حق پرستی دارد که مادر گیتی راست این چنین فرزند ببار آرد. «معجم المصنفین جلد ۲ ص۱۶۸»

گفته شده است که روزی یک شخص نزد امام صاحب آمد و گفت به پول اشد نیاز داشتم ونزدم پول موجود نبود به نام تو اعتماد کرده گفتم به فلان تاجر از طرف ابوحنیفه یک نامه بنویسید که بمن سی درهم قرض روان کند، طبق خط من آن تاجر هم سی درهم روان کرد که کار خود را پیش بردم بر شنیدن این حکایت بجای اینکه آن نفر را سرزنش کند و او را خفه سازد گفت برادرم بمن معلوم نبود که به این ترتیب به مردم خیر می رسد اگر بتو بنام من خیر رسیده باشد مبارک باشد.

«عقود الجمان، مناقب موفق ص۲۴۳»

هم چنین در کتاب ها روایت دیگری هم آمده که به نام امام صاحب به والی جرجان کسی یکنامه نوشت که والی چهار هزار درهم طبق خواسته آن نفر ارسال کرده بود و قتیکه امام صاحب ازین قضیه آگاهی یافت بجای اینکه آن نفر را دشنام بدهد و در حق او حرف پوچ استعمال کند آن الفاظ را گفت که به نفر قبلی گفته بود. «مناقب موفق ص۲۶۱»

در پاسخ دشنام

حاسدان و دشمن های امام صاحب از هیچگونه کارروائی بد در حق امام بزرگوار دریغ نمی کردند حتی که نفرهای ابله را در راه ایستاد می کردند که اورا دشنام بدهد این قسم واقعه زیاد است اما بطور نمونه یک واقعه در این جا تذکر میدهیم گویند که یک بدکنش در راه امام صاحب را به دشنام دادن شروع کرد و آهسته آهسته از پشت امام صاحب می رفت که کپ مرا شنیده چیزی بگوید اما امام صاحب به خرافات و دشنام او گوش نکرده راهِ خود

راگرفته سوی خانه اش روان شد دربرابر این بدبخت ہیچ پاسخ نداد. واو شرمنده شده گفت، آیا من بتو سگ معلوم میشوم کہ من عنپ عنپ می کنم تو جواب نمیدہی، ہکذا یک واقعہ دیگر ہم است کہ یک دشنام دہندہ از عقب امام صاحب روان بود وقتیکہ امام صاحب نزدیک دروازہ شد رو گردانیدہ گفت برادرم اکنون من بخانہ خودمیشوم وداخل دروازہ میشوم اگر دلت سرد نشدہ باشد برایم بگو کہ ایستادہ شوم و تو دلت را سرد کنی ۔ ‹‹ در عقود الجمانہ ص۲۹۱ د ۲۹۳ وموفق ص۴۸ ۲ ››

صبر و تحمل بی پایان

یک حاسد بدبخت از بغض بسیار کوزدر روی امام صاحب یک شلاق زد وامام صاحبؒ بہ نرمی و عاجزی گفت برادرم من ہم در جواب تو در رویت تازیانہ زدہ میتوانم لیکن نیکنم من بہ دربار خلیفہ شکایت کردہ میتوانم لاکن نیکنم، در ثلث لیل برخلاف تو بہ درگاہ اللہ دعا کردہ میتوانم لاکن نمی کنم ودر قیامت بخلاف تو در عدالت خداوندی پیش شدہ میتوانم لاکن این راہم نمی کنم حتی اگر در روز قیامت من نجات یافتم وسفارش من منظور گردید بدون تو در جنت قدم ہم نمی مانم ۔ ‹‹ در حدائق الحنیفہ ››

انتہاء صبر و تحمل

عبدالرزاق بن ہمام می گوید من نسبت بہ امام صاحب دیگر انسان نرم خود صبرناک را ندیدم، روزی امام صاحب در مسجد خیف نشستہ بود شاگردان ودوستانش دراطراف او نشستہ بودند منہم درین مجلس حضور داشتم درین وقت یکنفر کہ از بصرہ آمدہ بود یک مسئلہ را از امام صاحب استفسار کرد امام صاحب بہ وضاحت کامل پاسخ داد، آن شخص فرمود درین بارہ رائی امام بصری این طور نیست بلکہ دیگر قسم است امام صاحب فرمود اخطاء الحسن یعنی امام حسن خطا شدہ است، بہ مجرد این سخن امام صاحب یکنفر ازین مجلس ایستادہ شدہ گفت یا ابن الزانیہ یعنی اے فرزند زناکار آیا تو می گوی کہ حسن خطا شدہ است مردم ہمگی بہ سوی آن نفر بہ نظر نفرت نظر کردہ خون شان درجوش آمد کہ آن شخص را بزنند اما وقتیکہ امام صاحب این غوغا را مشاہدہ کرد با اطمینان کامل مردم را آرام کردہ چند دقیقہ فکر و غور کردہ گفت ۔ نعم اخطاء الحسن واصاب ابن مسعود فیما رواہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ۔ یعنی بلی حسن خطا شدہ است و عبداللہ ابن مسعودؓ صحیح گفتہ است طوریکہ او از نبی صلی اللہ علیہ وسلم روایت کردہ است ۔

درین قسم موقع که کسی گستاخی می کرد از جهت بغض وحسد مسخره می کرد باز هم امام صاحب به این قسم اشخاص دعا کرده او را معاف می کرد و به او نفع می رساند ۔ «عقود الجمان ص۲۸۷ ابو زهره ص۵۹»

کیسهٔ هزار درهمی به حق دار رسید

یک زمان یک شخص به دست خود یک همیان که دارا ی یک هزار درهم بود داده وصیت کرد هنگام که بعد از وفات من پسرم بالغ گردید چه مقدار که خواهش تو است به آن تا دیه کن زمانیکه آن طفل جوان شد به دست پدرش پول را گرفته همیان خالی را آورده به آن جوان تسلیم کرد وقتیکه آن جوان از واقعه خبر شد به گریه و ناله شروع کرد آن شخص گفت چرا ناله می کنی من به وصیت پدرت عمل نموده ام و من خود را از مسؤلیت آخرت خلاص کرده ام ۔ جوان دید که به این راه چارهٔ نیست نزد امام صاحب حاضر شده واقعه را عرض نمود ، امام صاحب آن شخص را طلب نموده فرمود که آن شخص هزار درهم را نزد تو گذاشت تا اکنون ضروریات وحوائج خود را پوره کردی اکنون آن هزار درهم را آورده به این جوان تسلیم کن ۔ «عقود الجمان ص۲۸۱»

ادب استاد

محمد بن یوسف صالحی می نویسد که در قلب امام اعظم رح احترام استاذ بسیار زیاد بود تا زمانیکه امام حماد رح زنده بود امام صاحب پای خود را طرف خانهٔ او دراز نکرده بود با وصف اینکه خانه های ایشان از یک دیگر فاصله داشت حتی که هفت کوچه درین فاصله بود

خاکساری امام ابو حنیفه رح

امام صاحب ابو حنیفه رح که در بارهٔ خود کدام اعتماد داشت آن از بعض بعضی کلام او ظاهر می گردد ، گویند که یک شخص در بازار کوفه داخل شده پرسید که دکان امام ابو حنیفه که امام فقه است در کجا ست ؟ متاسفانه این سوال را آن سائل از خودی امام صاحب کرده بود امام رح در پاسخ گفت لیس هو بفقیه انما هو مفت متکلف یعنی آن عالم فقه نیست بلکه خود را از نزد خود مفتی ساخته است ۔

«عقود الجمان ص۲۸۱»

امام ابو حنیفه رح مشکل اعمش را حل نمود

امام اعمش که از جملهٔ تابعین ومحدث مشهور است در سال ۶۱ هجری تولد گردیده در ۱۴۷ هجری از دنیا رحلت نموده است که هزار حدیث را یاد کرده بود با خود کتاب نمی گرداند در ظاهر شکلش حسین نبود ۔

اعمش از جہت گویند کہ خشمش تاب برداشت۔ روشنی را نداشت و از طرف دیگر خداوند به او زن حسین را نصیب کردہ بود کہ ہر وقت با امام اعمش جنجال داشتند کہ از اعمش خود را آزاد کند روزی بعد از گفتن دربارۂ کدام مسئلہ بین زوج و زوجہ جنجال افتید ہر دو بسیار شور و غوغا کردند بالآخرہ زن با شوہرش کلام را بند کرد اعمش بسیار حیلہ کرد لاکن زنش با او گپ نزد بالآخرہ کہ بسیار غضبناک شد قسم خورد کہ اگر امشب تو ہمراہ من تکلم نکنی تو طلاق باشی (طلاق باین)۔

بعد از اینکہ این الفاظ را اعمش استعمال کرد و در اطراف اطفال خورد خورد را دید و بہ مشکلات روزگار بردن فکر کرد بسیار پشیمان شدہ گاہی نزدیک کس و گاہی نزد دیگر کس می رفت کہ چگونہ حیلہ کند بالآخرہ نزد امام صاحب حاضر شد و قضیہ را کما حقہ بیان کرد، امام صاحب او را گفت ہیچ قابل تشویش نیست خاطر جمع باش امشب آذان صبح را قبل از صبح صادق در قریۂ شما خواہم گفت " یعنی کسی را گویم کہ در قریۂ شما قبل از صبح صادق آذان صبح را گوید" بالآخرہ امام صاحب خودش بہ مسجد قریۂ اعمش رفت و مؤذن را گفت قبل از صبح صادق آذان بگوید و مؤذن ہم ہم چنین کرد آذان گفتہ شدہ زن اعمش کہ منتظر آذان صبح بود و ہمہ اشیا خود را بستہ کردہ بہ رفتن خانۂ پدرش آمادہ گی گرفتہ بود وقتیکہ آذان را شنید مسرورانہ گفت، شکر خداست کہ از دست این بابای بدخصلت خلاص شدم، امام اعمش گفت شکر خداست کہ بہ مہربانی امام ابوحنیفہ مؤذن قبل از صبح صادق آذان گفتہ اگر تارکہ قطع کنندہ رابطۂ ما و تو بود محکم ساخت و محفوظ نگہداشت ۔

"در عقود الجمان ص ۲۷۵ و مناقب موفق ص ۲۴۱"

امام اعمش و جوال آرد

ابوبکر بن محمد زرنجری دربارۂ مناقب امام ابوحنیفہ می نویسید مناسبات امام اعمش و ابوحنیفہ از اول ہم خوب نبود، اعمش و امام ابوحنیفہ با یک دیگر میلان و محبت کم داشتند دربارۂ امام اعظم حسن ظن نداشت اعمش خوبصورت ہم نبود و طبیعت تیز ہم داشت از جہت مزاج طبعی خود گاہی گاہی مبتلای مصائب می گردید طوریکہ یک مرتبہ قسم یاد کرد کہ اگر خانمم بہ من احوال روان کند کہ آرد خلاص شدہ است برابر است کہ این پیغام بذریعۂ کاغذ باشد یا بہ ذریعۂ قاصد یا در پیش روی کسی یادآوری کند بر این غرض کہ مرا آگاہی دہد یا اینکہ این سخن را بہ اشارہ بہ من بفہماند از طرف من طلاق باشد خانم اعمش در حیرت بود و در فکر این بود کہ چگونہ

خود را دچار مشکلات نکند و اولین ضرورت خانه هم آرد است از علماء بزرگ استفسار کرده شد لاکن هیچ حیله را جواز ندادند برای آن زن گفته شد که نزد امام ابوحنیفہ رح برود تا که او این مشکل را آسان کند همین بود که آن زن نزد امام صاحب حاضر شده واقعه را حکایت کرد امام اعظم رح فرمود درین باره تشویش نکن قابل پریشانی نیست، این چنین بکن که امام اعمش رح شب استراحت کرد در چادر پلنگ) او جوال یا توبرهٔ آرد آلود را بسته کن وقتیکه صبح از خواب برخاست توبرهٔ خالی را دید خود بخود می فهمد که در خانه آرد نیست آرد خلاص شده است و به همین ترتیب زندگی هم پیش می رود. خانم اعمش هم همین قسم کرد فردا که اعمش از خواب برخاست دید که توبرهٔ خالی آرد آلود در چادر او بسته است فهمید که در خانه آرد نیست و امام اعمش بر این حقیقت هم پی برد که این حیلهٔ امام ابوحنیفہ رح است و قسم خورد که این حیله را بدون امام اعظم رح دیگر کس یاد ندارد این هم درس او است تا وقتیکه او زنده است کامیابی ما مشکل است زیرا که نافهمی ما را به خانم ما ظاهر کرده ما را نزد خانم مان عقب مانده نشان داد «عقود الجمان ص ۲۷۶».

به برکت امام صاحب یک مظلوم از مرگ خلاص شد

یکروز امام صاحب به جای ابن هبیره که والی شهر بود تشریف برد دید که والی صاحب یکنفر را زیر تحقیق گرفته و مظلوم قرار داده است هنگام که ابن هبیره امام صاحب را دید از جای خود برخاست و امام صاحب را احترام نموده خیر مقدم گفته مؤدبانه در جای مناسب شانید آن نفر مظلوم دید که والی امام صاحب را بسیار احترام کرد شاید که سخن او را بپذیرد آن مظلوم گفت امام صاحب تو مرا میشناسی؟ امام صاحب از ظلم ابن هبیره بالای این مظلوم واز الزام این مظلوم از حقیقت و غرض او فوراً پی برده مقصد مظلوم را فهمیده گفت (بلی) درحالیکه امام صاحب این شخص را نمی شناخت گفت تو همان شخص نیستی که در مسجد آذان میدهی و لااله الاالله را خوب دراز می کشی آن مظلوم گفت بلی صاحب سخن تان بجاست و بکلی صحیح است، مقصد امام صاحب از این کلام این بود که گویا من این نفر را می شناسم که کلمه گو و قبول کننده معبود واحد است وقتیکه ابن هبیره این کلام را شنید آن مظلوم را حکم کرد که آذان بگوید وقتیکه او آذان را گفت امام صاحب گفت بلکل صحیح است ماشاء الله جزاک الله وقتیکه والی صاحب این حال را دید آن مظلوم

بیچاره را رها کرد. «در عقود الجمان ص۲۵۵ و مناقب موفق ص۱۹۳»

صد روپیه به مقابل پنجصد

یکروز یکزن کالای خز بدست داشت نزد امام صاحب در دکانش حاضر گردید و گفت این کالای مرا به کسی سودا کن امام صاحب گفت چند روپیه؟ آن زن گفت صد روپیه. امام صاحب فرمود که این کالا قیمت است آن زن گفت دو صد روپیه امام صاحب جواب داد که هنوز هم ارزان است؟ آن زن حیران شد که آیا امام صاحب همراه من مزاح میکند و یا مسخره می کند در حالیکه امام صاحب نفر مزاح و مسخره کننده نبود فوراً پنج صد روپیه کشیده به آن زن تسلیم کرده کالا را گرفته در دکان گذاشت.

شما فکر کنید امروز کدام نفر است که این کار را کند این هم نمونهٔ دین و دیانت داری امام صاحب است که تجارت او روز بروز اوج می گرفت و زیاد شده وسعت پیدا می کرد و در ترقی بود.

«در عقود الجمان ص۲۴۴ و مناقب موفق ص۱۹۷»

غسل بلا طلاق

روزی یک شخص نزد امام صاحب حضور شده عرض کرد که من سوگند یاد کردم که من از جنابت غسل نمی کنم اگر غسل کردم خانم ام به سه سنگ طلاق باشد اکنون چارهٔ برایم رهنمای کن که هم از غضب خدا و هم از طلاق در امن بمانم زیرا که اگر غسل نکنم خدا ناراض اگر غسل کنم زنم طلاق می گردد چطور کنم امام صاحب همراه او به قصه شروع کرده رفتند نزد دریای که بالای آن پل بود وقتیکه روی پل رسیدند امام صاحب آن نفر را به دریا انداخت همهٔ بدن او تر شد و باز بیرون کشید و فرمود که اکنون برو غسل ات هم ادا شد و زنت هم طلاق نشد.

«در مناقب موفق ص۱۴۲»

به قیاس ابوحنیفه مال مسروقه پیدا شد

یک همسایهٔ امام صاحب یک طاوس خریده بود و به آن بسیار علاقه داشت یکروز طاوس مفقود شد آن نفر بسیار گشت پیدا نکرد بالاخره نزد امام صاحب آمده عرض کرد که طاوسم گم شده است امام صاحب فرمود خیر است انشاءالله پیدا میشود، وقتیکه صبح امام صاحب در نماز رفت در ضمن دیگر سخن ها یاد آور شد که شرم است به شما که طاوس همسایه خود را دزدی میکنید باز هم در مسجد به نماز میآید و یک بال آن هم در سر آن نفر موجود است فوراً یکنفر دست خود را به سرش برد امام صاحب آن را شناخت

بعد از اینکه مردم رفتند امام صاحب او را خواست و حیله سنجید که آن طاوس را به صاحبش تسلیم کند۔
"عقود الجمان ص۲۷۵"

عروسی مرد غریب به مهر زیاد

از بشیر بن ولید روایت است که در قریه امام صاحب یک نوجوان زیست داشت و او در درس های امام صاحب هم شرکت می کرد روزی به امام صاحب عرض کرد که در فلان خاندانِ کوفه تصمیم عروسی دارم و به همین خاطر پیغام فرستادم لاکن آن ها مهر زیاد می طلبند که من طاقت ادا آن را ندارم و از طرف دیگر به عروسی شوق دارم برایم بگو که چه قسم کنم؛

امام صاحب فرمود استخاره کن و آن ها کدام مقدار مهر که می طلبند پیدا کرده بده خلاصه اینکه آن جوان بر سخن امام صاحب عمل نموده کدام انداز مهر که آنها گفته بودند آماده ادا کردن آن شده بر گردن گرفت و میعاد نکاح کردن را مقرر کردند آن [illegible] امام صاحب حاضر شده گفت تاریخ نکاح کردن را مقرر کرده ایم اما من می گویم که یک انداز مهر را الآن می پردازم و یک انداز باقی را چند وقت بعد لاکن آنها قبول ندارند و تا وقتیکه تمام مهر را ندهم آنها خانم مرا نمی دهند امام صاحب فرمود از کسی پول قرض بگیر و مهر را ادا کرده خانمش را نکاح کرده به خانه اش آورد۔

اکنون امام صاحب به آن جوان گفت تو در بین مردم شهرت کن که من به دیگر وطن میروم خانم خود را هم همرایم می برم وقتیکه ازین سخن خاندانِ خسرش خبر شدند نزد امام صاحب آمدند که در شریعت چه حکم دارد، امام صاحب فرمود در شریعت جواز است زیرا که خانمش است هر جای که برود همراه خود برده می تواند آنها گفتند این دختر ماست، نور چشم ماست و قوت دل ماست و جدای آن را هرگز برداشت کرده نمی توانیم و به مسافری بردن نمی گذاریم، امام صاحب فرمود این سخن مشکل نیست شما آن جوان را رضا کنید به هر طریقه که باشد او قرض دار است شما کدام مهر که گرفته اید دوباره به آن جوان بدهید تا که به قرض دار های خود بدهد خود را هم مسافر نکند دختر شما را هم آنها به این گپ راضی شدند به این سخن امام صاحب آن جوان بجوش آمده گفت

فانا ارید منهم شیئاً آخر فوق ذلك یعنی من ازین پول زیاده تر طلبانم، امّا امام صاحب او را طوری ترساند که آن جوان آرام شد یعنی امام صاحب گفت تو به همین پول راضی شو ورنه

اگر عروس گفت من هم قرض دارم تا که او قرض خود را خلاص نکند تو جای برده نمی توانی جوان ترسیده از گوش ندامت کرده گفت چیزی که شما بالای من وضع می کنید و چیزی که شامی گوید صحیح است و من به آن گپ خوشحال هستم تا که ازین گپ دیگر کس خبر نه شود که همه قضیه را خراب کند خلاصه اینکه کدام اندازه پول که امام صاحب خواهش داشت جوان آن را هم قبول کرد۔

"عقود الجمان ص۲۹۱ مناقب موفق ص۱۳۰"

مسئله دوبی و ندامت امام ابی یوسف

امام ابی یوسف از جمله تلامیذه فهیم و مشهور امام اعظم ابوحنیفہ رح بود که خیلی ذهین فهیم و مجتهد و هوشیار بود در مسائل استنباط بسیار ماهر گردیده بود بعد از یک مریضی طویل بدون اذن و مشورہ امام صاحب بخود مدرسه جور کرد و به درس شروع کرد امام صاحب به یک شخص استفتار تعلیم داده نزد امام ابی یوسف روان کرد که بگفر کالای خود را به دوبی برای شستن بدهد و دوبی گوید که فلان روز بیا کالای خود را ببر، هنگام که این شخص در تاریخ معینه رفت آن دوبی از دادن لباس انکار ورزید و بعداً خودش لباس را گرفته بخانه اورساند آیا درین رقت اجر دوبی به مالک لازم میشود یا نه؟

اگر امام ابی یوسف گفت بلی مزدوری لازم میشود تو بگو نه غلط گفتی اگر گفت که نه اجر و مزدوری لازم نمی گردد بگو نه غلط گفتی، قاصد امام صاحب ابوحنیفہ رح به درسگاه ابویوسف رسیده طوریکه امام صاحب رح گفته بود همان قسم کرد، امام ابی یوسف وارخطا شده فهمید که کلام مسئله است فوراً پشیمان شده نزد امام صاحب حاضر شد۔ امام صاحب فرمود تو کر میکنم که مسئله دوبی را این جا آوردی امام ابی یوسف بسیار ملامت و پشیمان بود امام صاحب مسئله را به او تفصیل داد و فهماند که اگر اول دوبی از شستن لباس انکار ورزیده باشد او غاصب است مستحق اجر نیست اگر بعد از شستن لباس انکار کرده باشد مستحق مزد است وقتیکه لباس را خودش آورد جرم غصب ختم شد او لایق اجر است۔ "وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۰۸ وعقود الجمان ص۲۵۳"

عداوت به محبت بدل شد

امام وکیع رح میفرماید که در قریه ما یک حافظ الحدیث ... بود و او همراه امام ابوحنیفہ ... عداوت ... کمی به خلاف امام صاحب قدم می برداشت او همکارش می بود متأسفانه او دیگر ...

شد گفت اگر امشب تو از من طلاق خواستی و من طلاق ندادم تو بر من طلاق باشی «یعنی اگر تو مطالبۀ طلاق کنی من طلاق میدهم» به مجرد شنیدن این الفاظ خانمش گفت اگر منهم از تو امشب مطالبۀ طلاق نکردم همۀ غلامان من آزاد باشند۔

چند ساعت بعد مشاجره و غضب زوجین سرد شد و هر دو پشیمان شدند و هر دو نزد امام سفیان ثوری و قاضی ابن ابی لیلی که امام های آنزمان بودند رفتند ولاکن این مسئله طوری بی سر و بی بود که معلوم کردنش مشکل بود طریقش را پیدا کرده نمی شد از روز بد زوجین نزد امام صاحبؒ آمدند و واقعه را بیان کردند امام صاحب بدون درنگ تیر کردن مسئله را حل کرد که به زن فرمود که تو درین ساعت از زوج خود طلاق طلب کن و زن هم همچنین کرد و به آن نفر گفت که تو بگو تو طلاق هستی اگر خواهش داری امام صاحبؒ به زن فرمود که بگوید من بیلی طلاق خواهش ندارم و خود را طلاق نمی کنم۔

امام صاحب گفت بروید هر دویت آزاد شدید اکنون بر هیچ کدام تان طلاق نمی آید این همسایه امام صاحبؒ که قابلیت و مهربانی امامؒ را دید از مخالفت او توبه کرده بعد از هر نماز زوجین در حق امام صاحب دعا خیر و عفو کا میابی طلب می کردند عداوت به محبت بدل شد۔

«عقود الجمان ص ۲۸۳»

طلب علامات از پیغمبر مکذب کفر است

در دوران و زمانۀ امام ابو حنیفهؒ یک شخص دعوای پیغمبری کرده بود مردم آنرا گفتند که همراه او مباحثه کنند یا عملی در برابر او انجام دهند او مردم را گفت شما را مهلت بدهید که پیغمبری خود را ظاهر کنم و نشانۀ پیغمبری ام را بشما آشکار کنم مردم به او وقت و مهلت دادند درین وقت ازین واقعه امام صاحبؒ خبر شده گفت نه، نه این چنین ضرور نیست چراکه از پیغمبر کاذب علامه خواستن کفر است زیراکه نبیؐ فرموده است لا نبی بعدی بعد از من دیگر نبی نیست از پیغمبر مکذب علامه خواستن راه است برای پیغمبر دیگری و در عقیدۀ ختم نبوت شبهه پیدا میشود و این سبب کفر می گردد۔ «عقود الجمان ص ۱۶۲ و مناقب موفق ص ۱۴۶»

طرز تبلیغ در دربار شاهی

از عبدالعزیز بن ابی رواد روایت است که یک مرتبه او را خلیفه بدربار خود طلب کرد وقتی که قاصد آمد او بسیار پریشان شده

نزد امام صاحب رح تشریف آورد زیراکه شاگرد امام صاحب بود. گفت مرا خلیفه به دربار خود خواسته و بمن مناسب نیست که بدربار شاهی بروم چیزی امر بالمعروف ونهی از منکر نکنم درین باره بمن مشورهٔ بده. امام ابوحنیفه رح فرمود وقتیکه تو عازم دربار شدی سلام بده وبعد سکوت را بخود اختیار کن واگر از تو مسئله استفسار کردند وجوابش را باید داشتی دلادرانه جواب بده ودرعین جوابت این چند الفاظ را باد آور شوکه ای. امیرالمومنین دردنیا مردم قدرت وچوکی را بخاطر می گیرد که ذریعهٔ بچهار چیز دیگر گردد.

اوّل. برای عزت وشرف: شکر خداست که عزت وشرف ازپدر وبابایت بتو میراث مانده است.

دوم. برای پادشاهی: الحمدلله تو حکمران عرب وعجم هستی.

سوم: برای مال ودولت: خداوند، مال ودولت فراوان بتو بخشیده است.

چهارم. امیرالمومنین، اکنون تو در قلب خود ترس خدا را جای گزین کن، تقوا وعمل نیک را پیشهٔ خود بگردان تاکه دولت دنیا وآخرت وسعادت عمری نصیبت گردد.

"عقود الجمان ص۲۰۸"

جواب جرأتمندانهٔ امام صاحب به والی ابن هبیره

یکی از والی های جابر بنوامیه یعنی والی ابن هبیره بیاشارهٔ خلیفهٔ خود به پالیسی ونیرنگی با امام صاحب رشتهٔ دوستی را قایم کرده به زبان نرم وشرین گفت ای جناب بزرگوار گاهی گاهی نزد ما تشریف آور شوید تاکه ما از شما وشما از ما فایده حاصل کنید امام ابوحنیفه درجواب والی ابن هبیره گفت به قرابت شما به من چه فایده میرسد؟ تو مرا در پهلوی خود جای داده بالایم احسان میکنی ومرا به آزمایش وامتحان ها مبتلا میسازی اگر تو از من ناراض شدی ومرا از نزدیکت دور کردی این برای من ذلت است خلاصه اینکه کدام چیزکه تو داری بمن ضرور نیست وبه آن حاجت ندارم ودر نزد من کدام چیزکه است (یعنی علم) اورا کسی گرفته نمی تواند در پایان گفتگوی خویش جرأتمندانه با استغنا کامل گفت جناب نزد شما چیزی نیست که من از آن بترسم. الحمدلله ابوحنیفه رح از لحاظ مال وجاه مستغنی است والله این هردو نعمت عظیم "مال ودولت وعزت" را دربرابم داده است

«دفاع ابوحنیفہ» ص۲۴۵ و عقود الجمان ص۲۸۰ »

والی ابن ہبیرہ از امام ابوحنیفہ ناامید شد

حکومت بنوامیه دربارهٔ امام صاحب فیصله کرده بودند که اول با او نرمی کرده شود و اگر به این ترتیب نه شد بازا... تی کار گرفته شود طبق همین فیصله والی جابر ابن هبیره اوّل با امام صاحب از طریق دوستی پیش آمد کرده و بعداً یک وزارت عمده را به او پیشنهاد کرده گفت لطف و مهربانی والی هم همراه ایشان میباشد واریدات و صادرات و هر حکم خزانه در نزد شما میباشد و به نظریهٔ شما کار کرده میشود. چونکه امام ابوحنیفه رح را خداوند مال و جاه و مقام و عقل و زیرکی داده بود در آینده هر چیز فکر می کرد و آینده هر امر را می سنجید گفتار و وعده های خام ابن هبیره به او کار نکرد، امام صاحب طبق طبیعت مستغنی خود از قبول کردن امور حکومت انکار ورزید و جرأت مندانه با والی گفتگو کرد وقتیکه ابن هبیره دید که امام صاحب در دام نیامد ناامید شد بعد از نرمی از سختی را اختیار کرده بسا به مشکلات دچار شدن او را بسا اندرامی ترسانید لیکن امام صاحب مردانه وار گفت مسایل ولایت و وزارت بسیار کلان گپ است اگر مرا حکومت گوید که دروازهٔ جامع شهر را بشمار این عهده را قبول نخواهم کرد، از یک طرف ابن هبیره که در معاملهٔ امام صاحب موفق نه شد قسم خورد که هر کاریکه از دستم بیاید در حق تو دریغ نخواهم کرد از طرف دیگر امام صاحب قسم خورد که من هم در حکومت شرکت نمی کنم.

فوالله لا ادخل ذلك یعنی قسم بخدا که منهم هیچوقت در حکومت شامل نمی شوم.

چونکه این کار بر حکومت دشوار بود، بناءً به اشاره والی ابن هبیره پانزده روز امام صاحب را به زندان قید کرده شد و در زندان هم مناصب اعلی را پیشکش نموده دیگر دام های حرص را در اطراف امام صاحب تنیدند لاکن امام صاحب هم نفری ساده نبود که درین قسم دام ها واقع شود. وقتیکه والی ابن هبیره دید که در پلان های خود ناکام گردید قسم یاد کرد که «وان لم یفعل لنضربنه بالسیاط» یعنی اگر امام ابوحنیفه رح منصب قضاء را قبول نکرد و به عهده نگرفت حتماً او را دره می زنم. به قسم ابن هبیره دیگر مردم ... نظر کردند اما نظر امام صاحب به دربار قهاری و جباری بود و گفت «والله لا افعل و لو قتلنی» قسم بخدا اگر ابن هبیره قتل هم کند قبول منصب قضاء را نخواهم کرد. والی امام صاحب را ... از زندان خارج کرده رو بروی خود ایستاد و چونکه در هوس اقتدار مست

بود امام صاحبؒ را از مرگ بیتر سانید لاکن امام صاحب به استقامت و حوصلهٔ کامل گفت ۔ انما هی میتة واحدة جزاء ابن ہبیرہ صرف یک مرگ است ۔ جزاء دنیوی ابن ہبیرہ بمن از گرز ہای آخرت سہل و آسان است قسم بخداوند که به این عہده ہرگز راضی نه خواہم شد اگرچه او مرا قتل کند ۔ در مناقب کردرے ص۴۰۵ "

امام صاحب را بعض دوستہایش نصیحت می کرد ۔ لاکن امام صاحب پاسخ دادمن آن عہدہ که در آن حکم سر قلم کردن باشد و من در آن محفر چپ قم تصدیق کنم قسم است. بخدا که من این قسم عہدہ را قبول نمی کنم ۔ "مناقب صدر الائمہ باب الثامن عشر ص۲۷۳ "

بعد ازین علما بزرگ مثلاً قاضی ابن ابی لیلیٰ و ابن شبرمه و داود بن ابی ہند به شکل یک وفد نزد امام صاحب تشریف بردند و او را از پلان و اراده ہای حکومت مطلع ساختند و گفتند ہیچ به ہیچ چرا خود را قصداً به دست مرگ میدہی باز ہم امام صاحب جواب داد لم اداد نی ان اعدله ابواب مسجد واسط فی ذلك ۔ یعنی اگر ابن ہبیرہ بمن حکم شماریدن دروازہ ہای مسجد وسطی را ہم بدہد قبول نخواہم کرد ۔ "مناقب کردرے ص۲۷۵ "

طرز جزاء دادن به امام صاحب را موفق نوشته که ہر روز امام صاحب را به میدان می آوردند ۔ موزیک می خواندند تا که مردم جمع گردند، وقتیکه مردم ازدحام می کردند ہر روز امام صاحب را ده دره می زدند تا دوازده روز ہم چنین سزا داده میشد و در بازارہا به خاطر شرماندن گردانیده می شد در دوازده روز ۱۲۰ دره زده شد، بجرم اظہار حق به اشارهٔ والی جلاد امام صاحبؒ را در سر و ہر جاے که برابر می شد با دره می زدند وقتیکه امام صاحب به زندان برده می شد در سر او جای دره ظاہر می بود و سر امام بیچاره آماس گرفته بود ۔ "مناقب موفق ص۲۴ "

بعد از بازگشت به کدام تصوری امام صاحب به گریان شروع کرد ۔

احترام والده

مردم از او پرسیدند که از جہت درد و ضرب گریان می کنید؟ ایشان نے فرمودند نه این ضرب در خیال من نمی آید بلکه غم مادرم در دلم است که این حالت مظلومیت مرا مشاہده کند چه خواہد کرد ۔ "کردری ص۲۷۳ و عقود الجمان ص۳۱۲ "

گفتگوی نواسه و فرزند امام رح به مظلومیت امام صاحب

ابن خلکان می نویسد که ابن هبیره هر روزه امام صاحب را ده دره می زد و وقتی که این حالت مظلومیت امام صاحب را امام احمد بن حنبل یاد می کرد بی اندازه گریان کرده درحق امام صاحب رح دعای کرد۔

"وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۰۵"

نواسهٔ امام صاحب اسماعیل میفرماید که من همراه پدرم "حماد بن ابی حنیفه" در کوفه از راه کناسه عبور می کردیم که ناگهان چشم پدرم از آب دیده مملو گردیده به گریان شروع کرد۔ من درحیرت شده سبب وعلت گریان را استفسار کردم که یا ابت ما یبکیک یعنی پدرجان چه چیز ترا گریان می کند، پدرم جواب داد یا بنی فی هذا الموضع ضرب ابن هبیره ابی عشرة ایام فی کل یوم عشرة اسواط علی ان یلی القضاء فلم یفعل۔

یعنی ای پسرم این مکان استکه ابن هبیره پدر من ابوحنیفه رح را تا ده روز روزانه ده ده دره زده است برای این غرض که ابوحنیفه رح تو منصب قضاء را قبول کن لاکن او بجای منصب قضاء به دره خوشحال بود، باوصف این قدر تکالیف امام صاحب غم مادر خود را می خورد طوریکه ذیلاً یک روایت نقل شده است۔

تابعداری مادر

غیر مناسب نخواهد بود که یک قصهٔ تاریخی از خدمت واحترام امام صاحب را در برابر والده اش نقل کنیم، نویسنده ها می نویسند که مادر امام صاحب رح هم مثل دیگر عورت ها به ملاهای قصه گو و واعظین معتقد بوده نهایت شکی مزاج بود، در کوفه یک واعظ مشهور بود که عمر بن ذرعه نام داشت به آن خیلی عقیده مند بود، کدام مسئله که عارض می شد مادرش امام رح را نزد عمر بن ذرعه می فرستاد تاکه از او مسئله را بپرسد، امام صاحب از حکم والده سرکشی کرده نمی توانست رفته مسئله را می پرسید آن بیچاره از جای برخواسته امام صاحب را تنظیم می کرد و می گفت درجای که شما باشید من چه قسم تکلم کنم، امام صاحب فرمود حکم مادرم را تعمیل کرده ام بسا اوقات بعضی مسئله را عمر نمی دانست از امام صاحب استفسار می کرد امام صاحب برایش می گفت باز عمر آن جواب را دوباره به امام صاحب تکراری کرد باز امام صاحب آن جواب را به

والده اش می آورد بعض اوقات مادرش به خاطر استفسار مسئله خودش نزد عمر بن ذرعه روان می شد وقتیکه در قاطر سوار می شد امام صاحب پیاده همراهش می رفت۔ وقتی که خودش می پرسید و می شنوید باز تسلی اش می شد۔

روزی مادرش از امام صاحب کدام مسئله را پرسید امام صاحب جواب داد۔ مادرش گفت سند تو صحیح نیست اگر عمر قبول کرد من هم اعتماد می کنم امام صاحب و مادرش نزد عمر بن ذرعه رفتند وقتیکه هستند ظاهر کردند عمرو بن ذرعه گفت تو نسبت به من عالم هستی چرا خودت جواب ندادی امام صاحب گفت من همین قسم جواب دادم۔ عمر بن ذرعه گفت بکلی صحیح است بعداً تسلی مادرش آمد و دوباره خانه آمدند۔ "در عقود الجمان ص۲۹۲"

خلیفه منصور و فتوی امام صاحب

مردم اهل موصل از یک معاهدهٔ خلیفه منصور خلاف ورزی کرده بودند و مطابق فیصله شان به عهد شکنی آنها مباح الدم گردیده بودند۔ خلیفه منصور علماء و فقها را جمع کرده بود که در آن جمله امام ابو حنیفه هم حاضر بود منصور فرمود آیا این قول صحیح نیست که نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرموده المؤمنون علی شروطهم یعنی مومن ها پابند شروط خود هستند۔ مردم موصل وعده کرده بودند که بغاوت نخواهند کرد، اکنون آن پیمان را شکستند و از وعده خلاف ورزیدند پس قتل آنها جایز است و آنها مباح الدم اند درین باره نظریهٔ شما چیست؟ یکنفر از مجلس بلند شده گفت تو اختیار داری چیزی که می گوئی بکلی صحیح است اگر معاف کنی اختیار داری اگر جزاء میدهی سزای جرم شان است۔ منصور روی خود را طرف امام صاحب گردانیده گفت رای شما چیست؟ آیا ما از خاندان وارثان خلافت پسندیدهٔ پیغمبر نیستیم؟ امام صاحب جواب داد کدام شرط که مردم موصل و شما مانده اید از اختیارات شما خارج است زیرا که خون مومن در سه حالت مباح است۔

(۱) مرتد (۲) زانی (۳) قاتل بناءً قتل مردم موصل در هیچ صورت بتو روا نیست۔ در شرط شما فرمان خدا بسیار حق دار است۔ جناب این را بگو زنی که با کسی ازدواج نکرده باشد و نه کنیز که خود را به کسی مباح کرده باشد با آنها جماع جایز و صحیح است۔

"الکامل لابن اثیر جلد ۵ ص۲۱"

خلیفهٔ منصور دیگر علماء را اجازهٔ رخصت داد و امام صاحب را تنها کرده گفت سخن شما درین باره صحیح است لاکن شما دیگر فتوای ندهید که درآن ذلت خلیفه باشد زیرا که به این حوصلهٔ باغی ها افزون می گردد۔ «المناقب لابن البرازی»

مطابق روایت الکامل ابن اثیر خلیفهٔ منصور امام صاحب و دیگر رفیقهایش و همراهانش را رخصت کرد۔ «الکامل جلد ۵ ص۲۱۷»

منصوبهٔ ظالمانه ابوجعفر منصور به تدبیر حکیمانه امام ابوحنیفه رح ناکام گردید

وقتی که شهر بغداد آباد میشد خلیفهٔ منصور عهدهٔ قضاوت آن شهر را به امام صاحب پیشکش کرد۔ لاکن امام رح آنرا قبول نکرد ازین جهت خلیفهٔ منصور غضب شده به امام صاحب رح گفت به هر قسم که میشود نوکری حکومت را حتماً قبول میکنی اختیار داری که منصب قضاء را قبول میکنی یا که ازین سخت وظیفه برایت سپرده میشود اما امام صاحب به پیمان خود راسخ بود بالآخره خلیفه منصور گفت شهری که در بغداد جور میشود امام ابوحنیفه رح روزانه خشت هاے آنرا و بارها را بشمارد تا به روزش به همین قسم بگذرد و اینکه یک یک خشت را بالا کرده میشمارد دستهایش از بین میرود به همین نیرنگ امام صاحب را در امتحان بزرگ واقع کرد بلکه این کار را به حیث یک سزاء بزرگ به امام صاحب اختیار نموده بود تا که در مشقت بافتد و منصب قضاء را قبول کند امام صاحب طفل نبود که به این حیله ها فریب بخورد، بالآخره امام صاحب جای را اندازه کرده بود و به حساب دگز جای متعین کرده بود وقتیکه شام می شد به حکومت خبر میداد که این قدر خشت شده است به همین ترتیب قسم خلیفهٔ منصور هم بجا شد و امام صاحب از ذمه قضاء خود را رهائی داد۔ «حقائق السنن جلد ۱ ص۲۹۴ و تاریخ ابن اثیر جلد ۱۰ ص۹۷»

استقلال امام ابوحنیفه رح

خلیفه ابوجعفر منصور همیش متوجه امام صاحب بود که چه می کند و چه می گوید و مقصدش این بود که امام صاحب را از کوفه خارج کند به همین غرض منصور حاکم خود عیسیٰ بن موسیٰ را امر کرد که امام صاحب را فوراً سوار کرده نزد من روانه کیند طبق حکم حکومت امام صاحب را به بغداد فرستاده بدربار خلیفه حاضر کرده شد که از طرف

خلیفہ منصب قاضی القضاتی و وزارت انصاف را برایش پیش کردہ شد و دیگر سخن ہا ہم پایان و بالا شد، اما امام صاحب انکار می ورزید و در آخر بہ خلیفہ گفت انی لا اصلح یعنی من قابلیت منصب قضاء را ندارم خلیفہ گفت بل انت تصلح ۔ نہ بلکہ تو قابلیت منصب قضاء را داری از ہر دو طرف آواز ہا بلند گردید اما درمیان سخنہا امکان توافق نبود، ابوجعفر بہ غضب آمدہ گفت کذبت انت تصلح دروغ گفتی تو صلاحیت عہدہ قضاوۃ را داری امام صاحب جرا تمندانہ گفت گپ را خلاص کردی آیا این قسم نفر کہ کاذب باشد صلاحیت منصب قضاء را دارد ؟ منصور چپ شد طبق روایت خطیب فحلف المنصور لیفعلن ۔ یعنی منصور قسم خورد کہ ابوحنیفہؒ حتماً این کار را می کند و امام صاحب قسم خورد کہ بکلی این کار را نخواہم کرد ۔ امام صاحب بہ کلام خود راسخ بودہ چونکہ منصور بسیار غضب شد، بہ امام صاحب الفاظ زشت استعمال می کرد و بالآخرہ حکم کرد کہ امام صاحبؒ را سی درہ زدند و از بدنش خون جاری بود با وصف این ہم غلامی حکومت را قبول نکرد خلیفہ امر کرد بزندان ببرد مشکلات برایش خلق کنید ہمین است کہ آب و نان درست برایش نمی دادند در بعض روایات ہم آمدہ کہ بہ جناب امام صاحب زہر نوشانیدند درین وقت تقریباً امام صاحب ۷۰ سالہ بود از یک طرف زندگی علمی و از دیگر طرف از زجر و سختی ہای زندان بدن امامؒ بکلی ضعیف شدہ بود از دست ظلم منصور ظالم بہ امام صاحب گوشت و استخوان نماندہ بود ہنگامیکہ علامہ مرگ برایش ظاہر گردید سر بہ سجدہ نہادہ جان را بجان آفرین تسلیم نمود ۔ انا للہ وانا الیہ راجعون

در وفیات الاعیان ج ۵ ص۴۰۶ و ص۴۰۷ و موفق ص۱۸۲ و عقود الجمان ص۲۸۵ و خیرات الاحسان در ص۹۱، می نویسد کہ بہ امام صاحب پیالۂ زہر پیش کردہ شد ۔ امام صاحبؒ انکار ورزید و گفت من بہ این می فہمم کہ این چیست من خود را قصداً بہ کشت نمیدہم این حرام است بہ زور پیالہ را در دہن امام صاحب انداختند و بہ ہمین پیالہ امام صاحب دنیای فانی را ترک گفتہ بہ دنیای باقی رحلت کرد ۔ در عقود الجمان ص۲۸۵ و موفق ص۱۸۲ "

بعد از مرگ امام ابوحنیفہؒ خلیفہ آرام نماند

قبل از ہمہ حکایت دلچسپ این است کہ بعد از وفات امام صاحب مردم او را در قبرستان دفن نکردند بلکہ جای خاصی بہ او اختیار کردند گویند کہ منصور ہم در جنازۂ امام صاحب

آمده بود بعداز دفن او منصور پرسید که چرا ابوحنیفہ رح را جدا قبر کردید مردم پاسخ دادند که وصیت کرده بود مرا درین جا دفن نکنید بخاطر که این زمین را خلیفه به ظلم از نزد مردم غصب کرده است و این فتوی امام صاحب بود که مرا در زمین دفن نکنید که غصبی و به ظلم از مردم گرفته شده باشد و وقتیکه منصور ظالم این گپ را شنید بی اختیار گفت من یعذرنی منه حیاً و میتاً یعنی در زندگی و وفات مرا از ابوحنیفه که حفاظت کرده میتواند۔ در دفاع ابوحنیفه ص۴۲ و عقود الجمان ص۲۶۱ "

حق گفتن منصب فرضی من بود

یک مرتبه خلیفه با زن خود حره، درکدام بارهٔ ناساز شدند زنش گفت خلیفه انصاف ندارد خلیفه منصور گفت نفر سوم را تو مقرر کن که در بین ما و تو فیصله کند زنش امام صاحب ابوحنیفه را پیشنهاد کرد، خلیفه فوراً نفر روان کرد امام صاحب را حاضر کردند زنش در پشت پرده نشسته بود به اندازهٔ قریب بود که سخنهای این هر دو را می شنید منصور از امام رح پرسید شریعت برای مرد چند زن اجازه داده است یعنی مرد چند زن گرفته میتواند؟ امام صاحب جواب داد که چهار زن منصور به زن خود صدا کرد که شنیدی زنش گفت شنیدم، امام صاحب از صدای منصور فهمیده گفت چهار زن به کسی اجازه است که او انصاف داشته باشد و به انصاف قایم باشد اگر چنین نباشد از یک زن زیاد خوب نیست خداوند میفرماید وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً ۔ یعنی اگر شما خوف دارید که انصاف کرده نتوانید پس یک زن هم بس است امام صاحب طبق شرعی گپ هر دو را شنیده فیصله کرده بخانه اش آمد فوراً یک مزدور یک کیسهٔ ۵۰ هزار درهمی را آورده به امام صاحب تسلیم کرد که این تحفه را حره خانم منصور بشما روان کرده است و می گوید که این تحفه را بعداز سلام از طرف کنیز خود قبول کنید از سخنان حق شما تشکرم

امام ابوحنیفہ رح پول را دوباره گردانیده به خادم گفت که به آن زن بگو من کدام چیز که گفتم و کدام فیصله که کردم درین کدام غرض دنیوی نداشتم بلکه این به من فرض بود۔

در عقود الجمان ص۲۹۸ و مناقب موفق ص۱۸۸ "

باب پنجم

علم وفضیلت ووسعت مطالعہ وجامعیت و بصیرت وحقیقت پسندی وہوشیاری وحاضر جوابی

امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

محدثین مثل عطار وفقہاء مثل اطباء اند

از عبداللہ بن عمرؓ روایت است کہ ما یک دفعہ در مجلس امام اعمش نشستہ بودیم کہ بسیار مسائل بحث شد کہ رائی امام ابوحنیفہ ہم را یاد کردند، امام صاحب جواب تفصیلی داد اعمشؒ پرسید کہ تو این جواب را بہ کدام بنیاد میدھی گفت بنیاد این جواب بہ حدیثی است کہ از ابی صالح بہ سند ابی ہریرۃ روایت کردہ بودید وہکذا بہ روایت وسند فلان وفلانی صحابہؓ کدام کہ ما از شما شنیدہ بودیم اعمش بہ شنیدن این جواب حیران شد امام صاحب را بہ فہم وفقاہتش شاد باش کردہ وناگہان از زبانش این الفاظ خارج شد یا معشر الفقہاء انتم الاطباء ونحن الصیادلہ

یعنی ای گروہ فقہاء شما طبیبان وما عطار ہستیم۔ ”درعقود الجمان ص۲۲ ومناقب امام ابی حنیفہ الذہبی ص۲۱ جامع بیان العلم جلد ۲ ص۱۳۱“

علم ابوحنیفہ از علم خضر گرفتہ شدہ است

از زہر بن کیسان روایت می کند کہ یک مرتبہ نبی ؐ را در خواب دیدم ومی بینم کہ در پشت نبی صلی اللہ علیہ وسلم دو موی سفید نشستہ است درین شب وروز من کتب ابوحنیفہ را بسیار مطالعہ می کردم ومشغول مطالعہ بودم برایم گفتہ شد کہ این نفر مقدم جناب نبی صلی اللہ علیہ وسلم

است و دو نفر که در عقب نشسته است، یکی ابوبکرؓ و دیگری عمرؓ است. من گفتم که چند پرسان از نبیؐ دارم آنها گفتند بپرس لاکن به آواز بلند نه. من از نبیؐ در بارهٔ امام ابوحنیفہؒ پرسیدم آنها در جوابم گفتند هذا علم انتسخ من علم الخضر یعنی علم ابوحنیفہؒ از علم خضر گرفته شده است. "در عقود الجمان ص ۳۶۸ خیرات الحسان ص ۶۲"

از امام ابوحنیفہ حیاء ام میآید

امام شافعیؒ یک مرتبه به قبر ابوحنیفہؒ حاضر شده دعا مغفرت خواسته بود که وقت نماز فجر شد، امام شافعیؒ نه در نماز دعاء قنوت خواند و نه بسم الله الرحمن الرحیم را به آواز بلند گفت حال آنکه امام شافعیؒ همیشه در نماز صبح دعاء قنوت و بسم الله الرحمن الرحیم را به آواز بلند می گفت "در این مسلک و طریقه اوست" از امام شافعیؒ کسی استفسار کرد که چرا دعاء قنوت نخواندی و بسم الله را باآواز بلند نگفتی پاسخ داد که از صاحب این قبر مبارک "یعنی از امام ابوحنیفہؒ"، حیاء ام می آید از جهت احترام و ادب او رائی خود را درین جا ترک کردم و به مسلک او عمل کردم. "در عقود الجمان ص ۳۶۳"

امام اوزاعی از غلطی خود احساس ندامت کرد

سردار محدثین امام عبدالله بن مبارک استاد امام بخاری که از شاگردهای مشهور امام اعظم ابوحنیفہؒ یاد میشود، یک مرتبه به بیروت سفر کرد و غرضش این بود که در درس امام اوزاعی شرکت بورزد تا که از علم حدیث خود را اکمال کند، وقتیکه آن جا رسید امام اوزاعی پرسید من شنیدم در کوفه یکنفر پیدا شده که در دین سخنهای تازه و جدید پیدا کرده است او کیست؟ امام عبدالله ابن مبارک در جواب اش هیچ هیچ نداده از جای خود برخاست سه روز بعد چند ورق کتاب ابوحنیفہؒ را گرفته باز آمد که در سر هر ورق نوشته بود "قال نعمان بن ثابت" این اوراق را به امام اوزاعی عرضه کرد، همهٔ ورق ها را خواند تا که همهٔ مضمون ها را ختم نکرد سر خود را هم بلند نکرد. وقتیکه خوانده خلاص کرد از ابن مبارک پرسید اکنون بگو که نعمان بن ثابت کیست؟ امام عبدالله بن مبارک فرمود، نعمان صاحب یکعالم بزرگ عراق و پیر و مرشد من است از بخت نیک ام چند مرتبه در مجلس او شریک شده ام. امام اوزاعی گفت خداوند ترا بیامرزد نعمان آدم نیکی بوده پس برو از آن چیزی یاد کن. امام ابن مبارک گفت این همان شخص است که تو دیروز گفته بودی در دین سخنهای جدید پیدا کرده است

امام اوزاعی به غلطی خود فهمید وقتیکه مکه شریف به خاطر حج رفت آن جا با امام صاحب دیدن وملاقات کرد فقاهت وبحث ومباحثه، امام ابوحنیفه را که دید حیران شد، درین موقع عبدالله بن مبارک هم حاضر بود وقتیکه از همدیگر جدا شدند امام اوزاعی به ابن مبارک گفت از جهت علم و فقاهت ابوحنیفه حاسدان او زیاد شده است وابوحنیفه خار چشم آنهاست حقیقت این است که درباره این بدگمانی من غلط بوده من خود را ملامت می کنم در تاریخ بغداد''

فعل ابوحنیفه مذموم نبود بلکه محمود بود

یک روز قاضی ابن ابی لیلی در یک باغ چکر رفت حکمت خدا بود که چند ساعت بعد امام ابوحنیفه هم همین جا آمد هر دو یکجا شد در طرف دیگری باغ زنها نشسته بودند که بیت می خواندند آنها چپ شدند ناگهان امام صاحب گفت احسنتن ـ شما زنها خوب کردید در ظاهر این معلوم شد که امام صاحب بیت زنان را صفت کرد، قاضی ابن ابی لیلی که این سخن را شنید گفت چه گفتی وچرا بیت زنها را صفت کردی، جرم کردی زیرا که توصیف گمراهی را کردی به این جرم تو به حکومت پیش میشوی ومردود الشهادت شمرده میشوی امام صاحب گفت قاضی صاحب من چه گفتم؟ قاضی گفت تو بیت غیر شرعی را توصیف کردی، امام صاحب گفت چه وقت؟ قاضی گفت وقتیکه زنها بیت وسرود خوانی را بس کردند امام صاحب گفت من صفت کردم که زن ها یک کار گمراهی که (سرود) بیت خوانی است بس کردند ومقصد سخن من این بود که خوب کردید بیت خوانی را ترک کردید. قاضی صاحب غریب حیران شده شرمسار شده خجل شد وفهمید که سخن ابوحنیفه مذموم نبود بلکه محمود وخوب بود ـ

در مناقب موفق ص١١١''

ابوحنیفه به غریب وغربا خود را رسانیده است

یک مرتبه کدام شخص همراه خانواده خود در کدام بارهٔ جنجال کردند زن ومرد از هم دیگر خفه شدند ومرد قسم یاد کرد تا که تو به من سخن نگوی به تو آواز نخواهم داد وحرف نخواهم زد زن هم بد خود از الفاظ شوهر ناراض سخن گفت هر دو در حالت غضب بودند وقتی که از غضب پایان شدند هر دو پشیمان شدند زوج نزد سفیان ثوری رفته قصه را مکمل بیان کرد سفیان ثوری گفت بجز از ادای کفاره دیگر چارهٔ نیست شخص که ازین جا نا امید شد نزد امام صاحب رفت واقعه

رابیان کرد امام صاحب گفت، برو با خانم خود با محبت گپ بزن به شما کفاره لازم نمی گردد۔ سفیان ثوری که ازین واقعه خبر شد سخت متاثر شده نزد امام صاحب رفته اورا ملامت کرد که چرا بمردم مسائل نادرست رانشان دهی می کنی؟ امام صاحب رح پشت آن شخص سائل نفر روان کرد او آمد امام صاحب گفت واقعه را نزد امام ثوری قصه کن. او قصه کرده مسئله را پرسید سفیان ثوری و امام صاحب که واقعه راشنیدند امام صاحب گفت من همان فتوای اول را دادم، امام سفیان ثوری گفت این چگونه میشود امام صاحب گفت، وقتیکه زن روی خود را طرف شوهر کرده گپ زد معلوم شد که اول کلام از طرف زن شد و درین حالت قسم درکجا باقی میماند سفیان ثوری که این خبررا شنید گفت حقیقت هم همین است که یک سخن در ذهن مانمی باشد و در گمان مانمی آید که امام ابوحنیفه خود را به غریب وغربا رسانیده است۔ "تفسیر کبیر بحواله سیرة النعمان ص۸۱"

امام باقر صاحب رح پیشانی امام ابوحنیفه رح را بوسه کرد

یک مرتبه ملاقات امام صاحب با امام باقر رح در مدینه طیبه شد، درباره امام ابوحنیفه بگوش امام باقر سخنهای بی مفهوم رسیده بود بناءً امام صاحب خوش امام باقر رح نمی آمد، امام باقر گفت تو همان ابوحنیفه که در دین پاک تبدیلی آورده" و در مقابله قرآن وحدیث قیاس را اختیار کرده" امام صاحب به بسیار ادب واحترام گفت، شما بنشینید که اصل واقعه را عرض کنم، وقتیکه امام باقر رح نشست امام ابوحنیفه رح مثل تلمیذ هر دو زانو را پایان کرده با ادب کامل گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم طوریکه بشما از طرف من روایات غلط رسیده است ازجهت کمزوری زن به آن دو حصه مقرر می کردم، باز امام صاحب ابوحنیفه گفت این را بگوید که نماز بهتر است یا روزه؟ امام باقر رح جواب داد که نماز افضل است، امام ابوحنیفه گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم بجای روزه نماز را به زنها مقرر می کردم زیراکه نماز نسبت به روزه افضل است باز گفت جناب نطفه منی بسیار پلید است یا بول؟ امام باقر رح گفت بول. امام صاحب گفت اگر من از قیاس کار می گرفتم به بول غسل را واجب می کردم و به نطفه منی صرف وضو را فرض می گردانیدم لاکن من این چنین نکرده ام وقتیکه امام باقر رح این سخنهارا شنید امام صاحب را آفرین کرده پیشانی اورا بوسید. "مناقب موفق ص۱۴۲ وعقود الجمان ص۲۷۹"

از ابو حنیفه علم حاصل کن و به آن عمل کن که خوب آدم است

از مسعود بن عبد الرحمن البصری روایت است که یک مرتبه مرا در بین رکن و مقام خواب برد چشم بند شد درخواب دیدم که یک بزرگ آمد گفت برخیز چرا خواب هستی؟ این آن جاے است که از خداوند سوال کنی قبول میشود وقتیکه این را شنیدم بیدار شدم به مسلمانها و مومنین دعا رمغفرت می خواستم دعا ختم نه شده بود که باز خوابم آمد وخواب شدم این مرتبه نبی ؐ را درخواب دیدم پرسیدم یا رسول اللہ ؐ شما در بارۂ آن نفر که در کوفه است چه نظر دارید "نعمان نام دارد" آیا من از او درس بخوانم؟ بنی ؐ جواب داد که بلی از او علم یاد کن و عمل کن زیرا که او خوب آدم است من که از خواب برخاستم وقت آذان صبح شده قسم به خدا که قبل ازین نعمان بن ثابت را نسبت به همگی من بد می دیدم لاکن اکنون از خدا معافی این کوتاهی خود را میخواهم. "درمناقب موفق ص۵۹ والخیرات الحسان ص۶۵"

ابو حنیفه در آغوش تاجدار نبوت محمد صلی اللہ علیہ وسلم

شیخ بوعلی می فرماید یکمرتبه در پهلوی قبر بلال رضؓ خوابیده بودم خواب دیدم که من در مکه شریفه هستم و نبی صلی اللہ علیہ وسلم از باب ابن شیبه داخل شده یک میانه سال را در آغوش بالا کرده بود من حیران ایستاد بودم نبی صلی اللہ علیہ وسلم به حیرانی من فهمیده فرمود این امام مسلمانها و ابو حنیفه وطن شماست۔

در وقت نعل اسپ ها بقه ها هم پا یشان را دراز کردند

علامه مناظر حسن گیلانی یک واقعه دلچسپ را نقل کرده است که از آن معلوم میشود امام صاحب را در دربار شاهی به کدام نظر می دیدند ظاهر و هویداست که در دربار خلیفه امام صاحب را بنظر حقارت می دیدند و به خادم ها هم از جهت بغض و حسد نام امام صاحب بد معلوم میشد زیرا که از مامورین و کارگران حکومت اثر گرفته بودند قاضی ابو یوسف ؒ روایت می کند که خلیفه منصور یک غلام داشت که بسیار ناز دانه بود او امام صاحب را هر صبح یا سنگ وغیره میزد و زجر میداد وقتیکه منصور به صفت امام صاحب شروع می کرد، غلام راست و دروغ درحق امام صاحب سخنهای پوچ استعمال می کرد، منصور برایش گفت تو درین کار ها چه

غرض داری ؟ روزی منصور اورا ممانعت کرد که درحق امام صاحب الفاظ پوچ نگوید او گفت من چند سوال دارم اگر سوال مرا جواب گفت باز دوباره این الفاظ را درحق او استعمال نخواهم کرد۔ خلیفۂ منصور گفت اگر سوالهای ترا جواب داد باز خلاصی نداری۔ امام صاحب به کدام طریقہ به دربار خلیفه حاضر شده بود۔ غلام بطرف امام صاحب گفت شما هر سوال را جواب می دهید من هم چند سوال دارم امام صاحب گفت بفرمایید کدام سوال که دارید بگوید غلام به الفاظ درفشانی کرده کلام خود را آغاز نمود۔

۱۔ اینکه یا لکل ما بین دنیا کجا ست ؟

در جواب جاهل آدم چه پاسخ بدهد، امام صاحب فرمود کدام جای که تو نشسته ما بین دنیاست۔ زیراکه زمین گرد است هر جاے که آدم است ما بین معلوم می گردد۔

۲۔ در مخلوقات خداوند آن مخلوق که سر دارد زیاد است یا آن مخلوق که پا دارد زیاد است ، امام صاحب فرمود مخلوق که پا دارد بسیار است۔

۳۔ در دنیا مذکر بسیار است یا مونث امام صاحب فرمود مذکر زیاد است زن ها هم در قدم دوم قرار دارند زیراکه زن ها هم کمی ندارند لاکن این را بگو که تو در جمله مذکر ها هستی یا مونثات، غلام چونکه خصی بود شرمنده شده در حیرت ماند آب دهنش خشک و عرقش جاری شد گویند که منصور این غلام را بسیار نازدانه هم تربیت کرده بود و از بد گفتن و الفاظ پوچ استعمال کردن درحق امام صاحب هم منع کرده بود ۔مناقب موفق ص۱۴۶ امام صاحب از استاد خود حماد بن سلیمان این طریقه را یاد کرده بود که درین قسم سوالها بهترین جواب آن است که سائل در سوال اش بند شود و ضامن جواب خود شود۔"

جولاهه هم مضمون می نوسید

گویند که عیسی بن موسی از طرف حکومت عباسی ها در مکه مکرمه حاکم مقرر کرده شده بود در ایام حج قاضی ابن ابی لیلی و ابن شبرمه هم آن جا حاضر شدند و درین وقت امام صاحب هم در مکه موجود بود به عیسی بن موسی به نوشتن یک ورقه حکومتی ضرورت پیدا شد اول هر دو قاضی را غرض نوشتن ورقه اطلاع داد نوشتۂ هر دو به قانون برابر نیامد اگر یکی می نوشت دیگرش غلطی می گرفت و دیگرش که می نوشت

دیگرش نقصان پیدا می کرد، بالآخره کاغذ همان قسم ماند هر دو قاضی صاحب پشت راه خود رفتند ناگهان درین وقت امام صاحب ابوحنیفہؒ غرض کدام کار نزد حاکم حاضر شد، عیسیٰ که امام صاحب را دید خیلی مسرور شد و قصهٔ نوشتن کاغذ و ورقه حکومتی را بیان کرد۔ امام صاحب فرمود این کدام کار مشکل نیست کاتب را طلب کن من بگویم او بنویسد۔ کاتب آمد امام صاحب می گفت اومی نوشت در ساعتی قلیلی تمام ورقه را خلاصه کرده نوشت و به حاکم سپرد طوریکه خواهش حاکم بود همان قسم نوشته شده بود۔ هیچ جای کمی و نقص نداشت وقتی که امام صاحب از نزد حاکم رخصت شد۔ حاکم هر دو قاضی را خواست و نوشتهٔ امام صاحب را به آنها قراءة کرد، هر دو قاضی از اول تا آخر گوش گرفتند هیچ غلطی پیدا نکردند۔ و حاکم گفت این نوشتهٔ ابوحنیفه است قاضی ها که یکی به دیگرش نظر می کردند حیران و سکوت شدند گویند هنگامیکه هر دو قاضی از دربار عیسیٰ برآمدند به یکدیگر می گفتند۔ اما تری هذا الحائك جاء فی ساعة فكتبه۔

تو این جولاهه را دیدی که در یک دقیقه آمده کاغذ را نوشته است۔ دیگرش گفت جولاهه هم این قسم مضمون نوشته می تواند۔ در موفق ص۱۴۵ «جولاهه عنکبوت را گویند»

خواب ابوحنیفہؒ و تعبیر ابن سیرین

ابن خلکان از حضرت عبدالله ابن مبارک یکواقعه را نقل کرده که یک مرتبه امام صاحب خواب دید و در خواب می بیند که قبر نبی صلی الله علیه وسلم را باز کرده استخوان های اورا جمع می کند صبح که از خواب برخاست بسیار حیران و پریشان بود «واقعاً هم که قابل پریشانی و تشویش است» فوراً نزد معبر علامه ابن سیرین رفت بدون تعارف با او به بیان کردن خوابش را شروع کرد۔ علامه ابن سیرین تعبیر خواب را این چنین بیان کرد۔ صاحب هذه الرؤیا یثیر علماً لم یسبقه الیه احد قبله۔

به این معنی که صاحب این خواب خدمت و نشر دین را به اندازه کند که قبل ازین هیچ کس به این مقام نرسیده باشد۔ «وفیات الاعیان و تاریخ بغداد جلد۱۳ ص۳۳۵ و خیرات الحسان ص۲۳»

بعد ازین تعبیر ابن سرین گفت شاید که این خواب را ابوحنیفہؒ دیده باشد، امام صاحب گفت جناب من خودم ابوحنیفه هستم، ابن سیرین گفت شانه و طرف راست خود را نشان بده، وقتیکه

ابن سیرین ملاحظه کرد خالهای سیاه را دیده گفت راستی که تو ابو حنیفه هستی بعد ازین گفت تعبیر این خواب زنده کردن و جمع کردن علم است « خدا از تو این خدمت را می گیرد.

در حدائق الحنیفه و مناقب کردری صـ۹۶ »

علم ابوحنیفه و ضرورت مردم

کردری از ابو معاذ فضل بن خالد روایت می کند که یک مرتبه نبی صلی الله علیه وسلم را در خواب دیدم گفتم جناب دربارهٔ علم ابو حنیفه نظر شما چیست نبی صلی الله علیه وسلم فرمود. همراه او این قسم علم است که به مردم ضرورت میشود ""

گرفتاری دزد و عدم وقوع طلاق

امام محمد رحمة الله علیه میفرماید که در یک خانه دزد آمده همهٔ سامان خانه را جمع کرده بود که صاحب خانه خبر شد، دزد صاحب خانه را گرفته به زور از او اقراری گرفت که بگو اگر من مشهور کردم دزد آمده بود یا برای کسی بگویم که این سرقت را فلانی کرده است زنم طلاق باشد دزد سامان و اشیار را گرفته همراه خود برد فردا آن شخص به بازار رفت دید که همگی سامان های مسروقه در بازار به فروش رسانیده میشود، لاکن از جهت قسم نه دزد را گپ زده میتواند و نه دیگر کس را چیزی می گوید و نه گپ دزدی را می زند. خفه در بازار ایستاد بود سامان های خود را در بازار می بیند و درد خورد. راهم به کس گفته نمی تواند نزد خود فیصله کرد که با ابو حنیفه رحمة الله تعالی علیه مشوره می کنم. نزد امام صاحب رفته همه قصه را بیان کرد امام صاحب رحمة الله علیه گفت تو برو مؤذن مسجد و چند موی سفید و چند روسرخ قریه و محله تان را نزد من روان کن آن بے چاره رفت مثل که امام صاحب رحمة الله علیه هدایت داده بود همان قسم کرد امام صاحب از مردم پرسید که آیا شما می خواهید که مال مسروقهٔ این بیچاره دوباره برایش تسلیم کرده شود، آنها گفتند بلی. امام صاحب رحمة الله علیه گفت همهٔ دزد و بدعمل های قریه را در یک خانه یا مسجد جمع کنید باز یکی یکی بیرون برآرید و این نفر هم در دروازه ایستاد شود وقتی که هر دزد را خارج میکنند از این نفر بپرسید که آیا این دزد تو است ؛ اگر دزد او نباشد

گوید که نه این دزد من نیست اگر نفر خارج کرده شده دزد باشد باز سکوت کند هیچ چیزی نگوید و باز آن نفر را گرفته شود زیرا که آن دزد این است، به این طریقه دزد را هم گرفته شود وطلاق هم نیاید۔

مردم به این گفتار امام صاحب عمل کردند راستی که دزدم گرفته شد وطلاق هم واقع نه شد خداوند به هوشیاری ابوحنیفہ تمام مال را به مالک دوباره گرداند ۔

"عقود الجمان ص۲۶۹ ولطایف الازکیا"

ضحاک انگشت در دهن حیران شد

خداوند به امام صاحب به انداز فهم ودانش داده بود که به مجرد پرسیدن مسئله را طوری حل می کرد که مخالفین سرسخت او هم در حیرت می افتید بحث های طویل را به الفاظ پر مفهوم دکوتاه جواب می داد، در سیرت النعمان نوشته شده است که ضحاک خارجی "ضحاک پیشوای مشهور خارجی ها بود" در زمان حکومت بنی امیه بر کوفه قابض شد۔

یکمرتبه نزد امام صاحب ابوحنیفہ آمده شمشیر را بلند کرده گفت توبه کن امام صاحبؒ گفت از چه چیز توبه کنم ضحاک گفت ازین عقیدهٔ خود که حضرت علیؓ همراه امیر معاویہؓ ثالثی دریعنی در بین شان نفر سوم را به حیث قاضی که در بین این هر دو قضاوت دفیصله کند" قبول کرده بود۔

درحال که او حق بود پس به حیث ثالثی قبول کردن چه ضرورت بود امام صاحب پاسخ داد اگر ارادهٔ قتل مرا داری دیگر گپ است اگر حق را حق گفتن ضرور باشد بمن اذن بیان وتقریر، بده ضحاک گفت منهم با تو مناظره کردن تصمیم دارم ۔ امام صاحبؒ گفت اگر این بحث ما وشما فیصله نه شد بازچه میشود ضحاک گفت باز ما و تو یک منصف مقرر می کنیم. خلاصه اینکه از جملهٔ حامیان ضحاک یک منصف مقرر کرده شد که در بین این هر دو قضاوت کند، امام صاحبؒ گفت همین قسم فعل را حضرت علیؓ هم کرده بود پس او چه ملامت است ضحاک انگشت خود را به دهن گرفته حیران ماند وشل گنگ لاجواب شد واز جای خود برخاست وراه خود را گرفت ورفت ۔ "عقود الجمان ص۲۶۵"

فیصلهٔ مملو از حکمت ابوحنیفہؒ

عقل مندی، هوشمندی، فکرمندی و به گپ رسیدن و مشورهٔ صحیح دادن از صفات خاص امام صاحبؒ بود محمد انصاریؒ می گفت از هر حرکت و از هر قدم ابوحنیفه عقل مندی و هوشیاری هویدا می گردد، علی بن عاصمؒ می گوید اگر عقل نیم دنیا را دریک طرف ترازو و عقل ابوحنیفہؒ را در دیگر طرف ترازو نهاده شود، هنوز هم عقل امام صاحب ثقیل می برآید۔

یک مرتبه در کوفه عروسی دو پسر یک شخص معتبر بود که دول و دمبوره وغیره آورده بود بسیار عروسی پرشان و شوکت بود، همه مردم شهر را خواسته بود درین مجلس مسعود بن کدامؒ و حسن بن صالحؒ و سفیان ثوریؒ و امام ابوحنیفہؒ را هم دعوت داده شده بود یکبار صاحب خانه دار خطا از خانه برآمد و فریاد می کرد که در غضب گرفتار شدم، مردم واقعه را پرسیدند آن نفر گفت باکدام پسر که عروس شب نیز کرده او شوهر او نبوده و نکاح همراه پسر دیگر بسته شده۔ سفیان ثوری گفت پروا ندارد در زمان امیر معاویهؓ هم همین قسم شده بود در نکاح کدام فرق نمی آید لاکن به هر دو مهر لازم است، مسعر بن کدام بطرف امام صاحب متوجه شده گفت شما چه نظر دارید؟ امام صاحب گفت اگر زوجین نزد من بیایند جواب میدهم، مردم هر دو را حاضر کردند، امام صاحب از هر کدام جدا جدا پرسید که با کدام کسی که بیگانه نکاح تو شده او را قبول داری هر دو گفتند بلی قبول داریم۔ امام صاحب گفت هر کدام شما۔ عروس خود را طلاق داده با زنیکه شب را گذرانده است نکاح کند۔

از روشن دان تا دیوار

ابن مبارکؒ می فرماید یکنفر نزد امام صاحب آمد درباره روشندان ماندن در خانهٔ خود استفسار کرد امام صاحب گفت دیوار از تو ست روشن دان مانده می توانی اما خانهٔ همسایه را نظر کرده نمی توانی در شریعت منع است، همسایهٔ این شخص که از مسئله روشندان آگاهی پیدا کرد نزد قاضی ابن ابی لیلی رفته [illegible] قضیهٔ روشندان را پیش کرد، ابن ابی لیلی آن نفر را از روشندان ماندن منع کرد آن شخص دوباره نزد امام صاحب آمده از حکم قاضی ابن ابی لیلی او را خبر داد امام صاحب گفت اکنون در دیوار خود یک دروازه بساز وقتی که آن همسایه از دروازه گذاشتن خبر شد، باز نزد قا

رفت قاضی این شخص را از دروازه نهادن هم منع کرد، باز نزد امام صاحب آمده گفت قاضی از دروازه هم مرا منع کرد امام صاحب گفت برادرم تمام دیوار تو چاندازقیمت دارد آن شخص گفت سه دینار امام صاحب فرمود همین سه دینار را من میدهم تو برو دیوار را از بیخ خراب کن وقتیکه آن شخص به سخن امام صاحب عمل را شروع کرد همسایه آمده منع کرده باز نزد قاضی رفت قاضی گفت تو هم عجب انسان استی اوکه دیوار خود را خراب می کند تو چه دیوار از او هست هر کاریکه می کند حق دارد و قاضی گفت دیوار توست برو هر چیزکه میکنی اختیار داری آن نفر گفت قاضی صاحب مرا از همهٔ کار ماندی نسبت به این، روشندان بمن آسان بود قاضی گفت من چه کنم تو نزد نفر رفته بودے کہ او غلطی وخطای مرا فاش می کند اکنون خطا یای من ظاهر شد از این زیاد فضیحت می شود ۔ درعقود الجمان ص۲۰۷،،

تقسیم یک درهم

ابن مبارک می فرماید من یک مرتبه از امام صاحب پرسیدم که از یکنفر دو درهم واز دیگر نفر یک درهم یک جا خلط شد واز آن جمله دو درهم مفقود گردید فهمیده نمی شود که کدام دو درهم گم شده است واین یک درهم که باقی مانده چه قسم تقسیم میشود؟ امام ابو حنیفهؒ پاسخ داد که این یک درهم را سه حصه کنید دو حصه را به صاحب دو درهم ویک حصهٔ را به صاحب یک درهم بدهید، ابن مبارک گوید که بعد از این نزد ابن شبرمه رفتم واز او هم همین مسٔله را پرسیدم ، ابن شبرمه گفت تو از دیگر کس هم این مسٔله را پرسیدهٔ یا نه ؟ گفتم بلی صاحب از ابو حنیفهؒ پرسیدم و همهٔ سخن امام صاحب را بیان کردم ابن شبرمه گفت ابو حنیفه در پاسخ غلط شده جوابش صحیح نیست واو این پاسخ را برایم ارائه فرمود. دو درهم که گم شده حتماً یکی آن از نفریست که دو درهم داشت اکنون یک درهم مانده از هر دو نفر است معلوم نیست که درهم کدام نفر مفقود گردیده بناءً هر دو در نقصان شریک اند پس یک درهم که باقی مانده است نیم نیم به هر دو تقسیم گردد ابن مبارکؒ گوید که این مسٔله بسیار خوشم آمد بعداً که با ابو حنیفه نشست وبرخاست کردم عقل آن از عقل نیم دنیا زیاد وثقیل معلوم میشد امام صاحبؒ بمن گفت تو با ابن شبرمه ملاقات کردهٔ ؟ ودر جواب تو گفته که یکدرهم باقی را نیم نیم درهم گردد ؟ من گفتم بلی صاحب امام صاحب

گفت این یقین است که سه درهم مخلوط شده ۔

در هر درهم شراکت هر دو شخص آمده است نفر یکه دو درهم داشت به او دو حصه وشخص که یکدرهم داشت به او یک حصه داده شود، اصلاً اختلاف ابن شبرمه و امام صاحب در اصول است، امام صاحب می فرماید چند چیز یکه مخلوط شد و فرق اش مشکل بود آن را به مثل مال شریکی تقسیم کرده میشود واین را در عربی در شرکته علی الشیوع ،، گویند که تقسیم آن واجب است بناءً یک درهم به سه حصه تقسیم گردد دو حصه به صاحب دو درهم و یک حصه به صاحب یکدرهم داده شود وابن شبرمه می گوید که اگر مال باهم خلط شد و فرق کردنش مشکل شد درین صورت شرکت لازم نمی گردد بناءً از سه درهم که یکی آن مفقود شده است حتماً یکی آن از صاحب دو درهم است اکنون از هر کدام یک یک درهم باقیمانده است پس راه بهتر همین است که نیم نیم تقسیم گردد ۔

تدبیر ابوحنیفه دربارهٔ چاه

گویند که یکنفر نزد امام صاحب آمده عرض کرد که همسایه ام در حویلی اش چاه کنده است واو در جای است که خطر سقوط دیوار من است؛ امام صاحب فرمود در حویلی خود در استواء چاه یک جویچه بکش آن شخص همین فعل را کرد سرانجام همین بود که چند روز بعد چاه خشک شد و مالک از چاه بی غم شد و« ابوحنیفه از زهره حصهٔ دوم »، ۔

حقیقت هم همین است که به سبب شکایت نقصان به همسایه از جرم اخلاقی است پس لازم است که انسان طوری تدبیر بسنجد که هم سد راه مقابل شود وهم مسئله به دعوا و قضاء نرود واین قسم کار را حیله و تدبیری گویند که مردم از ایذاء محفوظ بماند

عطاء من عندالله

روزی ابن هبیره یک انگشتری را به امام صاحب نشان داد که در نگین او نوشته بود عطاء بن عبدالله وگفت این انگشتری خیلی قیمت بها است و در کاغذ مهر زدن به این مناسب نیست اول اینکه درین نام نوشته است دوم اینکه در دفاتر هم منظور نمی گردد این را چه کنم امام صاحب فرمود در اول بن که (ب) است سر آن را جمع کرده شود دوم (ع) جور شود ونقطه (عبد) را از بالا گرداینده شود بجای عطاء بن عبدالله

وعطاء من عند الله جاری می شود امام صاحب را از فکر تیزش قاضی نوازش کرده با او تعلقات و دوستی خود را افزون نمود "در عقود الجمان صـ۲۸۰"

قسم جماع در ماه رمضان

یکشخص قسم "سوگند" یاد کرد که من در روز رمضان با زن خود جماع می کنم اکنون اگر جماع کند کفارهٔ روزه وگناه و سزاء افزون می گردد اگر این فعل را نکند گنهگار میشود بناءً نزد بسیار علماء رفت هیچ کس جواب نداد و بالآخره نزد امام صاحب آمد و قضیه را بیان کرد امام صاحب فوراً جواب داد که یسافر بها فیطؤها نهاراً فی رمضان یعنی با خانم خود سفر کند و در سفر با او جماع کند زیرا که در سفر به مسافر روزه رخصت است۔ "در عقود الجمان صـ۲۷۶"

اثر نام در کار هم ظاهر میشود

اسماعیل بن حماد که نواسهٔ امام صاحب است روایت می کند که ما یک همسایه شیعه داشتیم به اندازه با صحابه کرام رض بغض و عداوت داشت که نام دو خچر خود یکی را بنام ابوبکر و دیگر را عمر نام نهاده بود "العیاذ بالله" یکروز یکی از آن خچرها آن نفر را یک لگد زد که وفات کرد این سخن به امام صاحب رسید امام صاحب فرمود شما بروید واقعه را بررسی کنید آن را آن خچر لگد زده که عمر نام نهاده بود زیرا که اثر نام در کار هم ظاهر می گردد خداوند ج در نام عمر رض عزت نهاده بود ظالم به لگد خچر مردار و بی عزت شد "خسر الدنیا والآخره" وقتیکه مردم تحقیق کردند همان گپ امام صاحب راست بود که او را همان خچر مردار کرده بود که عمر نام مانده بود۔

"در عقود الجمان صـ۲۸۰"

قیاس دل جیب ابو حنیفه رض

محمد بن ابراهیم الفقهی روایت می کند که روزی امام صاحب با یاران خود در مسجد نشسته بود که یک نفر از پیشروی این ها عبور کرد وقتیکه دیدند امام صاحب گفت۔

(۱) این شخص مسافر است۔ (۲) در جیب اش شرینی هم موجود است۔

(۳) به خیال من این شخص استاد اطفال هم است۔

یکی از شاگردان امام صاحب برخاست که معلومات کند حقیقت هم همین بود که آن نفر

مسافر و در جیبش کشمش و در کجای استاد اطفال بود حاضرین از امام صاحب پرسیدند که شما چگونه این سه سخن را درک کردید، امام صاحب پاسخ داد که این شخص روان بود و هر طرف را تیز تیز نظر می کرد مسافر که باشد هم چنین می کند در اطراف جبیب او مگس می گشت فهمیدم که شرینی دارد، نسبت به بزرگان اطفال را بسیار نظر می کرد فهمیدم که استاد اطفال است «عقود الجمان ص۲۵»

ماهر علم صرف در بین مردم مشهور است که علم صرف را از همه قبل ابو عثمان بکر المازنی در که در سنهٔ ۲۴۸ هـ وفات کرده، «ترتیب و شکل کتابی داده بود قبل ازین به حیث فن علیحده شمرده نمی شد امادر نحو سخن های صرف را و قانون صرف را بیان کرده بیشد» «کشف الظنون ج ۱ ص۲۸۸ و مفتاح السعادة ج ۱ ص۱۱۳»

اما بعد از تحقیق معلوم گردیده که بانی علم صرف ابو عثمان نیست بلکه یکقرن قبل از ابو عثمان امام صاحب بنیاد علم صرف را وضع کرده بود با وصف ترتیب فقه امام صاحب از همه قبل یک رساله در علم صرف نوشته است که «المقصود» نام دارد که بسیار مختصر اما خیلی مفید و فایده مند است در «معجم المطبوعات العربیه» نام این رساله سه مرتبه ذکر گردیده است و در هر سه مرتبه نسبت «المقصود» به امام صاحب شده است «معجم المطبوعات ج ۲ ص۳۰۴ ج ۸ ص۱۸۰۳»

استاد جامعهٔ اظهر جناب احمد سعید رسالهٔ المقصود را با سه شرح چاپ کرده است

۱- المطلوب : که شارح معلوم نیست اما از مقدمهٔ کتاب معلوم می گردد که از سنه ۹۵۲ هـ قبل نوشته شده است که شارح شاگرد یا کدام متعلقین امام صاحب میباشد.

۲- امعان الانتظار : که نام مصنف نورالدین محمد بن بیر علی است این شرح در سال ۹۰ به نشر رسیده است و به تاکید ذکر کرده است که مصنف المقصود امام صاحب است.

۳- روح الشروح : که مصنف این استاد عیسی سیروی است.

علم فقه به شکل دستور قبل از امام صاحب تابعین رحمهم الله تعالی علیهم مسائل فقه را استخراج کرده و کار اجتهاد و علم حدیث را ضروری می پنداشتند بسیار مسایل فقهی جمع گردیده بود اما نه این را ترتیب فقهی داده شده بود و نه این را درجهٔ فنی داده شده بود استاد امام صاحب ابوحنیفه که حماد رح است بعد از وفاتش زمانه

آمد که آبادی زیاد شد از جهت تبدیلی زمانه و گردش ایام و معلومات کثیر در عبادات و معاملات مسائل کثیری عارض می گردید که هر روز صدها نفر از راهای قرب و بعد نزد امام صاحب آمده استفتاء خواسته جواب گرفته می رفتند چونکه این کار کار یکنفر نبوده به یک دارالافتاء یا دارالقضاء بزرگ ضرورت داشت و طبیعت امام صاحب به همین قسم کار ها تصادف نموده من حیث یک مجتهد و قانون دان بود از جهت شوق و ذوق خود تدوین و مرتب و شکل کتابی دادن این فن را بدوش گرفت و قتیکه در حجاز با قتادهؒ بصری مناظره کرد این تصمیم خود را قاطعی تر ساخت که باید علماء و فقهاء درباره کدام فتنه که در آینده احتمال وقوع را دارد قبل از رویداد شدنش معالجهٔ او را سنجیده و آمادگی بگیرند چونکه مرتب کردن دستور یا قانون اسلامی یک امر مهم بود فکر و احتیاط زیاد بکار داشت بناءً امام صاحب بجای تدوین این نظام یا قانون یک کمیتهٔ مشورتی که مشتمل از ۴۰ رکن بود ساخته کوفه را بحیث مقام صدارت انتخاب نمودند - و هر نفر این کمیته بدرجهٔ اجتهاد و صاحب صلاحیت و منصب قضاءً رسیده بودند از جمله ده نفر طوری بود که استاد قاضی ها بودند مثلاً امام محمدؒ در علم و ادب لسان عربی بدرجهٔ کمال رسیده بود و قاضی بن معین استاد مسلم علم و ادب بود و در استخراج مسائل امام زفر فرید بود قاضی ابی یوسفؒ داود طائیؒ و یحیی و عبدالله بن مبارک و حفص بن غیاث در روایات و احادیث بدرجهٔ کمال رسیده استادهای مسلم بودند علاوه از این کمیته یک شورای ۱۲ نفری دیگر هم بود که در آخر بالای هر مسئله غور نموده تائید کرده به تصویب می رساندند سرپرستی این هر دو کمیته بدوش امام صاحب بود که زیر نگرانی او علماء و فقهاء و مجتهدین تا ۳۰ سال کم و بیش در تدوین فقه یا دستور اسلامی مصروف کار بودند که از ۱۲۱ھ تا ۱۵۰ھ این کار جاری بوده یکی از کارنامه هائی نافراموش شدنی امام صاحب و یارانش میباشد، دربارهٔ تدوین فقه اولین بار امام صاحب پرداخته جد و جهد کرده است زیرا که این کار در نظر مردم در اوائل اهمیت بیشی نداشت و بالآخره زمان شد که هر فقهی و مجتهد فقه خود را به طرز قانون مدونهٔ امام صاحب تدوین می کرد این کارنامه یک نفر نه بلکه سعی و تلاش و کوشش ۴۰ نفر عالم و مجتهد و فقهی است که امروز بنام فقه حنفی در جهان مشهور است و این اعزاز هم صرف به فقه حنفی حاصل است و لهس پس مسلک حنفی گویا یک مسلک «شوری» است -

درکمیتهٔ شوری بالاے ہر مسئلہ ۳ سہ روز بحث وغور کردہ باز مسئلہ را تصویب می کردند تاکہ سہ روز بحث نمی شد ومسئلہ سنجیدہ غلبیل نمی شد امام صاحب اذن نوشتن رانمی داد، ہر فرد شوری رائی خود را آزادانہ بیان می کردند دربارہ بحث وغور می کردند باز آن را تصویب می نمودند. اہل شوری بہ اندازہ پراشیان آزادی کامل دادہ شدہ بودکہ۔

اگر یکنفر از خارج میآمد درنظر او نفرھاے شوری بسیار بی ادب معلوم می گردیدند از جہت کہ دربین خود آزاد وبی تکلف بودند روی یک مسئلہ یکاہ ہم بحث می کردند امام صاحبؒ می گفت شما این مردم " یعنی اہل شوریٰ " را آزاد بگذارید، زیراکہ من برای این ھا اجازۂ بی تکلفی را دادہ ام تاکہ روے مسائل آزادانہ بحث کنند تا ۳۰ سال این کار مسلسل جاری بود، امروز آن قانون مرتب شدہ بنام "در کتب فقہ حنفی" یاد می گردد بعد از تدوین ۸ ہزار دفعات دراین قانون اسلامی موجود است ۔ فقہ حنفی از لحاظ قانون دربرگیرندۂ ہمۂ شعبہ ھاے زندگیست این ہم علت جامعیت این فقہ است کہ چہار گوشۂ دنیا از این فقہ خود۔ مستفید می سازند دردر عدالت ھا وحکومتہا موجودیت دستور فقہ حنفی لازمیت این نظام حکومت است کہ علما، قاضی ھا منشی ھا، ووالی ھا ازین فقہ بہرہ مند گردیدند وخود را مستفید ساختند کتب مدونۂ فقہ حنفی براین ترتیب است ۔

۱ ۔ جامع صغیر: این کتاب را امام محمد بہ روایت خود وامام ابی یوسف مرتب کردہ است کہ چہل شرح بالای این نوشتہ شدہ است ۔

۲ ۔ جامع کبیر: کہ نسبت بہ جامع صغیر مسائل زیاد دارد بجز از اقوال امام صاحبؒ اقوال ابی یوسف و زفرؒ ہم موجود است کہ این کتاب را ہم امام محمدؒ تصنیف کردہ است واین آن کتابیست کہ یک نصرانی مطالعہ کردہ فوراً ایمان آوردہ گفت امام محمدؒ خورد مسلمان ہاکہ این قسم است محمدﷺ کلانشان چہ قسم بودہ.

۳ ۔ مبسوط: این اولین کتاب مصنفۂ امام محمدؒ است ۔

۴ ۔ زیادات: این مجموعۂ مسایلی است کہ از جامع صغیر وجامع کبیر ماندہ بود۔

۵ ۔ السیر الصغیر: این کتاب از حکومت سیاست ودر مسایل جہاد بحث می کند۔

۶۔ السیر الکبیر: این آخرین کتاب مصنفۂ امام محمدؒ است۔

ابوالفضل محمد بن احمد مروزی ملقب بہ حاکم شہید از کتب ظاہر الروایت یک انداز مسایل را جمع کردہ کتاب نوشتہ بنام "کافی" کہ بالای این کتاب مشتمل بہ ۳۰ جلد امام سرخسی شرح نوشتہ است ونام آنرا ہم مبسوط نہادہ وبہ مبسوط مشہور است۔

"نوادرات" بجز از کتب مافوق دیگر کتب مصنفۂ امام محمدؒ را نوادرات گویند کہ

۱۔ کیسانیات ۲۔ جرجانیات ۳۔ ہارونیات

امالی امام محمد ونوادر ابن رستم وغیرہ شامل است: بجز ازین کتب، کتب امام ابی یوسفؒ مثلاً کتاب الآثار کتاب الحج موطا، امام محمدؒ وغیرہ در نوادر حساب می آیند کہ ازین کتب مذکورہ حتیٰ شاالحمدللہ ہمۂ دنیا وحکومت بادار آیتن تیار کردہ شاگردان امام صاحبؒ بہرہ مند گردیدند

امام اعظم وعلم حدیث

اکنون باقی ماند این بحث کہ مرتبہ امام صاحب ومقام امام صاحب در علم حدیث بہ کدام انداز است این واقعہ پوشیدہ نیست واز نظر مردم غائب نیست کہ بنیاد فقہ صرف بہ قرآن وقیاس تہداب گذاری نمی گردد تاکہ علم حدیث معاونت نکند، شاگردان امام ابوحنیفہؒ کدام روایات راکہ بنام در مسند ابی حنیفہ' جمع وتدوین کردند، شمارش بہ پانزدہ صد میرسد باز علامہ خوارزمی این ہمہ مرویات رایکجا جمع کردہ بنام "جامع مسانید الامام الاعظم" مرتب کرد، شاگرد بزرگ امام صاحب ابویوسف در کتاب الآثار تمام مرویات امام صاحب رانقل کردہ است استاتذہٗ امام صاحب در حدیث بہ ۴ ہزار بالغ می گردد۔

اشخاصیکہ در جمع وتدوین مسانید امام صاحب سہیم شدند دارقطنی وابن شاہین وابن عقدہ وامثالہم شان شامل اند اگر شخصی در کتب معتبر حنفی شرح معانی الآثار امام طحاویؒ واحکام القرآن ابوبکر جصاص والمبسوط سرخسی را مطالعہ کند بازمی داند کہ امام ابوحنیفہ در علم حدیث بہ چہ انداز مہارت داشتہ وماہر بودہ امام ابوحنیفہ چہار ہزار حدیث، روایت کردہ است دو ہزار را از امام حمادؒ و دو ہزار را از دیگر بزرگان امیر یمانی می گوید بدون شک وشبہ تمام مسند احادیث صحیحہ کہ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم روایت است کہ تکرار نہ شدہ باشد چہار ہزار وچہار

صدا است "در توضیح الافکار ص۶۳" واین چهار هزار مرویات امام صاحب طوری است که تکرار نیست در نه واسطه در نه طرق اسانید شمرده شده است واگر این را حساب وشمار کنیم به ۷۰ هزار بالغ می گردد۔

مسلک ابوحنیفه در معاملۂ سند حدیث

در بارۂ احادیث رسول صلی الله علیه وسلم امام ابوحنیفه رح کدام طرز و معاملۂ که دارد بزبان خود این چنین بیان کرده است من وقتیکه یک حکم را در کتاب الله پیدا کنم آن را اخذ مینمایم اگر در کتاب الله پیدا نکردم باز آن را در سنت وآثار صحیح رسول صلی الله علیه وسلم تلاش میکنم آن که به توسط ثقات مروی باشد اگر در این هر دو پیدا نکردم باز من پیروی از اجماع صحابه رضی الله عنهم میکنم اگر کدام مسئله که در بین آنها مختلف فیه بود باز اختیار من است که بکدام قول آنها عمل میکنم وکدام قول را ترجیح میدهم لاکن بدون اقوال آنها قول دیگر را قبول نمیکنم وقتیکه معامله به ابراهیم وشعبی وابن سرین وحسن عطاء وسعید بن المسیب یا علاوه ازین ها به دیگر عالم رسید باز فرمود۔

فقوم اجتهدوا فاجتهد کما اجتهدوا [۱] یعنی طوریکه آنها اجتهاد کردند من هم اجتهاد میکنم۔ اما در بعض روایات الفاظ کمتر تبدیل است۔

وما جاء من غیرهم فهم رجال ونحن رجال [۲]: یعنی بجز از اصحاب رض معاملۂ قول دیگر بیاید آنها هم مردها هستند ما هم مردیم " به این معنی طوریکه به آنها حق اجتهاد است به ما هم است "۔

واذا جاء نا عن التابعین زاحمنا هم [۳]۔ وقتیکه اقوال تابعین بیاید در آن نظر علمی میکنیم؛ وما جاء نا عن غیرهم اخذنا وترکنا [۴]۔ بجز از اقوال صحابه رض اقوال

---

[۱] بغداد للخطیب ج ۱۳ ص ۳۶۸ مناقب موفق ومناقب ذهبی ص ۲۰

[۲] میزان ج ۱ وخیرات الحسان ص ۲۷ [۳] الانتقاء ص ۱۴۴ والجواهر المضیه ج ۲ ص ۲۴۹

[۴] ذیل الجواهر ج ۲ ص ۲۴۹

دیگران را اخذ ہم میکنیم و ترک ہم میکنیم۔

وماجاء نا عن الصحابة فعلی الرأس والعین وماجاء نا عن التابعین فہم رجال ونحن رجال ۔ یعنی کدام اقوال کہ از صحابہ رض بما رسیدہ است بہ سر و جان قبول داریم اما از غیر صحابہ رض آنہا ہم رجال اند و ما ہم مرد ہستیم۔

یک مرتبہ کسی بالای امام صاحب اعتراض کرد کہ تو قیاس را از نص قرآنی افضل میدانی امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ پاسخ داد کہ۔

قسم بخدا کہ آن شخص دروغ گفت و بمن تہمت کرد کسی کہ این را گفتہ تو قیاس را بہ نص بہتر میدانی آیا در حین موجودیت نص بہ قیاس ہم ضرورت میماند "مفتاح السعادۃ جلد ۲ ص ۶۷"

خلیفہ ابوجعفر منصور یکمرتبہ بہ امام صاحب خط نوشت کہ من شنیدم تو قیاس را از حدیث بلند و برتر میدانی، امام صاحب در پاسخش نوشت۔

امیر المؤمنین: کدام سخن کہ بشما رسیدہ است صحیح نیست من قبل از ہمہ بہ کتاب اللہ عمل می نمایم باز بہ سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم باز بہ فیصلہ ابوبکر صدیق رض باز بہ فیصلہ عمر رض باز بہ فیصلہ عثمان رض باز بہ فیصلہ علی رض و باقی بہ فیصلہ ہای اصحاب کرام عمل می کنم و کدام مسئلہ کہ در بین اصحاب رض اختلافی باشد باز از قیاس کار میگیرم۔ "کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۲"

علامہ بن حزم می فرماید۔ ہمہ یاران ابوحنیفہ متفق اند کہ کدام حدیث ضعیف ہم پیدا میشد در مقابل او قیاس را ترک می کرد و بہ آن حدیث عمل می نمود "حدیث ضعیف آنرا گویند کہ سندش قوی نباشد و گمان بردہ شود کہ این قول رسول صلی اللہ علیہ وسلم است" "کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۳"

شان تابعیت امام ابوحنیفہ رح وملاقات و روایتش از صحابہ رض

امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ تعالی علیہ

تابعی بود در سال ۸۰ھ چشم بہ دنیا باز کردہ بود و این آن زمانہ بود کہ در کوفہ تقریباً ۲۰ صحابہ رض موجود بود باز ہم خطیب بغدادی و قسطلانی ویافعی و ابن حجر عسقلانی و دار قطنی و ابن حجر مکی بہ این نظر اند کہ امام ابوحنیفہ با حضرت انس رض کہ صحابۂ جلیل القدر است ملاقات کردہ است۔

ملا علی قاری در شرح نخبۃ در تعریف تابعی می نویسد وھو من

لقی الصحابی هذا هو المختار : تابعی آن را گویند که با صحابه ملاقات کرده باشد و این نیک بختی به امام صاحب نصیب گردیده است و باز هم مصداق این بشارت رسول صلی الله علیه وسلم می گردد.

طوبی لمن رانی و امن بی و لمن رای من رانی مژده است به آن کسی که در حین ایمان مرا دید و مبارک است به آن اشخاصیکه در حین ایمان آنان را دید که مرا دیده بودند. امام صاحب در زندگی خود ۵۵ مرتبه حج کرده بود که کم از کم ۱۵ حج خود را در زمان صحابهٔ مشهور ابو الطفیل رض کرده بود این صحابه جلیل الشان باشندهٔ مکه بود که در سنه ۱۱۰ھ دار فانی را ترک گفته به لقاء الله شتافت ازین معلوم گردید که امام صاحب ۱۵ مرتبه از کوفه به مکه رفته است جای تعجب است در همین ۱۵ مرتبه یک دفعه با ابو الطفیل رض ملاقات نکرده باشد و در حالیکه امام صاحب از مژدهٔ مذکور رسول ص با خبر هم بود و در حین حیات یک صحابه ملاقات به او آسان هم بود پس چگونه امام صاحب رح ازین سعادت دارین و نعمت عظمی که سهل الحصول هم بود خود را محروم کرده یک مرتبه با ابو الطفیل دیدن نکرده باشد.

قطع نظر ازین زمانیکه امام صاحب هفت ساله بود در آن زمان در شهر کوفه حضرت عمرو بن حریث رض و حضرت عبدالله بن ابی اوفی رض حیات بودند پس امام صاحب را پدر بزرگوارش طبق دستور سابق حتما نزد آن صحابهٔ کرام رض حاضر کرده است تا که الله تعالی در عمر او به دعاء آنها برکت بیافزاید دیدن امام صاحب صحابه رض را یقینی است و درین باره علماء بزرگ متفق اند با وصف متفق بودن علماء دائرهٔ حدیث شخص که امام صاحب را تابعی نمی داند او در تتبع قاصر و تعصب فاتر مبتلا است اما بعضی ها گویند که از جهت خورد سالی امام صاحب رح روایت نکرده است لاکن در دیدن صحابه و ملاقات با صحابه شکی نیست.

اولین حج امام صاحب و ملاقاتش با عبدالله بن حارث رض

در جامع بیان العلم می نویسد امام صاحب

در سنه ۹۶ھ اولین حج را کرده است و در همین سال با یکی از صحابهٔ جلیل القدر رسول ص حضرت عبدالله بن حارث رض ملاقات کرده است و شاگردی او نصیب امام صاحب گردیده است در همین ملاقات امام صاحب از حضرت عبدالله رض این حدیث را شنیده است من تفقه فی الدین کفاه الله همه و رزقه من حیث لا یحتسب. کسیکه تفقه در دین حاصل کند کافی است خداوند غم او را

ورزق سید ھاورا ازجای کہ گمان ہم نمی برد۔ امام صاحب درکونہ ہیچ صحابہ وتابعی نبودہ کہ باو ملاقات نکردہ باشد لہٰذا چیزی اخذ نکردہ باشد۔ علامہ خوارزمی میفرماید۔

اتفق العلماء علی انہ روی عن اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم لکنھم اختلفوا فی عددھم۔ یعنی علماء بہ این متفق اندکہ ابوحنیفہ رح از صحابہ روایت کردہ است لاکن در عدد آن اختلاف دارند۔

"حدائق الحنفیہ ملخصاً وتنسیق النظام ص۱"

محدث کبیر حضرت عبداللہ ابن مبارک در شعرش چنین فرمودہ۔

کفی نعمان فخراً ماروہ | من الاخبار عن غر الصحابہ

ترجمہ: بہ نعمان از روی فخر این سخن کافی است کہ از صحابۂ جلیل القدر روایت کردہ است۔

امام صاحب رح کدام روایات کہ از صحابۂ کرام رض نقل کردہ است آنرا ابومشعر عبدالکریم بن عبدالصمد شافعی رح، وعلامہ جلال الدین سیوطی رح درجدا جدا رسالہ جمع ومرتب نمودہ اندکہ رسالۂ سیوطی "تبییض الصحیفہ" نام دارد۔

بشارت رسول صلی اللہ علیہ وسلم وامام اعظم رح

درصحیح المسلم حضرت ابوہریرۃ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم این الفاظ را روایت کردہ است۔

عن ابی ھریرۃ قال کنا جلوساً عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا نزلت علیہ سورۃ الجمعہ فلما قرء واٰخرین منھم لما یلحقوا بھم قالوا من ھؤلاء یارسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلم یراجعہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی سالہ مرۃ او مرتین اوثلثاً وفینا سلمان الفارسی قال فوضع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یدہ علی سلمان ثم قال لوکان الایمان عند الثریا لنالہ رجل اورجال من ھؤلاء۔

یعنی از حضرت ابوہریرۃ رض روایت است کہ مادر مجلس نبی صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بودیم کہ سورۂ جمعہ نازل گردید ووقتیکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم این آیہ را قرات کردند۔

"و آخرین منهم لما یلحقوا بهم" یک کس پرسید یا رسول اللهؐ آن مردم که تا هنوز به ما ملحق نه شده اند و مانده اند کیستند. نبی صلی الله علیه وسلم چیزی نگفت حتی که دو سه مرتبه پرسیده شد باز نبی صلی الله علیه وسلم دست مبارک خود را در شانه حضرت سلمان فارسی نهاده گفت اگر ایمان در ثریا هم می بود بعض نفرهای این حتما پیدا می کرد. نظر به همین قول رسولؐ علامه جلال الدین سیوطی و ابن حجر مکی فرموده اند که مصداق مکمل این قول رسولؐ حضرت امام ابوحنیفه است.

امام سیوطیؒ بجز از روایت ابوهریرهؓ روایات ابونعیم طبرانی، شیرازی و صحیح بخاری را هم به فضیلت امام ابوحنیفه حمل کرده است و این سخن از کسی پوشیده و پنهان نیست که در اهل فارس بجز از امام ابوحنیفهؒ این قسم شخص گذشته باشد که نسبت به امام صاحب علم را زیاد و نشر و گسترش داده باشد. و اگر در احادیث به دقت غور کرده شود مصداقش امام ابوحنیفه برابر میآید

اوّل: این مژده به اهل فارس است و به همگی هویداست که نه در ائمۂ اربعه و نه در ائمۂ حدیث در ابناء فارس بجز از امام صاحب کسی گذشته باشد مثل امام ابوحنیفهؒ بناءً مصداق این احادیث امام صاحب شده میتواند[1] "مسلم جلد ۲ ص ۳۰۲"

---

[1] امام مالک و امام شافعیؒ بالاتفاق عربی اند و امام احمدؒ باشندۂ مرو است که مرو وطنی است در خراسان امام بخاری و امام ترمذی باشندگان بخاری و ترمذ بودند که بخاری و ترمذ در توران است و امام مسلم باشندۂ نیشاپور وطنی است در خراسان و امام ابوداؤدؒ باشندۂ سیستان است که سیستان به قندهار نزدیک است و امام نسائی از شهر نسا است که نسا شهریست در خراسان و امام ابن ماجهؒ باشندۂ شهر قزوین بود که قزوین در عراق است و ابن ماجه باشندۂ عجم بود پس بدون شک و شبهه مصداق این احادیث امام ابوحنیفهؒ است زیرا که باشندۂ فارسی بود در دین جا حیله و حواله چه ضرور است که مراد از فارسی مطلق عجم را بگیریم طوریکه مصنف "اتحاف النبلاء" رفتار نامناسب کرده است، در وقتیکه مصداق حدیث امام اعظم ابوحنیفهؒ شده میتواند و از اهل و ابناء فارس بوده و باشندۂ فارس بوده پس ضرورت به حیله و حواله نماند۔

دوم، اگر به مضمون حدیث نظر اندازی و غور کنیم به این حقیقت میرسیم که درین اشاره به شخص است که با وصف پابندی به سنت رسول ﷺ با صحابه رض ملاقات کرده باشد و این سخن ظاهر است که در اہل فارس بعد از سلمان فارسی رض بجز امام صاحب و تلامیذهٔ او که در زمان خود ممتاز بودند دیگر شخص نبوده که با صحابه یا تابعین ملاقات کرده باشد۔

آنانکه ائمه اربعه و امامان صحاح سته را در مفهوم این حدیث 'مسلم' با ابوحنیفه شریک می دانند هرگز ثابت کرده نمی توانند که ائمهٔ اربعه و صاحبان صحاح سته صحابه را نه که تابعین را دیده باشند اگر فرضاً "سخن آنها را برائے لحظه، قبول کنیم که در مفهوم این حدیث، ائمهٔ اربعه و امامان صحاح سته شامل باشند باز ہم امام ابوحنیفه از ہمه اولتر و مقدم میآید دیگران در عقب والفضل للمتقدم '۔

سوم : اینکه در روایت صحیح مسلم یک روایت به این الفاظ نقل شده است۔

لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من ابناء فارس حتی تناوله

یعنی : اگر دین در ثریا ہم باشد یکی از ابناء فارس رفته آن را بدست آرد۔

در حدیث لفظ تناول آمده به این اشاره است که آن شخص مجتهد میباشد و علم واجتهاد او از معامله، دینی و مسائل شرعی مملو میباشد و علم واجتهاد او از ہر عیب منزه و پاک میباشد زیرا که به مغز مسئله رسیدن و به جز جز مسئله نظر انداختن کار مجتهد است نه از دیگران۔

و این یک حقیقت واضح است که این اعزاز و فضیلت به جز ازین ۴ امام به دیگران نصیب نشده است در امام ابوحنیفه رح امام شافعی رح امام مالک رح ، امام احمد رح بجز ازین ها دیگر کس نیست که به آن اجماع شده باشد و مذہب او مبنی آیهٔ قرآنی واحادیث نبوی ﷺ باشد و مذہبش را مردم پذیرفته باشد۔ و در ائمه اربعه امام صاحب رح در زمانه اجتهاد و تدوین فقه مقدم است بلکه راہنما است پس صرف امام صاحب است که با تلامیذه اش مصداق این حدیث شده میتوانند۔

چونکه در حدیث صیغهٔ جمع یعنی رجال و صیغهٔ واحد ہم یعنی رجل آمده است محدثین در صیغه جمع به وضاحت امام ابوحنیفه و یارانش را و در صیغهٔ مفرد صرف امام صاحب را مراد گرفتند پس ازین جا ثابت گردید که شاگردان او نسبت به دیگران امتیاز دارند۔

چہارم: سلمان فارسی رض از طبقۂ خیر القرون یعنی از اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم است ولامام ابوحنیفہ ہم از طبقۂ خیر القرون یعنی از جملہ تابعین است پس دربارۂ ہر دو طبقہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم گواہی وشہادت بہ خیر دادہ است بخلاف دیگر ائمہ کہ از جملہ تابعین نیست ودربارۂ زمانۂ آنہا نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند ثم یظہر الکذب در حدائق الحنیفہ ملخصاً" ص۷۷"

اعجاز صداقت محمدی ﷺ

امام ابوحنیفہ رح یکطرف از جہت پیشگوئی نبی صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہم دلیل ختم النبوت است وہم معجزۂ پیغمبری در خیرات الحسان از علامہ ابن حجر ہیثمی رض مروی است۔

فیہ معجزۃ ظاھرۃ للنبی صلی اللہ علیہ وسلم اخبر بما سیقع [1]

یعنی۔ درین معجزۂ ظاہر است کہ قبل از آمدن یک چیز بہ او اطلاع میدہد۔

امام طحاوی رح میفرماید۔

ان اباحنیفۃ النعمان من اعظم المعجزات بعد القرآن [2]

یعنی۔ بعد از قرآن ابوحنیفہ نعمان معجزۂ بزرگ نبی صلی اللہ علیہ وسلم است۔

اشعار ابن مبارک درشان امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

بالاتفاق تمام مؤرخین می نویسند کہ محدث اعظم عبداللہ ابن مبارک در چہار گوشۂ دنیا بہ خاطر دریافت حدیث گشتہ ولکھا روپیہ درین مسافری خود بخرچ رسانیدہ است واز ہر کدام محدث خیر القرون حدیث را اخذ کردہ است وقتیکہ بہ امام صاحب رسید تا وقت مرگش از او جدا نہ شد ہنگامیکہ امام صاحب از دنیا رحلت کردند بر قبر او ایستادہ بہ آواز بلند وفریاد می گفت ابراہیم نخعی وحماد رحلت کرد از خود خلیفہ گذاشت خدا بر تو رحم کند تو کسی را خلیفہ نگذاشتی وبعد از گفتن این الفاظ تا بسیار وقت گریان می کرد واین وصیتش بود کہ آثار وحدیث را ضروری بدانید وبرای معانی ومطلب آن ابوحنیفہ ضرورت است زیرا کہ آن بہ معانی ومطلب حدیث می فہمید۔ در درمختار ص۴"

---

[1] خیرات الحسان ص۶ [2] در مختار ص۴۵ وحدائق الحنیفہ ص۷۷

درباره امام صاحب از محدث کبیر ابن مبارک اشعاری آمده است که امام صاحب را مدح وصفت کرده است ما از روایت در مختار وغیره چند اشعار را این جا عرض میکنم تا که خوانندہ وصاحبان دانش وعقل بفهمند که در این اشعار حقیقت عبرتناک بچه انداز نهفته است وبه چه انداز دلچسپ ولذت دارد۔

لقد زان البلاد ومن علیها	امام المسلمین ابوحنیفه
باحکامٍ وآثارٍ وفقهٍ	کآیات الزبور علی الصحیفه
فما فی المشرقین له نظیر	ولا بالمغربین ولا بکوفه
اماماً صار فی الاسلام نوراً	اميناً للرسول وللخليفه
یبیت مشمراً سهراً للیالی	وصام نهاره لِلّٰهِ خیفه
وصان لسانه علی کل افک	ومازالت جوارحه عفیفه
ویعف عن المحارم والملاهی	ومرضاة الالٰه له وظیفه
فمن کابی حنیفه فی علاه	امام الخلیقة والخلیفه
رأیت العائبین له سفاهاً	خلاف الحق مع حجج ضعیفه
وقد قال ابن ادریسٍ مقالاً	صحیح نقل فی حکمٍ لطیفه
بان الناس فی فقهٍ عیالٌ	علی فقه الامام ابی حنیفه

فلعنت ربنا اعداد رملٍ
علی من رد قول ابی حنیفه

ترجمه اشعار مذکور قرار ذیل است۔

امام اعظم ابوحنیفه رح شهرها را زینت بخشید	امام جمله مسلمین است ابوحنیفه رح
با فقه وآثار شریعت و احکام	طوری که در صحیفه آیت زبور باشد
چنانچه در مشرق مثال ندارد	ونه در مغرب وکوفه نظیرش پیدا میشود
امام ابوحنیفه رح نور اسلام است	امین علوم نبی ص وخلیفه است
در عبادت وبیداری شبها را می گذراند	وروز از خوف خدا روزه می گیرد

زبان را محفوظ میداشت از هر بد گوئی — اعضاء او عفیف یعنی پاکدامن بود
از حرام و لهو خود را محفوظ می داشت — رضاء الله کار او بود،
به درجات عالیهٔ ابوحنیفه که رسیده میتواند — امام مخلوق خدا و خلیفه است
کسی که به او طعن می کند احمق است — به خلاف حق با دلائل ضعیفا
محمد بن ادریس درحق امام گفته است — آن صحیح نقل کرده است هر حکم را لطیفه
مردم در فقه مثال عیال اند — در فقه امام اعظم ابوحنیفهؒ
به شمار ریگها باد لعنت بر کسیکه — قول امام ابوحنیفه را از دشمنی رد کند

خوانندهٔ محترم قابل تذکر است که نوشتهٔ اشعار به طرز شعر است امامن به وزن شعر ترجمه نکرده ام بلکه همان ترجمهٔ اصل کتاب را به همان سیستم به الفاظ ساده در رشتهٔ تحریر درآورده ام۔ زعیم۔

استدلال به حدیث ضعیف والزام درست نیست

بعض مردم به ابوحنیفه وپیروانش طعن می کنند که به حدیث فلان فلان استدلال گرفته اند و آن احادیث ضعیف است امّا این قسم اعتراض نه مناسب است ونه صحیح زیراکه این سخن به اثبات رسیدگی است که اگر در روایت اختلاف باشد در دیدن صحابه بکلی اختلاف نیست به این سبب امام صاحب تابعی است و درواتیش نسبت به دیگران اعلیٰ و افضل است۔

علامه انورشاه کشمیری نوشته که در تابعین هیچکدامش کاذب نبود و از آنها کدام رواتیکه شده بکلی ثقه است وقابل اعتماد است بناءً امام صاحب به کدام بنیاد که دلیل پیش کرده همگی از نبیؐ به ذریعهٔ صحابهٔ کرام رضوتابعین مؤثق به امام صاحب رسیده است دربین کدام شک وشبهه وجود ندارد و در وقت استدلال امام صاحب آن روایات بالکل صحیح وسالم بود اگرچه بعداً ضعیف پیدا شده است به این سبب به امام صاحب طعن کردن که به احادیث ضعیف استدلال کرده بی جای ونامناسب وغیر صحیح است امام اعظم به زمانهٔ نبیؐ بسیار نزدیک بود۔ آنها از آب پاک وصاف نوشیدند ورفتند واینکه بعد از آن ها در آب تغیر آمده

وخراب شدہ این را بہ سوی بالایعنی بہ امام صاحبؒ نسبت دادہ نمی شود بلکہ این بدبختی آن قوم است کہ آب صاف را نیافتند و دچار مشکلات گردید۔

ہمین مضمون از امام الطائفہ شعرانی شافعی ہم منقول است ۔ مضمون این است ۔

وقال الشعرانی الشافعی جمیع ما استدل بہ الامام ای امامنا الاعظم لمذھبہ اخذہ من خیار التابعین ولا یتصور فی سندہ شخص متھم بالکذب وان قیل بضعف شئ من ادلة مذھبہ فذلک الضعیف انما ھو بالنظر للرواة النازلین عن سندہ بعد موتہ وذلک لا یقدح فیما اخذ بہ الامام عنہ وکذلک نقول فی ادلتہ مذھب اصحابہ فلم یستدل احد منھم بحدیث ضعیف کما تتبعناہ ذالک انما یستدل احدھم بحدیث صحیح او حسن او ضعیف قد کثرت طرقہ حتی ارتفع لدرجة الحسن وذلک امر لا یختص باصحاب الامام ابی حنیفہ بل یشارکھم جمیع المذاھب کلھا ،، مقدمہ اوجز المسالک ص۶۸ ،،

باب ششم

واقعات دل چسپ دربارۂ ذکاوت وجودت طبع و صلاحیت ذہنی وکمالات وبحث ومناظرہ واستنباط و استدلالِ مسائل امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

سہ طرق مختلف استدلال واستنباط

از فیاضِ ازل کدام فکر وعقل وہوش وفہم وزیرکی وہوشیاری ودانش وذہن کہ بامام اعظم ابوحنیفہ رح انعام گردیدہ بود بہ برکت آن یک مسئلہ را بہ صورِ مختلف بیان کردہ بہ ہر کدام دلائل جدا قایم می کرد کہ ما می توانیم از یک واقعہ این اندازہ را تخمین زنیم وبدون مبالغہ ہم گفتہ میتوانیم کہ امام ابوحنیفہ رح ۔

درنصوص نسبت بہ دیگران دقیق و مالک قوت استدلال بود وامام مالک رح کدام چیز را کہ مشاہدہ کردہ است صحیح است وبہ کدام حقیقت کہ رسیدہ است آنرا صراحتاً اعلان کردہ می فرماید۔ نعم رأیت رجلاً لو کلمک فی ھذہ الساریۃ ان یجعلھا ذھبا لقام بحجتہ ۔

یعنی امام ابوحنیفہ آن شخصیت استکہ اگر بخواہد بہ این ستون زوربرد دلائل بیاورد کہ این از ذصب (طلا) است بہ دلائل ثابت کردہ میتواند (مناقب ابی حنیفہ للذھبی ص۱۹)

بہ ہر ترتیب سریع الفہمی وتیز نظری وقوت استنباط واستدلال او ائمہ کبار را درحیرت

انداختہ بود درہمین سلسلہ بروایت محمد بن حسن یک قصہ را بہ خوانندہ گان محترم عرض میداریم۔

یک مرتبہ شہرت شدکہ امام ابوحنیفہؒ بغداد میرود واز جملہ شاگردان و یاران بزرگ او امام ابی یوسفؒ واسد بن عمروؒ وغیرہ فقہاء کرام، مشورہ کردندکہ امام صاحب آمد بہ او یک مسئلہ را عرض میکنیم و در بین خود بعد از بحث و مذاکرۂ علمی یک مسئلہ را تصویب کردندکہ باید ہمین مسئلہ از امام صاحب پرسیدہ شود و در ین بارہ ہر کدام استدلال و دلائل زیادی جمع کردند تا کہ امام صاحب لاجواب گردد گویا کہ امام صاحب را امتحان می کردند۔

ہنگام کہ امام صاحبؒ از بغداد بازگشت شاگردان و یارانش در اطراف او جمع شدند و وقتیکہ در حلقۂ درس نشستند آن مسئلہ تیار کردہ را بہ امام صاحب پیشکش کردند و امام صاحب طوری پاسخ داد کہ خلاف آرمان سائلین بود فوراً در مجلس شور و شغف و غوغا برپا گردید و گفتند اے ابوحنیفہؒ مثل کہ ماندگی سفر بہ تو اثر کردہ زیرا عقب ماندی امام صاحب فرمود صدا ہوی تان را خاموش کنید کدام مسئلہ کہ دارید بہ نرمی بپرسید آنہا گفتند کدام جواب کہ شما دادید بلکلی غلط است، امام صاحب گفت شما این سخن را بہ دلیل عرض می کنید یا بلا دلیل آنہا گفتند با دلیل امام صاحب فرمود دلیل خود را پیش کنید۔ مناظرہ و دلیل پیش کردن شروع شد۔ بالآخرہ امام صاحب با دلائل معقول آنہا را قناعت دادہ سخن خطا را آنہا قبولاندند و آنہا ہم بہ این حقیقت رسیدند کہ قول امام صاحب بلکلی صحیح و قول ما غلط بودہ۔

بعد از اقراری آنہا امام صاحب پرسید ہمگی مطمئن شدید گفتند بلی، امام صاحب فرمود دربارہ شخصیکہ جواب مرا غلط و جواب اول شما را صحیح تلقی کردہ نظر شما چیست آنہا بیک آواز گفتند کہ جواب شما بلکلی درست و صحیح است زیرا کہ با دلیل است۔

باز امام صاحب ہمراہ آنہا مناظرہ و مباحثہ را شروع کرد حتی کہ کدام جواب دادہ بود آن را غلط ثابت کرد ہمگی ہم بہ این متفق شدند کہ جواب اول غلط بود و بیک آواز گفتند کہ سخن ما صحیح بود و ما برحق بودیم شما ہمراہ ما خیانت و بی انصافی کردید کہ جواب و دلیل ما را غلط کشیدید۔

باز امام صاحب فرمود دربارۂ آن شخص کہ میگوید این جواب ہم غلط است شما چہ نظر دارید یعنی این ہردو جواب را غلط و جواب سوم را صحیح می دانند۔

ہمگی بیک آواز گفتند این چنین شدہ نمی تواند کہ ہر دو جواب غلط باشد باز امام صاحب جوابی دیگری یعنی جواب سوم را در میدان انداختہ با دلائل قناعت بخش آنہا را راضی کرد کہ این جواب را صحیح دانستہ ہمگی حیران شدند۔ خلاصہ اینکہ اہل مجلس گفتند امام صاحب بہ لحاظ خدا مارا بہ حقیقت مسئلہ بفہمان امام صاحب گفت بہ بنیاد دلیل فلانی و فلانی جواب اول صحیح است کہ من برایتان عرض کردم و باقی صحیح نیست لاکن من خواستم بہ شما ظاہر کنم کہ جواب این مسئلہ از ہمین سہ پاسخ خارج و بیرون نیست۔

ودر فقہ بہ ہر پاسخ دلیل پیدا میشود جواب مرا قبول کنید دیگر را ترک کنید "السنۃ ومکانتہا فی التشریع الاسلامی"۔

فیصلہ میراث وارثان

از وکیع رحمہ روایت است کہ ما در مجلس امام صاحب نشستہ بودیم کہ یک عورت در مجلس حاضر گردیدہ گفت برادرم وفات کردہ واز او شش صد دینار ماندہ وقتی کہ میراث توزیع شد متأسفانہ بمن یک دینار رسید مقصد آن عورت این بود کہ حق من زیاد میشود لاکن بہ سبب برادر و خواہر بمن یک دینار رسیدہ است واین بسیار کم است امام صاحب پرسید کہ میراث را کدام شخص تقسیم کردہ بود زن گفت داؤد طائی۔ امام صاحب گفت تقسیم صحیح است ہمین یک دینار حق تو میشد کہ گرفتی دیگر چہ می خواہی آن عورت (زن) گفت این چہ قسم است؟ امام صاحب فرمود ۱۲ برادر و یک خواہر او زندہ است آن زن گفت بلی۔ بعداً امام صاحب تمام مسئلہ میراث را این قسم بیان کرد کہ ہر دو دختر برادرت ثلثان مال را می گیرد کہ ۴ صد دینار از دختر ہا شد سدس مال بہ مادرش می رسد صد دینار را مادرش گرفت و زن برادرت ثمن را گرفت کہ ۷۵ دینار بہ او رسید باقی ماند ۱۲ برادر و یک خواہر بہ ہر برادر دو دو حصہ و بہ خواہر یک حصہ میرسند۔

۲۵ دینار باقی ماند کہ ۲۴ آن بہ برادرہایت و یک دینار باقی ماند بتو رسید کہ حق خود را گرفتی۔ "عقود الجمان ص ۲۶۱"

تنازع جنازہ و فیصلہ امام ابوحنیفہ رحمہ

قاضی شریک روایت می کند پسر یکی از سرداران بنی ہاشم وفات کردہ بود کہ در جنازہ آن

سفیان ثوری ابن شبرمۃ قاضی ابن ابی لیلیٰ، ابوالاحوص مندل حبان وامام ابوحنیفہ رح یکجا شده بودند وچونکه جنازهٔ کلان بود دیگر علماء وموی سفیدان وریشسان هم حضور وشرکت داشتند جنازه برداشته شد ومردم روان شدند یکبار مردم ایستاد شد وغوغا برپا گردید که مادر این میت شل دیوانه از خود بی خبر برآمده است چادر خود را بالای میت انداخته بی پرده وبی ستر روان است کدام زنِ غریب هم نبود بلکه زنِ یکی از خاندان باعفت هاشمی بود۔

وقتیکه ازین حالتِ زن شوهرش خبر وآگاهی پیدا کرد از فعل او بد برده به آواز بلند گفت پس بگرد به خانه برو، لاکن زن از فعل خود نگشته به سخن شوهرش گوش نداد، شوهر زن قسم یاد کرد که اگر تو از همین جا بر نگردی به من طلاق باشی در جنازه تا هنوز در جنازه گاه نرسیده بود۔ یعنی در راه بود" زن هم قسم یاد کرد که تا پسرم را جنازه نکنید باز نمی گردم اگر چنین نه شود همه غلام صایم آزاد باشد۔

مردم در بین خود شور وغوغا را برپا کردند وباوصف که علماء وفقهاء کرام درین محفل حاضر بودند در ذهن هیچ کدامش حل مسئله خطور نمی کرد۔ نظر پدر میت به امام ابوحنیفه رح افتید وبه امام صاحب گفت بر ما رحم کن این مسئله را حل کن۔ امام صاحب پیش شد از زن پرسید که تو چه قسم قسم (سوگند) یاد کرده۔

زن همهٔ الفاظ قسم خود را بیان کرد، باز از شوهرش پرسیده شد آن هم الفاظ قسم خود را بیان کرد، امام صاحب به حقیقت سخن خود را فهمانده گفت چارپای (رشاقوا) را همین جا بگذارید" یعنی جنازه گاه نبرید"، صف بسته شد پدر میت را حکم کرده شد که پیش شود نماز جنازه را بخواند کسانی که در جنازه گاه بود آنها را هم صدا کرده شد، نماز جنازه خوانده شد میت را بخاطر دفن به قبرستان بردند و مادرش را از همین جا باز گردانیدند۔

وامام صاحب برایش گفت اکنون بخانه ات برو از قسم (سوگند) خلاص شدی وبرای مردهم گفت که تو هم از سوگند خلاص شدی زیرا که خانمت بحکم تو از همین جا بازگشت ابن شبرمه که این زیرکی امام صاحب را مشاهده کرد بی اختیار از دهانش این الفاظ خارج شد که مادر نمیاید که این قسم فرزند بیاورد خدا مددگارت باشد تو حل این قسم مسئله علمی مشکل نیست "عقود الجمان ص ۲۵۷"

مناظرۂ امام ابوحنیفہ وامام اوزاعی در مسئلہ رفع الیدین

امام اوزاعی کہ یکی از ائمۂ بزرگ شام ودر فقہ بانی یک مسلک جدا است، گویند یکبار در مکہ در دار الحناطین با امام صاحبؒ ملاقی شدند واتفاقاً در میانشان مسئلہ رفع الیدین مورد بحث قرار گرفت، امام اوزاعی بہ امام ابوحنیفہؒ گفت۔

ما بالکم یا اھل العراق لا ترفعون ایدیکم فی الصلواۃ عند الرکوع وعند الرفع منہ۔ یعنی ای اہل عراق شمارا چہ شدہ کہ در وقت رکوع وبعد از رکوع رفع یدین "یعنی دستہارا بالا" نمی کنید؟

امام صاحب فرمود دربارۂ رفع الیدین کدام روایت کہ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ است بہ درجۂ صحت نرسیدہ است امام اوزاعی جواب داد۔

وقد حدثنی الزھری عن سالم عن ابیہ عن رسول اللہ علیہ وسلم انہ کان یرفع یدیہ اذا افتتح الصلاۃ وعند الرکوع وعند الرفع منہ۔

یعنی من از زہری او از سالم واو از پدرش شنیدہ است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در افتتاح صلاۃ ووقت رکوع وبعد از رکوع رفع یدین می کرد۔ امام صاحب گفت۔

وحدثنا حماد عن ابراھیم عن علقمۃ عن ابن مسعود ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان لا یرفع یدیہ الا عند افتتاح الصلوٰۃ ولا یعود لشیٔ من ذلک۔

یعنی من از حماد واو از ابراہیم او از علقمہ وآن از عبد اللہ ابن مسعودؓ روایت کردہ است کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم بجز در افتتاح نماز دیگر وقت رفع یدین نمی کرد۔ امام اوزاعی این را کہ شنید گفت۔

احدثک عن الزھری عن سالم عن ابیہ وتقول حدثنی حماد عن ابراھیم

یعنی من بواسطہ زہری وسالم وعبد اللہ بن عمر حدیث بیان میکنم وتو در مقابل آن با حماد ابراہیم وعلقمہ وعبد اللہ بن مسعود را پیش میکنی مطلب امام اوزاعی این بود کہ سند من معتبر است زیرا کہ در سند من عبد اللہ بن عمرؓ است ودرین بین دو واسطہ است زہری وسالم۔

لاکن در سند تو عبداللہ بن مسعودؓ است و در بین سہ واسطہ است ۔ حماد[1] ابراہیم[2] علقمہ[3] بناءً بہ اعتبار سند روایت من بہتر است امام صاحب پاسخ داد ۔

کان حماد افقہ من الزھری وکان ابراھیم افقہ من سالم وعلقمہ لیس بدون ابن عمر فی الفقہ وان کانت لابن عمرؓ صحبتہ ولہ فضل وعبداللہ ھو عبداللہ[1]

یعنی حماد از زہری و ابراہیم از سالم افقہ است و علقمہ در فقہ از ابن عمرؓ کمی ندارد و عبداللہ بن عمرؓ ظاہر است کہ روایتش افضل است ۔

امام اوزاعیؒ کہ این سخن را شنید چپ ماند[2] و امام صاحب کہ سند فقہ الرواۃ را اعتبار دادہ است و مطابق فرمان نبی صلی اللہ علیہ وسلم ہم است ۔

ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ ۔ معلوم گردید در راوی کہ صفت فقاہت ہم باشد روایتش افضل دانستہ میشود ۔

امّا این سخن امام صاحب کہ علقمہ در فقہ از ابن عمرؓ کمی ندارد قابل شک و شبہہ نیست زیرا کہ افضیلت ابن عمرؓ بہ این است کہ صحابہ است ۔

لاکن در حلیۃ الاولیاء جلد ۲ ص ۹۸ از قابوس بن ابی ظبیان روایت است کہ من از پدرم پرسیدم ۔ لاَیّ شیءٍ کنت تاتی علقمہ تدع اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ این معنی کہ شما در حین موجود بودن اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم چرا مسئلہ را از علقمہ استفسار می کنید ۔ قابوس می گوید ، پدرم بمن پاسخ داد ۔

---

[1] المبسوط للامام سرخسی جلد ا ص ۱۷۶ و ابن الہمام فی الفتح جلد ا ص ۲۱۹ معارف السنن جلد ۵ ص ۴۹۹ ۔

[2] علامہ ابن الہمام و سرخسی کہ این مناظرہ را بیان کردہ در ضمن گفتند کہ امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ روایت خود را بہ سبب فقہ الرواۃ افضل دانست و اوزاعی روایت خود را بہ علو اسناد افضل دانست مذہب امامان احناف قبول کردہ شدہ است ۔ لان الترجیح بفقہ الرواۃ لا بعلو الاسناد

رأیت اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسئلون علقمۃ ویستفتونہ۔

من خودم اصحاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم را دیدم کہ از علقمہ تحقیق مسئلہ وفتوی می خواستند۔ ازین جا فضیلت وفقاہت علقمہ معلوم می گردد وجای تعجب ہم نیست کہ تابعی نسبت بہ صحابی فقیہ باشد ودلیل این قول این حدیث نبی صلی اللہ علیہ وسلم شدہ میتواند

" فرب حامل فقہ غیر فقیہ ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ "

" مشکوۃ کتاب العلم ص۳۵ "

اصول افضلیت فقہ الرواۃ را بجز از امام ابو حنیفہؒ دیگر محدثین ہم قبول دارند مثلاً حاکم ؒ در معرفۃ علوم الحدیث ص۱۱ این قول علی بن خشرم ہم نقل گردیدہ است کہ می فرماید۔

قال لنا وکیع ای الاسنادین احب لك الاعمش عن ابی وائل عن عبد اللہ او سفیان عن منصور عن ابراھیم عن علقمہ عن عبد اللہ۔

علی بن خشرم می فرماید کہ وکیعؒ بن گفت در دو سند کدام سند نزد شما معتبر است۔ از " امام اعمش " ابو وائل بواسطۂ عبد اللہ یا کہ از سفیان از منصور از ابراہیم از علقمہ بواسطۂ عبد اللہ علی بن خشرم جواب داد۔ اعمش عن ابی وائل الخ یعنی سند امام اعمش بہ واسطۂ ابو وائل امام وکیع گفت۔ سبحان اللہ الاعمش شیخ وابو وائل شیخ وسفیان فقیہ وحدیث یتداولہ الفقہاء فھی من حدیث یتداولہ الشیوخ۔

یعنی پاک است خدا اعمش بزرگ است وابو وائل ہم بزرگ است وسفیان فقیہ است، منصور وابراہیم وعلقمہ ہم فقہاء اند۔ کدام حدیث کہ راویش فقہاء باشد آن افضل است از آن حدیث کہ بزرگان روایت کردہ باشد در سیرت النعمان در ص۱۶ بہ حوالہ کتاب الحج درین بارہ یک قول دلچسپ امام محمدؒ نقل شدہ است، امام محمدؒ می فرماید کہ منتہی روایت ما بہ عبد اللہ بن مسعود اختتام می یابد واز جانب مقابل بہ عبد اللہ بن عمرؓ میرسد وانتہی می یابد اگر بحث درین بارہ گردد کہ روایت کدامش افضل است پس عبد اللہ بن مسعودؓ در زمان نبیؐ کلان سال بود واز حدیث ہم معلوم می گردد کہ در صف اول ایستاد می شد واز ہمہ حرکات وسکنات نبیؐ واقف بود واما حضرت ابن عمرؓ حالت ابتدائیش بود ودر صف ہای دوم و

وسوم ایستاد میشد درواقعیت به عبداللہ ابن مسعود کجا رسیده میتواند واین طرز استدلال امام محمدرح به اصول درایت مبنی است ودر تقریر امام ابوحنیفہ رح که "عبداللہ هو عبداللہ" آمده است اشاره به همین حقیقت است ۔

مناظرهٔ دلچسپ حضرت قتاده وامام ابوحنیفہ رض

اسد بن عمر روایت می کند که یکمرتبه قتادهٔ بصری به کوفه تشریف فرما شد، وقتیکه مردم کوفه از آمدنش آگاهی پیدا کردند گروه گروه بدیدن او می رفتند روزی از خانه برآمد واعلان کرد که کسی اگر کدام مسئله فقهی پرسان می کند آزادانه بیاید بپرسد من جواب میدهم امام ابوحنیفہ رح هم درین محفل حضور داشت، فوراً ایستاد شده گفت ای ابوالخطاب درباره شخصیکه چندین سال از خانه بیرون باشد وبالآخره خبر مرگ اش بیاید مردم یقین کنند که این آوازه صحیح است وزن اش با شنیدن ویقین کردن این آوازه با دیگر شخص نکاح کند واز این شوهر ثانی اولاد هم بیاورد بعد از چند مدتی شوهر اول پیدا شد صحت وسلامت بخانه آمد وآوازهٔ مرگ او غلط ثابت شد اکنون شخص اول منکر است که این اولاد از من نیست وشوهر دوم دعوا کند که این اولاد من است اکنون این هر دو به زن تهمت زنا را می کنند یا که صرف آن کس که منکر است نظر شما درین باره چیست؟ ۔

گمان امام صاحب این بود که اگر قتاده از نفس خود درین باره چیزی بگوید خطا میشود واگر کدام حدیث را پیش کند او موضوعی میباشد لاکن قتاده بجای اینکه مسئله را حل کند دیگر طرف میلان کرده خود را خلاص کرده گفت این قسم مسئله کدام جای عارض شده یا نه ۔ امام صاحب گفت نه احتمال دارد که واقع شود قتاده گفت این چنین مسئله که تا هنوز عارض نه شده چه حاجت پرسان است ۔ امام صاحب فرمود ۔

ان العلماء یستعدون للبلاء ویتحرزون منه قبل نزوله فاذا نزل عرفوه وعرفوا الدخول فیه والخروج منه ۔ یعنی برای علماء قبل از عارض شدن یک مسئله حل کردن واستدلال ودلیل او ضروری است ۔ که وقوع پذیر باشد اول علماء تحرز کرده میتوانند ووقتی که عارض شد آنرا بشناسند واین راهم بدانند که راه اختیار

کردن یا ترک کردن از نظر شریعت کدام است۔ "عقود الجمان ص۲۶۳"۔

چونکہ قتادہ در فقہ و در تفسیر ماہر بود باز گفت مسائل فقہی را بگذارید درباره تفسیر اگر کدام سوال دارید مکمل جواب خواہم داد۔ فوراً امام صاحب پیش شدہ گفت مطلب این آیہ چیست؟۔

قال الذی عندہ علم من الکتب انا اتیک بہ قبل ان یرتد الیک بصرک در نمل ۴۰ "گفت او شخصیکہ در نزد او علم کتاب بود من بیاورم تاکہ تو چشم خود را بگردانی قتادہ گفت این درباره کسی است کہ سلیمان ع۔ بہ خاطر آوردن تخت ملکہ بلقیس گفتہ بود یک وزیر سلیمان علیہ سلام آصف بن برخیا۔ گفت من می آورم تاکہ تو نظر خود را بگردانی۔ در بعض روایات آمدہ کہ آصف بن برخیا اسم اعظم را یاد داشت بہ برکت آن بہ مجرد چشم زدن تخت بلقیس را از شام بہ یمن رساند وقتیکہ امام صاحب این جواب را شنید پرسید آیا سلیمان ع اسم اعظم را یاد داشت؟

قتادہ گفت نہ، امام صاحب باز از او پرسید کہ آیا در نزد شما جایز است در زمانہ پیغمبر شخص موجود باشد کہ پیغمبر ہم نباشد ولیکن علمش از پیغمبر زیاد باشد قتادہ پاسخ داد کہ نہ قتادہ این مرتبہ غضبناک شدہ قسم خوردہ گفت دیگر با شما درباره تفسیر صحبت نمی کنم البتہ درباره عقائد و علم کلام کدام سوال دارید جواب خواہم داد امام صاحب پرسید آیا تو مومن ہستی[1]؟ قتادہ گفت امیدوارم کہ مؤمن ہستم امام گفت چرا در مومن بودن خود شک میکنی؟ قتادہ گفت ابراہیم ع۔ ہمین قسم گفتہ بود۔ والذی اطمع ان یغفر لی خطیئتی یوم الدین۔ یعنی از آن ذات طمع دارم کہ خطای مرا در روز جزا عفو کند۔

---

[1] منشاء این سوال این بود کہ اکثر محدثین بہ خود را مومن گفتن می ترسیدند از جہت احتیاط بسیار ہمین راہ را اختیار کردہ بودند از امام حسن بصرے کسی پرسید کہ آیا تو مومن ہستی؟ او پاسخ داد انشاءاللہ سائل گفت درین جا انشاءاللہ چہ بکار است؟ امام حسن بصری صاحب گفت من کہ خود را مومن می گویم می ترسم کہ خداوند نگوید کہ دروغ میگوئی ۱۲

امام صاحب گفت چرا این قول را نمی گوئی۔ اولم تومن۔ آیا تو ایمان نیاوردہ۔ در جواب گفت۔ بلی ولکن لیطمئن قلبی۔ یعنی چرا نہ لیکن برای خاطر کہ تسلی قلبم حاصل شود "بقرہ ۲۶۰"

امام صاحب گفت تو چرا تقلید قول ابراہیم علیہ السلام را نمی کنی؟ قتادہ خفہ شدہ از مجلس برخاست بخانہ اش تشریف برد۔ بعد از چند سال کہ باز بکوفہ آمد نظرش ضعیف شدہ بود۔ امام صاحب می گوید کہ من نزدش رفتم گفتم۔ اے ابوالخطاب درین آیہ مراد از طائفہ چیست ولیشہد عذابہما طائفۃ من المومنین۔ یعنی در وقت جزاء ہر دوشان یکجا عہ سلمین را حاضر کردن ضروری است۔ فرمودم یک نفر باشد یا از یک نفر بیشتر درین وقت مرا از آوازم شناخت و نامم را گرفتہ صدا کرد زیرا کہ در بین مردم نام مرا شنیدہ بود۔ "عقود الجمان ص ۲۶۳"

قاضی ابن ابی لیلی غلطی خودرا احساس کرد

عبدالرحمان بن ابی لیلی یک فقیہ مشہور و قاضی کوفہ بود ۳۳ سال منصب قضاوت را بہ عہدہ داشت روزی یک ہمسایہ امام صاحب در عدالت حاضر گردید و می خواست دربارۂ باغ کسی گواہی بدہد، قاضی گفت باغ کہ تو میخواہی گواہی بدہی چند درخت دارد شاہد جواب دادہ نتوانست قاضی صاحب شہادتی او را منظور نکرد و این واقعہ را ہمسایہ اش بہ امام صاحب قصہ کرد، امام صاحب دوبارہ آن شخص را نزد قاضی فرستاد کہ بگو تو کہ ۲۰ سال در مسجد جامع کوفہ نشستہ قضاوت کردۂ چند ستون دارد؟ آن شخص رفتہ ہمان قسم سوال کرد۔ قاضی صاحب حیران و ملامت شدہ گواہی آن شخص را منظور کرد۔

پنج روپیہ بدست آمد و مشک باقی ماند

ابن جوزی از یحیی بن جعفر روایت کردہ کہ من از امام صاحب این واقعہ را خودم شنیدم کہ گفت یک مرتبہ در صحرا از تشنگی بسیار از راہ رفتن ماندم یکبار یک اعرابی آمد کہ در یک مشک خورد آب داشت من از او آب خواستم لیکن آب نداد و تا مشک

را به پنج درهم آماده فروختن شد پنج درهم داده مشک را خریدم و او را گفتم که تلغان بخور وقتیکه او دست را دراز کرد من یک اندازه تلخان به او دادم که با روغن زیتون مخلوط بود ... تلقان را خورد احساس تشنگی کرد. به من عذر کرد که آب بده گفتم یک جام آب را از پنج روپیه کم نمیدهم. از جهت گرمی روغن زیتون او را تشنگی به تکلیف کرده بود پنج روپیه کشیده برایم داد یکجام آب دادم، اکنون بمن هم مشک ماند و هم پنج روپیه به دست آمد " لطائف الازکیا، تذکرهٔ ابوحنیفه "

تدبیر شرعی و بصیرت فقیهانهٔ امام صاحب

یک مرتبه نزد امام صاحب یک مسئله آورده شد که علماء آن دوران آنرا حل کرده نمی توانستند مسئله این بود که یکزن به زینه بالای بام می برآمد که ناگهان شوهرش آمد۔

و بسیار غضب شده سوگند یاد کرد که اگر ازین جاے که هستی بالا هم بالا شوی و پایان هم پایان شوی بر من طلاق باشی و چونکه این جا تدبیر ضرور بود که زن از طلاق محفوظ بماند، امام صاحب گفت این مسئله سادهٔ است و آن اینکه زن نه بالا شود و نه پایان چند نفر رفته زن را همراه زینه در زمین پایین کنند تا که طلاق هم نباید و آن مرد هم از غم خلاص شود زیرا که زن از جایش نه بالا رفت و نه پایان، از امام صاحب پرسیده شد که دیگر علاج هم دارد ؟

امام صاحب گفت علاج دیگر این است که چند زن بروند و آن زن را از زینه بدون ارادهٔ او به زمین پایان کنند زن و مرد هردو بی غم شود " عقود الجمان ص ۲۷۸ و مناقب موفق ص ۱۳۱ "

زن به شوهرش رسید

یک مرتبه از قبیلهٔ لوئی یک گروپ (قافله) به کوفه آمده بودند که در جمله زن یکنفر درین قافله بسیار به زیب و حسین و جمیل بود و او همراه یکنفر کوفه همراه شد و آن شخص دعوا کرد که این زن من است و آن زن اقراری داد که این کوفی شوهر من است۔

و آن مرد لوئی گفت این زن من است که به نکاح گرفته ام لاکن گواه نداشت و بسیار

پریشان بود هر طرف می گشت۔

این واقعه به امام صاحب پیش کرده شد امام صاحب قاضی ابن ابی لیلی و چندتن علما و فقها و چند زن را گرفته به کمپ لوئی ها تشریف بردند و امام صاحب برای زن ها گفت که شما در خیمهٔ آن نفری بروید که زنش جنجالی شده است وقتی زن ها به خیمهٔ لوئی نزدیک شدند سگ او زنها را مزاحم شده نه گذاشت که داخل خیمه بروند۔ باز امام صاحب به آن زن گفت که تو جدا در خیمه برو وقتی که او نزدیک خیمه شد سگ لباس های او را بوسیده چپ شد امام صاحب گفت مسئله حل شد زن زنی لوئی بوده و حقیقت هم همین بود۔ چند ساعت بعد آن زن خودش اعتراف کرد که شوهر من لوئی است لاکن مرا شیطان فریب داد مرد کوفی را شوهر خود گفتم۔

به قیاس ابوحنیفه مسئله طعام حل گردید

ابن مبارک روایت می کند که روزی امام صاحب در مکه روان بود دید که چند نفر در راه نشسته است و در پیش روی آنها یک بچه شتر بریان کرده شده و سرکه بود اما آنها ظرف پیدا نکردند که سرکه را در آن بانداز ند و بخورند همگی حیران نشسته بودند امام صاحب نزد آنها رفت زمین را مثل کاسه کند دسترخان را از بالا پهن کرد و در آن سرکه را انداخت گفت اکنون گوشت را همراه سرکه بخورید۔ آنها گفتند ترا خدا عفو کند چه خوب طریقه را بما نشان دادی امام صاحب گفت این هم فضل خداوندی است که به خاطر سهولت کار شما این طریقه را در فکر من در آورد «عقود الجمان ص۲۵۸ و کتاب الازکیاء»

تلاش مال گمشده و قیاس عمدهٔ ابوحنیفه رح

امام ابو یوسف رح روایت می کند که روزی یکنفر نزد امام صاحب حاضر شده گفت در گوشهٔ خانه ام چیزی سامان گور کرده بودم لیکن اکنون نه فراموش کرده ام به لحاظ خدا همرایم همکاری بکنید۔ امام صاحب فرمود بیاد تو که نمی آید ما چه کنیم و به یاد ما چه قسم بیاید آن شخص به ناله و فغان شروع کرد۔ امام صاحب را رحمش آمد همراه یک گروپ شاگردان خود به خانهٔ آن شخص تشریف بردند و نقشهٔ خانه را به شاگردان نشان

داده گفت اگر این خانهٔ شما می بود کدام اشیاءِ خود را برای حفاظت گور می کردید در کجی دفن می نمودید، هر کس هر چیز گفت پنج نفر بودند پنج گپ زدند امام صاحب حکم کرد هر پنج جای را کنده شود از همین پنج جای مال خواهد برآمد. همین بود که از اول و دوم نه از جای سوم مال برآمد امام صاحب بسیار خوشحال شده گفت شکر خدا ست که مال گشتهٔ تو را ذریعه ما پیدا کرد. «عقود لجمان ص ۲۶۷»

ابن شبرمه و وصیت

یک شخص در وقت مرگش در حق امام ابوحنیفه وصیت کرده لاکن امام صاحب خودش در آن وقت موجود نبود، دعوا به عدالت کشید امام صاحب گواه پیش کرد که فلانی در حق من وصیت کرده است. قاضی ابن شبرمهؒ گفت ابوحنیفهؒ آیا تو قسم می خوری که گواهان تو راست می گویند؟ امام صاحب فرمود به من قسم (سوگند) لازم نمی شود زیرا که من در آن وقت موجود نبودم ابن شبرمهؒ گفت قیاس تو بکار نمیاید، امام صاحب فرمود این را بگو که سر یک اعمی را کسی بشکند و گواهان گواهی بدهد که فلان شخص شکسته است آیا به اعمی سوگند داده میشود که آیا گواهان تو راست می گوید یا دروغ در حالیکه حقیقت این است که او بکلی ندیده است ابن شبرمه به شنیدن این سخن امام صاحب دیگر چیزی نگفته وصیت را قبول کرد و جاری نمود «ابوحنیفه از ابو زهره»

لطیفهٔ علمی

خلیفهٔ منصور از ذهن تیز و ذهانت و بلند کرداری و راست گفتاری و وسعت علمی امام ابوحنیفهؒ بی اندازه متاثر بود و وقتیکه امام صاحب در مجلس خلیفه حاضر می گردید در حین صحبت مسائل علمی را هم پیش می کرد. این است یک لطیفهٔ که دلچسپ هم است و قابلیت امام صاحب هم معلوم می گردد.

مؤرخین می نویسند که یک مرتبه خلیفهٔ منصور امام صاحب را به دربار خود خواست در این مجلس قاضی ابن ابی لیلی هم موجود بود. در مجلس کسی این مسئله را پیش کرد که اگر یک سوداگر در وقت خریدن به مشتری بگوید که این مال که تو می خری اگر کدام نقصان و عیب بود من ضامن نیستم اگر خواهش داری بخر ورنه راه خود گیر. اکنون مسئله این جا ست که اگر در مال کدام عیب ظاهر شد آیا خریدار مال را باز گردانده میتواند یا نه ؟

رای امام صاحب این بود که بعد از اعلان سوداگر، خریدار نمی تواند که مال را دوباره بگرداند اما رای ابن ابی لیلی این بود که سوداگر به محض اعلان خلاص نمی شود بلکه او نقص مال را به خریدار نشان میدهد درین باره بحث این هردو دراز شد و هر کدام شان دلائل خود را عرض می کردند خلیفه منصور و درباریانش این مناظرهٔ علمی امام صاحب و ابن ابی لیلی را سمع می کردند قاضی ابن ابی لیلی هیچ دلیل امام صاحب را قبول نکرد بالآخره امام صاحبؒ از قاضی ابن ابی لیلی پرسید فرض کن که یک زن باحیا و باپرده و باشرف که یک غلام داشته باشد و تصمیم فروختن آن غلام را بگیرد و در جای شرمگاه غلام هم عیب باشد و قاضی هم حکم کرد که جای عیب غلام را به دست نشان بدهد و به خریدار ظاهر کن آیا آن زن در آن جا دست می ماند و نشان میدهد قاضی ابن ابی لیلی گفت بلی باید به دست نشان بدهد به این فتوی ابن ابی لیلی همگی درباریان خندیدند گویند که خلیفه منصور به این ضد بی جای قاضی صاحب و چپ شدنش بسیار سخت متأثر هم شد در مناقب موفق ص ۱۴۲،،

از دشمنی به غلامی

یک مرتبه امام صاحب اصول مناظره را بیان می کرد درین وقت این طریقه را هم ذکر کرد که با کسی مناظره می کردید از جانب مقابل سوال کنید کامیاب میشوید و امام صاحب خودش هم به این اصول عمل کرده است. بطور مثال یک واقعه که ذکر کرده است بخوانیم که امام صاحب با خارجی ها مناظره کرده است. یک روز یک گروپ از فرقهٔ خوارج آمده نزد امام صاحب ایستاده شده شمشیرهای خود را کشیده گفتند تو شخص را که گناه کبیره کند کافر نمی گوئی بنا تورا قتل میکنیم امام صاحب جواب داد سخن به نرمی حل می گردد به نرمی همراه من صحبت کنید اگر از من کدام خطای شد باز اقدام قتل را کنید لاکن اول شما شمشیرهای خود را در غلاف باندازید اهل خوارج گفتند ما این شمشیرهای خود را بخون تو سرخ میکنیم و این فعل قرار عقیدهٔ ما از ۷۰ سال جهاد بهتر است، امام صاحب فرمود کدام سوال که دارید بفرمایید۔

خارجی ها سوال کردند که دو جنازه حاضر شد یکی آن مرد بود و دیگرش زن اما مرد در حال شراب نوشیدن مرده و زن در وقت حمل داشتن خود را قتل کرده است اکنون درباره

هر دو تو چه می گوئی؟

به امام صاحب نه رعب پیش شد ونه وارخطا شد به حوصلهٔ کامل از آنها پرسید که این دو نفر یهودی ها اند یا نصرانی ها یا مجوسی ها؟ خارجی ها گفتند، نه یهودی ها نه نصرانی ها ونه مجوسی ها

امام صاحب باز پرسید که آنها با کدام ملت تعلق دارند۔ خوارج گفتند با ملت تعلق دارند که کلمه شهادت را می خواندند واقرار دارند که اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمداً رسول الله۔

امام صاحب پرسید این را بگوید که این کلمه کدام جزء ایمان است نصف است چهارم است یا سوم جزء، خوارج گفتند این همگی ایمان است زیرا که ایمان اجزاء نمی داشته باشد۔

امام صاحب فرمود وقتیکه ایمان اجزاء نداشته باشد وآن هر دو این کلمه را می خواندند و یقین هم داشتند اکنون شما بگوید که این دو جنازه از کیست؟ از مسلمان هاست یا از کفار؟

خارجی ها پریشان و وارخطا شدند وگفتند این سخن را بگذار اکنون این را بگو که این هر دو دوزخی اند یا جنتی؟ امام صاحب گفت جواب این سوال در کلام الله موجود است و سیرت پیامبران در پیش روی ما حاضر است پس من آن چیزی را بشما میگویم کدام چیزی را که ابراهیم علیه السلام بدرگاه خدا درباره آن مجرمان گفته بود که نسبت به این دو نفر سخت تر مجرم بودند۔

فمن اتبعني فانه مني ومن عصاني فانك غفور رحيم (الآيه)

یعنی کسیکه متابعت مرا کرد آن از من است وکسیکه نافرمانی مرا کرد خدایا تو بخشنده ومهربانی

ومن آن الفاظ میگویم کدام الفاظ که عیسیٰ علیه السلام گفته بود۔

ان تعذبهم فانهم عبادك وان تغفر لهم فانك انت العزيز الحكيم

یعنی اے الله اگر تو اینها را عذاب میدهی بندگان تو اند واگر عفو وبخشش می کنی غالب وباحکمتی۔

ومن آن کلمات را گویم که نوح علیه السلام گفته بود۔

وما علمي بما كانوا يعملون ان حسابهم الا على ربي (الآيه)

یعنی چیزی که آنها کردند ذمه وش بمن نیست حساب آن ها با خداست هر چه بخواهد می کند

وقتی که خارجی ہا این دلیل پر محتوی و پر مفہوم امام صاحب را شنیدند احساس ندامت کرده پشیمان شده شمشیرہا را در غلاف داخل کرده توبه کرده عقیدهٔ اہلسنت والجماعت را اختیار کردند وحسن سلیقهٔ امام صاحب را تدبیر و فراست او را مدح کرده به امام صاحب غلام (تا بعدار) شدند در مناقب موفق کواله دفاع ابوحنیفه ..

امام صاحب دشمن خود را از مرگ خلاص کرد

در دربار خلیفهٔ منصور یک شخص بود که خفیه خفیه با امام صاحب دشمنی می کرد که اسمش (ربیع) بود یکروز با امام صاحب ہر دو یکجا در دربار خلیفه حاضر شدند ناگہان ربیع سوے خلیفه گفت ابوحنیفه ناحق با جد اکبر تو حضرت عبداللہ بن عباس رضؓ دشمنی می کند و به خلاف قول او حکم می دہد یعنی یک شخص بعد از دو سه روز برای دفع سوگند انشاء اللہ بگوید نزد جد اکبر تو این استثنا صحیح است ۔ ان الاستثنا جایز لوکان بعد سنة ۔ یعنی استثنا صحیح میشود اگرچه بعد از یکسال ہم باشد۔

وابوحنیفه استثنا را متصل حجت وصحیح میداند بعد از اونه، و دلیلش این قول نبی صلی اللہ علیه وسلم بود که من حلف یمین ولستثنیٰ فلا حنث علیه یعنی شخص که سوگند خورد استثنا کرد حانث نمی شود امام صاحب بطرف منصور توجه کرده گفت مطلب ربیع این است که لشکر تو ہمراه تو بیعت کرده است صحیح نیست. خلیفه پرسید این چه قسم؟ امام صاحب فرمود لشکر تو در نزد تو بیعت کردند و سوگند یاد کردند، وقتیکه بخانه ہایشان رفتند انشاء اللہ گفتند بیعت از بین رفت و ختم شد۔ مطلب ربیع این است که این بیعت بی تاثیر میباشد زیرا که به لشکر این قدرت را امید بود که با تو بیعت کنند قسم یاد کنند در خانه که رفتند استثنا کنند از نظر شریعت پابندی به عہد ختم شد۔ این سخن فتنه و فسا داست [1] گویند که بر این سخن امام صاحب خون

---

[1] در دوران عباسی این طریقهٔ بیعت بود که بیعت کننده سوگندی می خورد اگر من بی لوطی کردم زنم به من طلاق باشد غلام وکنیز ہایم آزاد باشد و فتنه برج پیاده برایم نذر باشد و با وصف این قسم بخانه برود دیگوید این قسم تا وقت است که خواہش خودم است مطابق قول عبداللہ بن عباس استثنا صحیح است و با این استثنا تمام پابندی ختم شد درین وقت راه خطرناک را امام صاحب به خلیفه نشان داد.

در بدن ربیع خشک شد خلیفہ منصور بہ شنیدن این گپ بہ خندہ آمد و بہ ربیع گفت با امام صاحب بحث نکن وقتیکہ از دربار بیرون شدند سوے امام صاحب گفت [1]

امروز گویا تو مرا کشتی ، امام صاحب گفت نہ تو ارادۂ قتل مرا کردہ بودی من خود را بار کردم و ترا ہم ، در دیگر روایت آمدہ کہ ابن اسحاق [2] در حضور خلیفہ از امام صاحب پرسید اگر یکنفر قسم یاد کرد کہ فلان کار کنم یا نکنم و متصل انشاء اللہ نگفت چند ساعت بعد انشاء اللہ گفت درین بارہ رای تو چہ است ؟ امام صاحب پاسخ داد کہ اگر انشاء اللہ را متصل نگوید کدام فائدہ ندارد ابن اسحاق خوش حال شد و بہ سوی خلیفہ منصور گفت کہ از جد اکبر تو مخالفت می کند کہ عبداللہ بن عباس است ۔ منصور بہ غضب شد امام صاحب با اطمینان کامل گفت جناب اصلاً این مردم راہ از بین بردن خلافت ترا تعقیب می کنند و مقصد شان این است کہ ضمانت بیعت خلیفہ از ما سلب گردد ، چرا کہ اگر بیعت کنند بعد از حنیکہ بخانہ ہا یشان رفتند انشاء اللہ بگویند آن بیعت ختم گردد ۔ بعد از شنیدن این سخن خلیفہ امر کرد کہ در گردن ابن اسحاق چادر را انداختہ بیرون بکشید نفرہای دربار خلیفہ ہمین قسم ہم کردند ، بعد از اینکہ از دربار خارج شدند ابن اسحاق بہ امام صاحب گفت ، امروز مرا در مرگ تیار کردہ بودی امام صاحب گفت تو دربارۂ من چہ حیلہ سنجیدہ بودی در مناقب موفق ص ۱۲۲ ،،

جواب استفتاء بہ دو پارۂ سیب

روزی امام صاحب با شاگردانش در مسجد نشستہ بود ناگہان یکزن کہ در دست اش یکدانہ سیب داشت و یکطرف سیب سرخ بود و طرف دیگر ش زرد نزد امام صاحب آوردہ گذاشت امام صاحب سیب را گرفتہ با چاقو دو تقسیم کردہ بہ زن تسلیم نمود مردم حیران شدند بعد از رفتن زن اہل مجلس از امام صاحب واقعہ را پرسیدند بعد از استفسار زیادے امام صاحب گفت این عورت حائضہ بود و بعض وقت خون سرخ و بسا اوقات دم اصفر ” زرد “

---

[1] وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص ۴۱۱ موفق ۔

[2] منسوب بہ سوے مغازی نویس است ۔

می دید از جہت حیا بہ لسان استفسار نکرد وقتیکہ من سیب را دیدم بہ مطلب او رسیدم۔ سیب را دو پارہ کردم بہ این معنی کہ سرخی و زردی حیض است تا کہ مثل این سیب سفیدی خالص نیاید تو پاک نمی شوی آن زن بہ گپ رسیدہ پشت راہ خود رفت۔

"در روض الفائق بحوالۂ حدائق الحنیفہ ص ۶۹"

پانچ چیزدر دنیا نسبت بہ انسان حسین نیست

قرطبی در تشریح سورۂ التین این را ہم نوشتہ کہ یکی از درباریان خلیفہ منصور یعنی عیسیٰ بن موسیٰ با خانم خود محبت زیاد داشت و زنش بسیار حسین ہم بود وقتیکہ شب چہاردہم ماہ بود مہتاب تمام جہان را منور و روشن ساختہ بود و او با زنش صحبت و مزاح داشت۔ وقتیکہ بہ روے خانمش نظر کرد گفت۔ انت طالق ثلثاً ان لم تکونی احسن من القمر یعنی تو بہ طلاق باشی اگر از مہتاب حسین نباشی۔ ہنگامیکہ زن این الفاظ را شنید از شوہرش کنارہ گی را اختیار کرد کہ مرا شوہرم طلاق داد در حالیکہ این الفاظ در حین مزاح سرزدہ بود و طلاق طوری است کہ اگر بہ مزاح ہم باشد واقع می گردد عیسیٰ بن موسیٰ بیچارہ شب را بہ غم و بہ بی خوابی تیر کرد و وقتیکہ صبح شد بدربار خلیفہ رفتہ واقعہ را بیان کرد ہمین بود کہ خلیفہ ہمۂ علماء شہر را بدربار خود خواستہ این مسئلہ را در جریان گذاشت ہمگی گفتند کہ زن طلاق شد زیرا کہ آدم از مہتاب حسین نمی باشد، لاکن یکی از شاگردان امام صاحب درین مجلس حاضر و ساکت بود۔ وقتیکہ ہمۂ علماء رای خود را دادند ہمۂ آنہا را رد کردہ قبول نکرد خلیفہ منصور گفت تو چرا خاموش نشستہ اور در پاسخ گفت بسم اللہ الرحمٰن الرحیم والتین والزیتون تا آخر سورہ خواند و بہ خلیفہ گفت خداوند میفرماید لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم۔ طبق فرمان الٰہی خداوند ہیچ چیز را نسبت بہ انسان حسین پیدا نکردہ است وقتیکہ این جواب را حاضرین مجلس شنیدند ہمگی حیران ماندند ہیچ چیز نگفتند خلیفہ ہم بہ این فتویٰ عمل کرد زن طلاق نہ شد۔

"در معارف القرآن جلد ۸ ص ۷۷۰ بحوالۂ قرطبی"

مسئلہ مشکل طلاق ثلثہ

یک مرتبہ شخص نزد امام صاحب حاضر شدہ گفت یکنفر سوگند یاد کردہ زن خود را سہ طلاق دادہ است اکنون راہِ دیگری نیست زن طلاق میشود خانہ آباد ویران می گردد چہ کنیم امام صاحب پرسید چہ قسم سوگند خوردہ است آن شخص گفت قسم اوّل این قسم بود کہ اگر امروز من نماز پنجوقتہ را بہ وقتش نخواندم زنم طلاق باشد (سہ طلاق) دوم قسم این بود کہ اگر من امروز با زن خود جماع نکنم او بمن طلاق باشد سوم این بود کہ اگر من امروز از جنابت غسل کردم زنم بمن سہ طلاق باشد، این مسئلہ پیچیدہ بود کہ سرش معلوم نمی شد علماء مفتی ہا بر این مسئلہ نرسیدند اما بعد از شنیدن امام صاحب بہ باریکی گپ رسیدہ فوراً فرمود۔

۱۔ صاحبِ واقعہ امروز عصر را نخواند۔

۲۔ بعد از نماز عصر با زن خود جماع کند۔

۳۔ وقت کہ آفتاب غروب کرد غسل کند شام و خفتن را ادا کند طلاق ہم نیاید ہر سہ قسم او ہم بجا شود در اصل مسئلہ این است کہ بہ اصطلاح شریعت شب تابع روز می باشد بعد از غروب دیگر روز حساب شد طوریکہ مہتاب عید را دیدے حکم عید نافذ می گردد"

دیت را کدام شخص میدہد

در مجلس مسائل مشکل فقہ بحث می گردید با سفیان ثوری قاضی ابن ابی لیلی و امام ابوحنیفہ دیگر علماء و طلباء ہم نشستہ بودند، ہر کس رائ خود را اظہار می کرد کہ ناگہان یک نفر پرسید کہ در یکجا چند نفر جمع شدہ بود مجلس داشتند کہ ناگہان از یک سوراخ مار برآمد بہ یکی از اہل مجلس بالا شد آن نفر از ترس خود بہ بالای دیگر کس انداخت نفر دوم بہ بالای نفر سوم انداخت نفر سوم بالای نفر چہارم انداخت نفر چہارم بہ بالاے نفر پنجم انداخت از بخت بد نفر پنجم را مار گزید وفات کرد اکنون مسئلہ در عدالت پیش شد ووارث ہاے میت دعوای دیت کردند از نظر شریعت اکنون دیت را کدام شخص می پردازد و دیت ببالای کہ واجب میشود؛ چونکہ علماء مفتی ہا و مشائخ موجود بودند ہر کدام مدلل بہ قرآن و احادیث رای خود را پیش می کردند کہ بعض می گفت بہ ہمگی لازم است کہ دیت را بپردازند و بعض می گفت بہ نفر اوّل لازم است و بعض

می گفت به نفر آخری لازم است که دیت را ادا کند. امام صاحب در حین جواب دادن مردم و محققین متبسم بود بالآخره نوبت به امام صاحب رسید از امام صاحب نظر خواسته شد، امام صاحب گفت نفر اوّل مار را به بالای دوم انداخت از جهت که خود را از شر مار محفوظ نگهدارد بنا گردنش خلاص شد و دوم که به بالاے سوم انداخت و سوم به بالاے چهارم و نفر چهارم که به بالاے پنجم انداخت از جهت حفاظت خودش و چونکه به انداختن نفر چهارم مار شخص پنجم را نیش زده وفات کرد دیت به بالای نفر چهارم لازم گردید۔

اما اگر به مجرد انداختن نفر چهارم هم نیش نمی زد یا فوراً نمی مرد بالاے او هم چیزی لازم نمی شد زیراکه نفر پنجم در حفاظت خود سستی کرده بود. ،، وضامن خودش می بود در آنوقت ،، بر این رائ امام صاحب همگی قول کردند و زیرکی و وقعابت امام صاحب را تعریف کردند۔

،، عقود الجمان ص۲۹۹ ،،

سه سوال دانشمند رومی سه جواب مسکت ابوحنیفہؒ

یکروز یک دانشمند رومی بدربار خلیفه حاضر گردید که مدعی علم وفضل ودانائی وهوشیاری بوده طمطراقانه گفت من سه سوال دارم که اگر تمام علماء سلطنت تو جمع شوند جواب گفته نخواهند توانست، خلیفه حیران شده اعلان کرد که علماء عظام، ائمه کبار و امامان جمع شوند همگی طبق دستور خلیفه جمع و به دربار خلیفه حاضر گردیدند که امام صاحب هم تشریف آورده بود، رومی به خود یک منبر هم نهاده بود، وقتیکه علماء حاضر شدند او در منبر نشسته به نوبت از هر عالم این سه سوال را بالترتیب پرسان می کرد۔

اوّل ۔ این را بگوید که قبل از خدا که بود ؟

دوم ۔ این را بگوید که رخ نظر، خداوند کدام طرف است ؟

سوم ۔ این را بگوید که خداوند تعالیٰ درین وقت چه کار می کند ؟

واقعاً که در ظاهر سوال های پریشان کن بود، همگی بعد از شنیدن سوال ها به فکر افتیدند یک بار امام صاحب از جای خود برخاست نزدیک آمده گفت تو از بالای منبر سوال کردی بر من هم لازم است که در بالای منبر جواب بدهم، تاکه حاضرین بی تکلیف بشنوند بناءً بتو لازم

است کہ از منبر پایان شوی رومی زود پایان شد امام صاحب در منبر نشسته گفت اکنون یک یک سوال بگو و یک یک جواب بشنو دانشمند رومی به ترتیب اوّل سوال های خود را شروع کرد و امام صاحب به این ترتیب جواب داد، درباره سوال اوّل گفت از یک تا ده بشمار رومی از یک تا ده شمارید وقت کہ به ده رسید مثلاً "۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱ باز امام صاحب گفت اکنون از ده شمارید به عقب برو وقتی کہ دانشمند رومی از ده شروع کرده تا یک رساند امام صاحب گفت از یک اوطرف بشمار رومی گفت از یک این طرف دیگر عدد نیست امام صاحب گفت وقتیکہ قبل از واحد مجازی و لفظی قبل دیگر چیز نیست پس اللہ ہم یک است قبل از اللہ دیگر کسی نیست و ہم نبوده در جواب سوال دوم امام صاحب یک شمع را روشن کرد و ازا پرسید کہ رخ این شمع کدام طرف است، رومی گفت ہر طرف است۔

امام صاحب گفت شمع مخلوق است و از تعین رخش مثل تو دانشمند ہا عاجز است پس بندۂ عاجز و بیچاره را در تعین رخ اللہ چہ کار است باز ہم به ہر حال رخ خداوند ہر طرف است۔

در جواب سوال سوم امام صاحب فرمود درین وقت خدا تعالیٰ تو را از منبر پایان کرده مرا در منبر شاند و به من عزت داد وقتی کہ دانشمند رومی این جواب ہا را شنید شرمنده شده راه فرار را اختیار کرد۔ " موفق ص۱۵۲ و عقود الجمان ص۲۸۴ "

قراءت خلف امام

چند نفر از مدینۂ منوره نزد امام صاحب حاضر گردیدند امام صاحب وجہ آمدن آنہا را پرسید آنہا گفتند کہ دربارۂ قراءت خلف امام با تو مناظره میکنیم، امام صاحب گفت ہمگی شما یکجا با من چہ قسم مناظره می کنید اگر یکنفر می بودید گپ او را می شنیدم شما جماعۂ کثیر ہستید من زود تر کدام شما را بفہمانم و سخن کدام نفر شما را جواب بدہم شما ہمگی علماء و فضلاء ہستید و بہ گپ می فہمید یکنفر امیر مقرر کنید کہ با من سخن بگوید دیگران سمع کنید آنہا از جملہ یک نفر را تعین کردند و گفتند کہ این در بین ما عالمتر است و از طرف ما با شما مناظره می کند ما ہمگی خاموش بوده سمع می کنیم۔

امام صاحب گفت اگر شما ہمگی به این اعتماد داشته باشید خیلی خوب است۔ باز

امام صاحب گفت اگر شما به بالای او اعتماد داشته باشید قناعت او را قناعت خود می دانید؟ همگی گفتند بلی ـ امام صاحب گفت گپ خلاص شد مناظره ختم شد ما هم در نماز امام را به این غرض می گیریم که آن قراءت کند ما بشنویم نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید من کان له امام فقراءت الامام قراءت له یعنی کسیکه امام داشت "در نماز" قراءت امام قراءت او ست "در مناقب موفق و عقود الجمان ص ۲۸۴"

یک مرتبه از امام صاحب کسی پرسید

جای افسوس نیست بلکه فضل خدا شامل حال شما است

که آیا تو هیچ وقت در اجتهاد خود پشیمان شدهٔ؟ گفت بلی یک مرتبه از من چند نفر پرسید که زن مرده در شکم او طفل وست و پای می زند چه قسم کنیم گفتم که شکم زن را پاره کرده طفل را بکشید و بعداً به این حکم پشیمان بودم که چرا این حکم را داده به مرده ضرر رساندم و باز خبر نشدم که آن طفل زنده بر آمد یا مرده؟

سائل گفت، جناب این جاے افسوس نیست بلکه فضل خدا شامل حال شما ست آن طفل من هستم که از برکت اجتهاد شما زنده مانده به علم و فقه واجتهاد رسیدم۔
"در حدائق الحنفیه ص ..."

قسم واقعهٔ مذکور قصهٔ امام طحاوی رح هم مشهور است

اجتهاد ابو حنیفه رح سبب زندگی امام طحاوی رح شد

که اساتذه کرام اکثراً این قصه را به شاگردان خود بیان می کنند و منهم چند مراتب از اساتذه خود شنیدم اکنون در حدائق الحنفیه بحواله فتوی برهنه از نظرم گذشت می نویسند که اول امام طحاوی رح شافعی مذهب بود زیرا که او درسهای خود را نزد امام مزنی خوانده بود و به سبب اقامت با او و خدمت و درس مسلک او را اختیار کرده بود بعد ازین که به ذریعهٔ مطالعه و اجتهاد حقیقت بلد معلوم شد از مذهب شافعی گشت حنفی مذهب شد۔ علت از مسلک شافعی گشتن را این قسم ذکر کرده اند که یکروز امام طحاوی با مامای خود مزنی رح درس می خواند که این مسئله آمد اگر زن حامله دار بود وفات کرد با طفل برده دفن گردد طفل او را از شکمش خارج کردن جائز

نیست ددرین باره مسلک امام صاحبؒ این است که شکم مادررا پاره کرده طفل را از مرگ نجات بدہند وقتی که امام طحاوی این درس را خواند از جای خود برخاست وگفت من تابع این چنین مسلک که پروا مرگ مرا ندارد چگونه باشم . ور سبب این بود که طحاویؒ در شکم مادرش بود که مادرش وفات کرد نظر به فتوی فقه حنفی بطن مادرش را پاره کرده اورا زنده خارج کردند"

بعداً امام طحاوی مطالعه وتحقیق فقه حنفی را شروع کرد حتی که در احادیث وفقه ثانی نداشت در یک روایت دیگر این قسم آمده که محمد بن احمد شروطی از امام طحاوی پرسید که تو چرا مسلک ماموی خود را ترک کرده مسلک حنفی را اختیار کردی امام طحاوی پاسخ داد بسیار وقت من می دیدم که ماموم کتب حنفی را مطالعه می کرد واز آن فائده می گرفت .

" حدائق الحنفیه ص۱۹۱ وعقود الجمان ص۱۲۶ "

باب ہفتم

خوان زعفران

در شش ابواب مذکور کتاب تکمیل گردیده آمادۀ چاپ بود که خوش بختانه در پنج ذالحجه ۱۴۰۷ھ از طرف مدرسه تعطیلات ایام عید الاضحی اعلان گردید که ناگہان کتب که از مصر و عربستان سعودی خریده شده بود به کتب خانۀ دار العلوم رسید که من جمله مناقب ابو حنیفه للموفق، مناقب ابی حنیفه لکردری اخبار ابی حنیفه واصحابه للصیمری ابو حنیفه حیاته عصره آراه' وفقهه لابی زہری مصری الطبقات السنیه فی تراجم الحنفیه، عقود الجمان فی مناقب ابی حنیفة النعمان. فوائد البہیه فی تراجم الحنفیه وطرب الاماثل بتراجم الافاضل. سیر اعلام النبلاء بود، چونکه تعطیلی ہای عید ہم بود از موقع استفاده کرده بعض واقعات که در ابواب قبلی نگذشته بود جمع نموده در آخر کتاب بنام "خوان زعفران" نام نہادم

بشارت احیاء سنت در خواب امام ابو حنیفه وقتی که به درس وتدریس مشغله گرفت به شوق وذوق تشنگان علم را سیراب می کرد در ہمین ایام خواب دید که قبر نبی صلی اللہ علیہ وسلم را کنده حصه ہای جسد اطہر مبارکش را جمع می کند امام صاحب می فرماید وقتیکه این خواب را دیدم وارخطاء شدم در طبیعت ام اضمحلال پیدا شد درس وتدریس را ترک کرده دلگیر در خانه نشستم۔

وقتیکه طلباء وعاشقان علم ازین حال من خبر شدند به احوال پرسی من می آمدند ومی گفتند کرتب ومریضی نداری مجتسند وتند درست ہستی پس چرا درس را ترک کردی امام صاحب می فرماید

از اصرار کثیر آنها صبرم نیامد بالآخره خواب خود را بیان کردم آنها مؤدبانه گفتند قابل خفگان نیست خداوند خیر کند درین نزدیکی معبر خواب ابن سیرینؒ موجود است آن را طلب کنیم، امام صاحب خواستن او را مناسب ندانسته خودش نزد او تشریف برده خواب را بیان کرد۔ امام ابن سیرین گفت بلی معلوم میشود ومن یقین دارم که این خواب را تو دیده، امام صاحبؒ می فرماید من جواب دادم که بلی این خواب را من دیده ام ابن سیرین گفت ابوحنیفه اگر این واقعه درست باشد تو به خاطر احیاء سنت واقامه دین باندازه علم داده شود که به دیگر کس داده نه شده باشد وعلم تو حاوی علوم پراگنده ومنتشره میشود وکدام سنت پیامبر صلی الله علیه وسلم را که مردم ترک کرده باشد یا فراموش کرده باشد به برکت علم تو دوباره تازه می گردد امام صاحب می فرماید من این تعبیر را بشارت بخود دانستم وبرایم اطمینان وسکون حاصل گردید درس وتدریس را دوباره شروع کردم وبه علم فقه بسیار کوشش وسعی به خرچ می دادم الحمدلله امروز بسیار زاویه وگوشه علم زنده شده است اللهم اجعل عاقبة الی الخیر۔

در مناقب لوفق ص۶۳ ومناقب کردری ص۱۴۷ ،،

قصۂ سه زن وعبرت امام صاحب

در باب اول گذشت که امام صاحب فرمود سه زن ذریعۂ انقلاب زندگی من گردید یک زن مرا فریب داد دیگر زن مرا زاهد ساخت وزن سوم مرا فقیه گردانید در تفصیل این حکایت امام صاحب می فرماید روزی از یکوچۂ کوفه عبور می کردم ناگهان دیدم که یک شخص با انگشت خود بطرف کدام شئ اشاره میکند گمان کردم که او گنگ است وبه انگشت خود بسوی شئ افتیده اشاره می کند که بالا کنم وریعنی از زمین بلند کنم ،، من از جهت جذبۂ همدردی انسانی نزدیک شده آن چیز را از زمین بلند کرده می خواستم که به او تسلیم نمایم زیرا که گمان بردم شاید از او باشد به غور نظر کردم که او زن است وبعد از افراشتن آن چیز بمن گفت جناب این را نزد خود محفوظ نگهدار تا که مالکش پیدا شود وبه او حواله کنی ۔ ودر تفصیل زن که زاهد ساخت می فرماید۔ که من روزی از یک کوچه عبور می کردم که جماعه زنها مجلس داشتند وقتیکه یکی آن مرا دید دیگران را خبر داده به آواز بلند گفت هذا ابوحنیفة الذی یصلی الفجر بوضوء العتمة ۔ یعنی این است آن ابوحنیفه

که به وضو خفتن نماز فجر را می خواند به شنیدن این سخن زن اراده کردم که گفته او را راست می کنم
بهان بود که من به عبادت کمر بستم اکنون الحمدلله عادتم شده است و در تفصیل آن زنیکه فقیه گردانید
«یعنی ذریعه علم فقه من گردید» می فرماید - یکزن نزد من آمد درباره حیض «ماهواری» از من
چیزی پرسید و آن مسئله من معلوم نبود بسیار شرمنده شده بعد از آن روز تصمیم تحصیل علم فقه
را گرفتم که الحمدلله امروز طبیعت ام با فقه تا جای برابر است -
«در مناقب کردری و مناقب موفق ص۵۵ و ص۵۶»

موسیٰ بن جعفر صادق ابوحنیفه را از چهره اش شناخت

موسیٰ بن جعفر صادق دیگر امام صاحبؒ را ندیده بود وقتیکه او با امام صاحب ملاقی شد گفت جناب شما نعمان بن ثابت نیستید
امام صاحب فرمود بلی وکیف عرفتنی فقال - قال الله تعالیٰ سیماهم فی وجوههم من اثر السجود -
یعنی تو چه قسم مرا شناختی؟ او گفت خداوند می فرماید نشانه آنها در رو هایشان است که از اثر
سجده معلوم می گردد «در مناقب و موفق ص۲۳۲ و مناقب کردری ص۲۶۳»

عظمت ابوحنیفه در نظر امام جعفر صادق

از عبدالمجید بن عبدالعزیز روایت است که ما با امام جعفر صادق در مقام «حجر»
نشسته بودیم که امام صاحب تشریف آورد و به ما سلام داد امام جعفر صادق جواب سلام
را داده از جای خود برخاسته بغل کشی و مصافحه کرده امام صاحب را بنظر حاضرین معرفی نموده داد
وقتیکه امام صاحب رخصت شد - یکنفر از جعفر صادق پرسید که آیا شما این شخص را می شناختید؟
امام جعفر صادق گفت من نسبت به تو دیگر بی عقل ندیدم که از من می پرسید این شخص را می شناختی
این امام ابوحنیفه بود که درین ملک نسبت به همه مردم فقیهی است «امام جعفر پسر امام باقرؒ است
که با امام ابوحنیفه تعلق کامل داشت و هر دو یش هم سن هم بودند درباره او مورخین این قول
امام صاحب را نقل کرده که والله ما رأیت افقه من جعفر ابن محمد الصادق
یعنی من نسبت به جعفر صادق دیگر فقیهی بزرگ ندیدم، با وصف که این هر دو هم سن بودند باز هم
علماء جعفر صادق را از جمله اساتذهٔ امام صاحب شمرده اند «در ابوحنیفه از ابوزهره ص۷۰»

ملاقات امام صاحبؒ با زید بن علیؓ، امام باقر، امام جعفر صادق و عبداللہ بن حسن

دائرۂ تحصیل امام صاحب محدود نبود بلکہ او از ائمہ شیعہ "در آنانکہ شیعہ امامان خود می دانند و در حقیقت آنہا نہ شیعہ استند و نہ امامان شیعہ"، کسب فیض کردہ است و از آنہا ہم درس گرفتہ خود را مستفید ساختہ و با آنہا مذاکرہ کردہ حتی در میانہ سالی با آنہا نصرت و اعانت کردہ و در امتحانات گوناگون خود را واقع کردہ است حتی کہ محبت اہل و بیت، زہد و تقوی، حق و صداقت باعث خاتمۂ حیات امام صاحب گردید امام صاحب با زید بن علیؓ، محمد باقر و ابو محمد عبداللہ بن حسن ملاقات کردہ از آنہا درس فقہ ہم گرفتہ است زیرا کہ آن ہا ستون علم فقہ بودند در الروض النضیر میآید کہ امام صاحب می فرماید من زید بن علی و خاندان او را دیدہ بودم در آن زمان نسبت بہ او دیگر فقیہی و عالم حاضر جواب و فصیح و بلیغ ندیدہ بودم امام صاحب با زید بن علیؓ بسیار صحبت نکردہ ولی باز ہم از او استفادہ کردہ است ہکذا امام صاحب در وقت با امام باقر بن زین العابدین ملاقات کردہ بود کہ توصیف فقاہت و رائ امام صاحب در ہر جا تبصرہ می گردید، امام باقر از امام صاحب بسیار سخن ہای مخالف شنیدہ بود وقتیکہ این واقعہ در مدینہ طیبہ رخ داد با ہمدیگر ملاقات کردند بہ امام صاحب گفت تو دین بابای من و احادیث او را بہ قیاس تبدیل کردہ؟ امام صاحب فرمود معاذ اللہ این چہ قسم میشود امام باقر گفت پس چرا در ہر جا علیہ تو شور و غوغا برپا است؟ امام صاحب درین وقت تفصیلاً با امام باقر صحبت کردہ او را از حقیقت قیاس آگاہ کرد کہ تفصیل ملاقات شان در باب پنجم گذشت وقتیکہ امام باقرؒ سخنان قناعت بخش امام صاحب را شنید از جای خود برخاستہ با امام صاحب مصافحہ کردہ جبہہ (پیشانی) امام صاحب را بوسیدہ او را تکریم داد، امام جعفر صادق ہم از استاتذۂ امام صاحب شمردہ شدہ است و ہم چنین امام صاحب شاگردی عبداللہ بن حسنؓ را بگردن گرفتہ زانوی ادب پیش شان پایان کردہ است آنکہ ثقہ (قابل اعتماد) محدث و صدوق و راست گفتار بود. "در ابوحنیفہ از ابوزہرہ ص۲"

حقیقت فقہ جعفریہ بہ زعم باطل شیعہ ہا زید بن علیؓ امام محمد باقرؒ وامام جعفر صادق ائمہ شیعہ اند" درحالیکہ این ہا درحقیقت نہ شیعہ بودند ونہ امام ہای اصل تشیع اند" بہ امامت امام باقر صاحب دو گروہ مشہور اہل تشیع۔

۱۔ اثنا عشریہ و ۲۔ گروہ اسماعیلہ متفق اند لیکن از اصل تعلیمات آن ائمہ و ہدایات ایشان وخدمات علمی ایشان درفقہ جعفریہ نشان اش دیدہ نمی شود درحقیقت اصل فقہ جعفریہ آنست کہ امروز درتمام جہان بنام فقہ حنفی مشہور است ومقبول ومنظور وقابل عمل ورائج ہم است۔

امام ابوحنیفہ امانت دار علم ومعارف حضرت عمرؓ وحضرت علیؓ ودیگر اصحاب کرام رضی اللہ عنہم

قابل شک نیست کہ سرچشمۂ فقہ حنفی از آن ذخیرۂ است کہ بہ امام حماد از ابراہیم نخعی بہ وراثت ماندہ است باوصف کہ امام صاحبؒ از حمادؒ علم حاصل کردہ نیز از دیگر اساتذۂ کرام فیض یاب شدہ است کہ تفصیلش درورق قبلی گذشت بعد از وفات حمادؒ امام صاحب بر این قول اسلاف عمل کردہ درس وتدریس را ترک نکردند۔ لا یزال الرجل عالماً مادام یطلب العلم فاذا ظن انہ علم فقد جہل ۔ یعنی تا وقت کہ انسان درتلاش علم است عالم می گردد ۔ وقتیکہ خود را عالم تصور کرد جاہل شد" امام صاحب درتمام عمرش ۵۵ حج کردہ است درین دوران از عطاء بن رباح تا وقتیکہ درمکہ بود علم حاصل کردہ است ۔ درسفرہائے پیاپی امام صاحب دو فائدہ بود۔

۱۔ ذخیرۂ فقہ واحادیث وفتوی۔

۲۔ از طرف دیگر بہ اداء حج تقوی وورع وترقی روحانی وباطنی میآمد این جا امام صاحب از عطاء بن رباح واز عبداللہ بن عباسؓ واز عبداللہ بن عمرؓ واز مولی ابن عمرؓ علم نافع فاروقؓ را نیز حاصل کردہ است وفضل علم حضرت عمرؓ وحضرت عبداللہ بن عباسؓ را از درسگاہ ہای کوفہ بدست آوردہ است وافکار علمی حضرت عمرؓ وابن عباسؓ را از تابعین کہ خاص [illegible]

آنہا فیض یاب شدہ بود بدست آورد «ابوحنیفہ از ابوزہرہ ص۶۷ و ص۶۸»۔

امام اعظم ابوحنیفہ و علم قراءت

امام صاحب طوریکہ در علم فقہ فضل وتفوق وتقدم وسبقت وشرف وبرتری داشت درفن قراءت هم کتب ابوحنیفہ بہ طرز وطریقہ ٔ او پیدا میشود کہ در ہر دور علماء وفقہاء وقاری ہا از آنہا استفادہ کامل کردہ اند درین سلسلہ تفصیلاً در بعض واقعات مہم ومناقب وحکم ترجیحات قراءت امام صاحب کتاب ہا نوشتہ شدہ است بلکہ موفق وکردری دربارۂ قراءت امام صاحب ابواب مستقل قایم کردہ اند «مناقب ابوحنیفہ للموفق ص۳۲۷» ودرین بارہ قراءت نقل شدہ از صحابہ رض را افضل حکم کردہ وبہ آن امثال ہم دادہ است ودراین بارہ شاگردان خاص اش صاحبین یعنی امام ابی یوسف وامام محمد رح است امّا بعض اشخاص کہ از نفس خود احادیث جور کردہ بہ امام صاحب نسبت دادہ اند صاحبان علم آن را اعتبار ندادہ است[۱] اولین کسانی کہ دربارۂ قراءت امام صاحب کتاب نوشتہ ابوالقاسم زمخشری وابوالقاسم یوسف بن علی بن جبارہ است درین بارہ کتاب مشہور «الکامل» است خصائل محمودہ وعلم بی پایان امام صاحب را ہرکس مدح می کرد اما کردری وموفق بہ اشعار عربی چنین تعریف کردہ است۔

لابی حنیفہ ذی الفخار قراءۃ	مشهورۃ منخولۃ غراء
عرضت علی القراء فی ایامہ	فتعجب من حسنها القراء
للہ در ابی حنیفہ انہ	خضعت لہ القراء والفقہاء
خلف الصحابۃ کلہم فی علمہم	فتضاءلت لجلالہ العلماء
سلطان من فی الارض من فقہائہا	وہم اذا افتوا لہ اصداء
ان المیاہ کثیرۃ لکنہ	نضل المیاہ جمیعہا صداء[۱]

دہ خصائل ابوحنیفہ رح

عمران الموصلی روایت می کند کہ بہ ابوحنیفہ خداوند دہ خصلت دادہ بود کہ اگر از آنجملہ یک خصلت ہم درکسی موجود باشد سیادت

---

[۱] ذیل الجواہر المضیئہ جلد ۲ ص۴۷۶ موفق ص۳۲۷ وکردری ص۲۴۲

وقیادت قوم وریاست قبیلهٔ خود را کرده میتواند وآن ده خصلت این است۔

الورع والصدق والسخاء والفقه ومداراة الناس والمروة الصادقة والاقبال علی ما ینفع وطول الصمت والاصابة بالقول ومعونة اللهفان عدواً کان او ولیاً۔

یعنی۔ پرہیزگاری، صداقت، سخاوت، مهارت فقهی با عامهٔ مردم نرمی محبت با خلوص کامل همدردی سرعت وسبقت در خیر رساندن خاموشی طویل "یعنی از فضول گپی اجتناب" در گفتگو راستی و معاونت مظلوم برابر است که دشمن باشد یا درست۔

مصروفیات ابوحنیفهؒ

از امام زفرؒ روایت است که من بیش از بیست سال در مجالس ومحافل امام ابوحنیفه شرکت کردم امامن نسبت به ابوحنیفه دیگر خیرخواه وشفیق وغم خوار ندیدم امام ابوحنیفهؒ زندگی خود را در راه خدا در کار خیر وقف کرده بود روزانه اکثر اوقات در تدریس واشاعت علم مصروف بود وجواب مسائل را میداد در واقعات مختلف وحادثات گوناگون مردم را سرپرستی وراهنمائی می کرد بعد از اختتام مجلس عیادت مریضان و همدردی فقیران وملاقات دوستان ودر جنازه ها شریک شدن وحال پرسی دوستان وفقراء معمول امام صاحب بود حتی که به همین حال شب می شد خود را آمادهٔ عبادت کرده تمام شب را در نوافل ریاضت ومناجات وتلاوت قرآن می گذراند این تقسیم اوقات امام صاحب بود حتی که جهان فانی را ترک گفته به دار باقی رحلت کرد۔ "مناقب موفق ص ۱۸۶"۔

ابوحنیفهؒ در تمام عمر کسی را به بدے یاد نکرد

بکیر بن معروف می فرماید که من بخدمت امام ابوحنیفه حاضر شده گفتم جناب من بر مثل شما دیگر کس ندیدم چرا که در پیشروی هر کسی که اسم ترا یاد کردم او بالای تو اعتراض کرده وبد گفته اما وقتیکه نام هر کسی را که در نزد شما یاد کردم دوست بوده یا دشمن آنرا توصیف کردهٔ وقتیکه امام صاحب این را شنید گفت ما کانت احداً بسیئة قط یعنی تا امروز من به بد گفتن کسی بدل نگرفتم برابر است که دوست باشد یا دشمن "یعنی کسی را بد نگفتم وبر کسی تنقید واعتراض بغیبت وبدگوی نکرده ام" عبدالله بن مبارک می فرماید من هیچ بندهٔ را ندیدم که این

قدر پرہیزگار و متقی و محافظ زبان خود باشد طوریکہ ابوحنیفہ بود۔ ابن مبارک می فرماید یک قصاب را دیدم کہ امام صاحب را دشنام می داد لیکن امام صاحب در پاسخ بجز از دعا و خیر خواہی دیگر چیز نمی گفت در مناقب موفق ص۱۱۱ ؛

مکالمہ کنیز و نضر بن محمد دربارۂ ریاضت امام صاحب

از نضر بن محمدؒ روایت است کہ می فرماید

من از خانہ بہ ارادۂ حج برآمدم ہمرایم یک کنیز ہم داشتم وقتیکہ در کوفہ رسیدم بہ ملاقات امام صاحب مشرف شدم وقتیکہ مرا دید بسیار خیر مقدم کردہ خیلی خوشحال شد۔ بعد از چند روز من بہ حج روان شدم و کنیز را در جای امام صاحب ماندم کہ تا آمدن من خدمت شما را بکند وقتیکہ از سفر حج بازگشتم باز بکوفہ رفتم و با امام صاحب دیدن کردم امّا ارادۂ ایستادن زیاد را نداشتم و تصمیم نداشتم کہ امام صاحب را تکلیف بدہم بنا ءً بہ دیگر جا در کناسہ رفتن عزم داشتم امام صاحب را گفتم بہ خادم تان امر کنید کہ کنیز مرا در کناسہ در خانہ فلانی برساند امام صاحب گفت این جا جاے خودت است کدام تکلیف نیست۔

لاکن نضر قبول نکرد و امام صاحب آن کنیز را بہ کناسہ فرستاد وقتی کہ کنیز بہ نضر رسید در گفتگوی بین خودشان کنیز از نضر پرسید آیا تو از جملہ شاگردان امام صاحب نیستی ؟ نضر گفت بلی من از شاگردان امام صاحب ہستم کنیز گفت تو چہ قسم شاگرد ہستی کہ افعال و کردار تو مثل افعال امام صاحب نیست بلکہ از زمین تا آسمان فرق دارد نضر گفت بہ علم و تقوی امام صاحب کہ رسیدہ میتواند؟ کنیز گفت نہ نہ من دربارۂ مہارت علمی نمی گویم بلکہ من زندگی عادی و عادت او را میگویم بتو خوب معلوم است کہ تو ۴ ماہ در مسافری بودی و در ہمین چہار ماہ کہ من در خانۂ آنہا بودم جای تعجب اینجاست کہ درین مدت مذکور نہ بہ امام صاحب نان علیحدہ پختہ می شد ونہ جای استراحت خاصی داشت وقتی کہ شب میشد امام صاحب بدرگاہ خدا ایستادہ مصروف بندگی و عبادت بود بہ نماز و تلاوت و دعا تا سحر قایم بود گویا کہ یک چوب را ایستاد کردہ باشی در جای امام صاحب بہ من انتظام نان جدا بود امّا بہ امام صاحب کسی آرد را ہم بخاطر نان صفائی کرد ہ یعنی بہ امام صاحب کدام دیگ دکاسہ جدا نبود ؛؛

گویند وقت که نظر ستمبای کنیز خود را شنید حیران شده خوشحالی اش به غم مبدل گردید وطوری در فکر وغم فرو رفت که از اعمال خود پشیمان شده در حالت بی خودی شب را در یکگوشهٔ خانه گذراند وکنیز در جای دیگری شب را سپری کرد» مناقب موفق ص ۲۲۲ »

احتیاط ابوحنیفه در بحث ومناظره

در ایام که امام صاحب مصروف اشاعت علم فقه بود که بسا اوقات مناظره با خوارج وشیعه ها پیش می شد بنابه اصول عقائد شاگردان واحباء خود را از مناظره کردن منع می ساخت حتی که یک مرتبه پسر خود حماد رح را در حال مناظره دید او را منع کرد که دوباره این کار را نکنی حماد فرمود. رأیناک تناظر فیه وتنها نا عنه ـ یعنی ما می بینیم که تو خودت مناظره میکنی وما را منع میسازی ـ امام صاحب جواب داد که من مناظره میکنم لاکن بسیار احتیاط می کنم و در حین مقابله کوشش می کنم که جانب مقابل حصر شود وشما که مناظره می کنید به خاطر که جانب مقابل خطا شود بغرض دو کسی که آرمان دارد که جانب مقابل خطا شود گویا که کافر شدن او را آرمان کند. وکسی که طمع کافر شدن دیگر را کند وبه آن خوشحال شود قبل از کافر شدن دیگر خودش به درجه کفر می رسد «ابوحنیفه از ابو زهرهٔ مصری ص ۷۷ »

عقیدهٔ راسخ ویقین محکم امام ابوحنیفه رح

شفیق بن ابراهیم بلخی میفرماید من یکمرتبه در مسجد همراه امام صاحب در مجلس نشسته بودم ومسجد از تلامیذ واحباء امام صاحب مملو بود که یک مار از بالا در پیشروی امام صاحب افتید مردم هر طرف گریختت که مار است منهم از جمله کسانی بودم که جا تبدیل کرده بودم لاکن این سخن بر امام صاحب کدام اثر نکرد وما تحرک ابو حنیفه فی مجلسه ولا تغیر لونه فوقعت الحیة فی حجره فنفضها ومازال عن مجلسه فعرفت انه صاحب یقین ـ یعنی نه امام صاحب از جای خود بی جا شد ونه در رنگش تغیر آمد درحالیکه مار در دامن او افتیده بود وآن را دور انداخته در جای خود مطمین نشسته بود وقت که من این حال را دیدم گفتم که واقعاً امام ابوحنیفه رح مالک یقین کامل است ـ

امام مالکؒ واحترام ابوحنیفہؒ

اسماعیل بن فدیک میفرماید کہ من امام مالک را دیدم کہ دست امام ابوحنیفہؒ راگرفتہ درحین رفتار گفتگو می کردند حتی کہ بہ مسجد رسیدند دیدم کہ امام مالک احترام امام ابوحنیفہ راکردہ اورا مقدم کرد وخودش ازعقب اورفت درحین دخول درمسجد شنیدم کہ امام صاحب این دعا را می خواند۔

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم۔ ھذا موضع الامان فآمنی من عذابک و نجنی من النار۔ یعنی بنام خدای کہ بی اندازہ مہربان ونہایت بارحم است این مسجد جای امن است الٰہی مرااز عذابت درامان، وازواز آتش دوزخ محفوظ دار لہ

امام شافعی بہ توسل ابوحنیفہ برکت حاصل کرد

دربارۂ قبرامام صاحب مورخین می نویسند وخطیب بغدادی ہم نوشتہ است وموفق ہم ہمین روایت رانقل کردہ است کہ راوی علی بن میمون است وعلی بن میمون ازجملۂ شاگردان خاصی امام شافعیؒ بحساب می آید می گوید کہ من بہ گوش ہای خود شنیدم کہ امام شافعی می گفت انی لاتبرک بابی حنیفہ واجیئ الی قبرہ فی کل یوم یعنی زائراً فاذا عرضت لی حاجۃ صلیت رکعتین وجئت الی قبرہ وسالت اللہ تعالیٰ الحاجۃ عندہ۔

یعنی من بہ وسیلہ ابوحنیفہ برکت حاصل می کنم وکدام حاجت پیش شود دورکعت نماز خواندہ درپہلوی قبراوازخدا خواہم پورہ گردد۔ "تاریخ بغداد وموفق ص۵۳ ہ"

مولائی ابوحنیفہؒ

قاضی ترمذ (قاضی عبدالعزیز) روایت می کند کہ یکروز امام صاحب فرمود روزی نزدی من یک شخص آمدہ گفت خواہرم وفات کردہ وحاملہ

لہ مناقب موفق ص۱۰ بیاد داشتہ باشید کہ امام صاحب پانزدہ سال ازامام مالک کلان بود ابوحنیفہ در ۸۰ھ پیداشدہ است وامام مالک در ۹۵ھ تولدشدہ وابوحنیفہ در ۱۵۰ھ وفات کردہ وامام مالک در ۱۷۹ھ وفات کردہ است امام ابوحنیفہؒ تابعی است وامام مالک تابعی نیست۔

دار است اکنون در شکم او طفل دست و پای می زند من گفتم اذهب وشق بطنها واخرج الولد یعنی زود برو شکم او را پاره کرده طفل را از شکم او خارج کن ۔ آن شخص رفت همان قسم کرد بعد از هفت سال همان نفر آمد که همراهش یک کودک هفت ساله بود گفت آیا تو این طفل را میشناسی گفتم نه آن شخص گفت این همان طفل است که در شکم مادر بود تو فتوی خارج کردن اش را داده بودی من به قول تو عمل کرده شکم مادر را پاره کرده طفل را از مرگ نجات دادم و این طفل از شما ممنون است یعنی تو بالای این طفل احسان سند هستی بنا بر ما هم نام این را مولای ابو حنیفہ ”یعنی غلام ابو حنیفہ“ نام نهاده ایم ۔ مناقب موفق بعد از ین حکایت در آخر گفته هذا مولاک وقد سمیته نجا ۔ یعنی این کودک غلام تو هست و نام او را نجا مانده ایم ۔ ”مناقب ابی حنیفہ لکردری ص۱۹۶ ومناقب موفق ص۱۲۱“

شرافت نسبی و کمالات فقہی

واقعات نویس ها در بارهٔ نسب امام صاحب اقوال مختلف را نوشته اند بعضی ها گفته اند که از کابل بود بعضی ها گفته که از بابل بود بعضی مورخین گفته که عربی النسل بود لاکن قول راجح این است که امام صاحب از نسل فارس بود و این بحث در نام و نشان و مرتبهٔ امام صاحب هیچ فرق نمی آید و نه خدمت دین به عقب می افتد و حقیقت این است که امام صاحب و والدش آزاد بودند و غلامی نکرده اند و غلام نبودند و در بارهٔ بابای او که آزاد بود یا غلام بحث کردن بی جا ست ۔

بر این خاطر در شان و مرتبهٔ او هیچ کمی و بیشی نمی آید اگر فرض کنیم که امام صاحب غلامی هم کرده باشند در شان و شوکت او هیچ کمی نمی آید و از لحاظ اخلاق اسلامی در صفات او و خوبی او هیچ فرق نمی آید امامت امام صاحب و علمیت و قابلیت و هوشیاری و تقوی و اخلاص اش او را از مال و زر و حسب و نسب بی نیاز گردانیده است و این رحم و فضل خداست که به بعضی ها میدهد علامه برکلی می فرماید که تقوی نسب است از همه بالا و ذریعهٔ است برای کسب ثواب ۔ ان اکرمکم عند الله اتقاکم نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید الی کل بر و تقی ۔ یعنی هر نیک و متقی در آل من است نبی صلی الله علیه وسلم سلمان فارسی رضی الله عنه را در آل خود حساب کرده است ۔ سلمان منا اهل البیت یعنی سلمان از اهل و بیت ماست ۔

خداوند اولاد نوح علیه السلام را از زادهٔ او حساب نکرد انه لیس من اهلك انه عمل غیر صالح (هود) نبیؐ بلالؓ که غلام بود بخود قریب کرد و کاکای خود که ابو لهب بود دور کرد. «در مناقب ابی حنیفه للمکی ص۶» درکدام زمان که مردم حسب و نسب را اعتبار می دادند به ابو حنیفه ذرهٔ حقارت عارض نگردیده بود روزی یکنفر از قبیلهٔ بنی تمیم «نام کدام قبیله که نسبت غلامی امام صاحب به آن قبیله می گردد» به امام صاحب گفت انت مولای. تو مولای من هستی «و یعنی آزاد کردهٔ منی» امام صاحب جواب داد انا والله اشرف لك منك لی یعنی به سبب من بتو عزت داده شده است، لیکن به سبب تو در عزت من افزونی نیامده است «در الانتقاء لابن عبدالبر» در زبان مؤرخین عرب موالی عجم را گونید و فارسی النسب بودن در عظمت و شان امام صاحب ذرهٔ نقصان وارد نمی کند همین موالی (غیر عرب) بودند که در زمان تابعین حامل علم و فقه بودند و امام صاحب نزد آنها زانوی ادب را پایان کرده از علم و فقه آنها کمال و فیض حاصل کرده است و حقیقت هم همین است که در زمان تابعین و تبع تابعین در بلاد و امصار اکثراً فقهاء و موالی عجمی بودند «در ابو حنیفه حیاته، و عصره، آراوه، و فقهه ص۱۳»

و انعکاس این حقیقت از مکالمه عبدالملک مروانی و زهری و یا از گفتگو هشام و عطاء بن رباح خوبتر واضح می گردد. ابن عبدربه به نقل قول از عیسیٰ بن موسیٰ و قاضی ابن لیلیٰ می فرماید» در کتاب العقد الفرید» که این نقل را هم امام مکی در مناقب ابی حنیفه و حاکم در معرفت علوم الحدیث ص۱۹۸ ذکر کرده است. گویند که یک مرتبه ابن شهاب زهری به دربار خلیفه عبدالملک تشریف برد در حین صحبت خلیفه از ابن شهاب زهری پرسید آیا بتو معلوم است که امروز در بلاد و امصار مسلمین علماء بزرگ که مرجع انام باشند کدام ها اند؟

زهری: گفت بلی صاحب بمن معلوم است بگو که علماء کدام شهر را برایت نام ببرم.

عبدالملك: حسب ذیل از زهری پرسیدن را شروع کرد.

عبدالملك: تو اکنون از کجا آمدی؟

زهری: از مکه شریف.

عبدالملك: تو که از مکه آمدی امروز در مکه رهنما و پیشوای روحانی مردم و عالم بزرگ

و مرجع مردم که مردم به او عقیدت مند باشد کیست ؟

زهری: عطاء بن رباح در مجاهد و سعید بن جبیر و سلمان بن یسار ۱۰ اسماء که در توس بنداست ماخوذ از دیگر روایت است چونکه واقعه یکی است بنا ئیک جا ذکر کردیم۔

عبد الملک: عطاء بن رباح عربی است یا از موال ؟

زهری: از موالی۔

عبد الملک: چه چیز عطاء و همراهانش را به این مقام رسانده ؟

زهری: علم دین و روایت حدیث۔

عبد الملک: راست گفتی همین دو چیز طوری است که به انسان سرداری و پیشوای و زعامت میدهد۔

عبد الملک: در یمن امروز پیشوای مسلمین کیست ؟

زهری: طاوس بن کیسان و پسرش و ابن امیه

عبد الملک: آنها عربی النسل اند یا از موالی اند؟

زهری: از موالی اند۔

عبد الملک: چه چیز به آنها این بزرگی را عطا کرده است۔

زهری: چیزیکه عطاء بن رباح و رفقا و او را عزت داده بود۔

عبد الملک: امام و پیشوای مصر کیست ؟

زهری: یزید بن حبیب۔

عبد الملک: یزید عربی است یا موال ؟

زهری: از جمله موالی اند۔

عبد الملک: پیشوای شام کیست ؟

زهری: مکحول۔

عبد الملک: از عرب است یا موالی ؟

زهری: این هم موالی است۔ یکزن قبیله هذیل آزاد کرده بود۔ وقتیکه

عبدالملک این جواب بارا شنید در چهره اش تغیر آمد رنگ اش سرخ گشته غضبناک شده از جای خود ایستاده پرسید در جزیره یعنی درمیان دجله و فرات پیشوا کیست؟

زهری : میمون بن مهران ۔

عبدالملک : عربی است یا موالی ؟

زهری : موالی ۔

عبدالملک : فقیہ و امام عراق کیست ؟

زهری : حسن بن ابی الحسن و محمد بن سرین ۔

عبدالملک : عربی اند یا موالی ؟

زهری : موالی اند یعنی عجمی اند ۔

عبدالملک : در مدینہ فقہی و عالم و سردار پیشوا و امام کیست ؟

زهری : زید بن اسلم و محمد بن المنکدر و نافع بن ابی نجیح ۔

عبدالملک : عربی النسل اند یا موالی ؟

زهری : موالی اند بہ مجرد شنیدن این جوابات غضب عبدالملک افزون گردیده گفت فقہی و رہنمائی خراسان کیست ؟

زهری : ضحاک بن مزاحم و عطاء بن عبداللہ خراسانی ۔

عبدالملک : این ہا عرب اند یا عجم ؟

زهری : موالی "یعنی عجم" اند ۔

عبدالملک : آہ سرد کشیدہ گفت ویلک افسوس باد بتو، در رنگش تغیری زیادی آمدہ گفت در کوفہ فقہی و پیشوای مردم کیست ؟

زهری : ابراہیم النخعی و شعبی ۔

زہری می گوید از ترس نام حکم بن عتبہ و حماد بن ابی سلمان را نگرفتم زیرا کہ این ہا ہم موالی بودند از جہت برپا شدن شر و فتنہ ہای آنہا را یاد نکردم ، وقتیکہ من نام ابراہیم النخعی را گرفتم عبدالملک بلا اختیار اللہ اکبر گفتہ طرف من گفت بعد ازین قدر وقت الان یک سخن گفتی کہ کمتر برایم اطمنان د

مژده داد» العقد الفرید جلد ۲ صت ۲۶۲ «.

در بعض روایات می آید که عبدالملک گفت اگر همین جواب آخری را همین قسم ارائه نمی کردی قریب بود که دلم بترقد و در کدام روایت که این واقعه بسوی هشام منسوب است در آن روایت الفاظ عبدالملک را این چنین نقل کرده است که من گمان داشتم روح من برآید لیکن در زبان تو نام عربی نیاید۔» ابو حنیفه از ابو زہرہ صت ۱۵ «

بهر حال در زمانه که امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله علیه مصروف تحصیل علم بود علماء اکثراً موالی و اعاجم بودند و به ذریعهٔ آنها دین نشر و اشاعت می گردید غرض من از نقل این واقعهٔ مفصل این است که استاتذهٔ امام ابو حنیفه موالی بود یا اعاجم در فخر و نسب و عزت و شرف او ذرهٔ رخنه وارد نمی شود «چراغ را که ایزد بر فروزد، هر آنکس پف کند ریشش بسوزد» اما خداوند به آنها علم، دانش و فقه و کمالات و مراتب روحانی و صلاحیت های وهبی را داده بود که نسبت به نسب زیاده مقدس تر بوده بلکه تا قیام قیامت نام ایشان زنده میباشد۔

ملاقات ابو حنیفه با ابراهیم بن ادهم رح

شفیق بن ابراهیم میفرماید که یک مرتبه ملاقات امام صاحب با ابراهیم بن ادهم شده با هم صحبت کردند امام صاحب گفت ای ابراهیم خداوند بتو در عبادت و ریاضت و مجاهدت حصهٔ وافری بخشیده مگر آرام نه نشین به علم توجه کن زیرا که علم رأس العبادات است و دار و مدار کارهای دنیا و آخرت به علم است «مناقب ابو حنیفه رح الموفق صت ۲۵ «.

مثال نادر دیانت داری و عدل و انصاف امام صاحب

از سفیان بن زیاد بغدادی روایت است که امام صاحب در ریاضت تقوی و ورع و نیکوکاری بسیار پیش بود و از لحاظ کاروبار بزاز بود «دکان کالا فروشی داشت».

تجار کالای خز بود بنا ءً خزاز هم گویند در خرید و فروش و تجارت هم از تقوی و پرهیزگاری کار گرفته در ذره ذره سودا احتیاط می کرد یک مرتبه یک شخص از مدینه بکوفه آمده عزم کرد که بخانه اش چیزی مال و سودا و کالا بخرد بعد از اینکه دوستان خود را دید ذکر خریدن سودا و کالا را هم کرد۔

احیاء او گفت کدام کالای که تو تصمیم خریدن داری بجز در دکان ابوحنیفهؒ دیگر جا پیدا نمی شود لاکن وقتیکه به دکان اورفتی به هر قیمتی که می گوید بگیر چراکه او یک گپ دارد آن نفر پرسان کرده دکان امام صاحب را پیدا کرده در دکان یک شاگرد امام صاحب نشسته بود او گمان کرد که ابوحنیفه همین است وکالای راکه ضرورت داشت یک هزار درهم قیمت داشت پول را داده کالا را گرفته باقی سوداد خود را خریده به مدینه بازگشت چند وقت بعد آن کالا ضرورت شد امام صاحب پرسید شاگردش گفت آن کالا را فروختم امام صاحب پرسید بچند فروختی ؟ شاگرد گفت به یک هزار درهم وقتیکه امام صاحب این راشنید به او غضب شده گفت تغر الناس وانت معی فی دکانی یعنی. تو همراه من در دکان هستی ومردم را فریب میدهی، امام صاحب آن شاگرد را از دکان خارج کرده یک هزار درهم را گرفته به تلاش خریدار کالا مدینه رفت وقتی که در مسجد داخل شد دید که از همان کالا در تن یکنفر است وآن نفر نماز می خواند امام صاحب هم به نماز نیت کرد وقتیکه آن نفر نماز را اداء کرد امام صاحب قریب شده گفت برادرم این کالا را از کجا خریدی آن نفر گفت من این کالا را از ابوحنیفهؒ فقهی از کوفه به قیمت یک هزار درهم خریدم امام صاحب گفت۔

تو اگر ابوحنیفه را ببینی میشناسی ؟ آن شخص گفت بلی امام صاحب گفت من ابوحنیفه هستم آیا تو این کالا را از من خریدهٔ آن شخص گفت نه. امام صاحب گفت این یک هزار درهم خود را بگیر این کالای کهنه را پس بمن بده وامام صاحب تمام حالات وواقعه را به آن شخص قصه کرد۔ آن شخص گفت جناب من کالا را چند مرتبه پوشیدم وکهنه هم شده نامناسب است که اکنون برای تو بدهم اگر می خواهی دیگر پول هم میدهم امام صاحب گفت من برای پول گرفتن نیامدم اصلاً قیمت این کالا چهار صد درهم است ورفیق من بتو قیمت سودا کرده است من می خواهم که شش صد دیگر بتو بدهم اگر این قسم خوش نداری یک هزار درهم را بگیر کالای مرا برایم بده وچه اندازه که تو این کالا را استعمال کردهٔ از طرف من بخشش است خواهش مندم که ازین دو راه یکی را اختیار کنی آن نفر قبول نکرد وگفت به همین قیمت که خریدم صحیح است لاکن امام صاحب اورا مجبور کرد بالآخره او گرفتن شش صد را قبول کرد امام صاحب شش صد درهم اورا داده دوباره به خوشحالی کامل بکوفه بازگشت « مناقب موفق صـ۱۷۱ »

خدا جنت را بتو واجب بگرداند اگرچه من خوش ندارم

اسد بن عمرو می فرماید که یک مرتبه

عمر بن ذر نزد امام صاحب آمده گفت جناب من یک همسایهٔ شیعه دارم کدام مسئله بر ایش عارض شده است امام صاحب گفت او را نزد من روان کن طبق شریعت فیصله کنم و جواب بدهم عمر بن ذر همسایهٔ خود را خبر داد هر دو نزد امام صاحب آمدند شیعه گفت من به خانم خود گفتم انتِ علی حرام تو بر من حرام باشی آیا با این لفظ زن طلاق شد؟ و بر انسان حرام میشود یا نه؟

امام صاحب گفت - درین مسئله رای علی رض سه طلاقه بوده زن مغلظ می گردد. شیعه گفت قول علی رض بمن بکار نیست فتوی تو منظور است امام صاحب گفت وقتیکه انت علی حرام گفتی چه مقصد داشتی. شیعه (رافضی) گفت هیچ چیز نیت نکرده بودم. امام صاحب گفت نیت طلاق را هم نکرده بودی؟ شیعه گفت نه. امام صاحب گفت هیچ گپ نیست زن در نکاح تو هست، وقتیکه آن رافضی (شیعه) این جواب را شنید گفت جزاک الله خیر، و او جب لک الجنته وان کرهت انا یعنی خداوند ترا جزاء خیر بدهد و واجب بگرداند بتو جنت را اگرچه من خوش ندارم «ابوحنیفه کردری ص ۱۸۱»

حرکت حیا سوز رافضی (شیعه) و غیرت دینی و حیاداری ابوحنیفه رح

شیطان طاق که رهبر مشهور

شیعه ها بود و شیعه ها او را مومن طاق می گفتند. این خبیث از نام ابوحنیفه بسیار بدمی برد و یکی از جمله حاسدین و کینه ور و بغض کننده های امام صاحب بود، و از موقع استفاده کرده می خواست که امام صاحب شرمنده شود و اعتراضات و تنقیدات هم می کرد یک مرتبه به حمام رفت دید که امام صاحب هم آن جا موجود است. وقتیکه امام صاحب را دید گفت اے نعمان شکر خدا است که استاد تو «حماد بن ابی سلیمان فوت کرد» امام صاحب گفت اگر استادان من می مرند طبق فطرت بشری و تقاضای قانون خداوندی است واما استاذک من المنظرین الی یوم الوقت المعلوم یعنی استادان تو زود نمی مرد زیرا که خداوند تا مدت خاص مهلت داده است و اشارهٔ امام صاحب بطرف شیطان بود زیرا که قرآن می فرماید الی یوم وقت معلوم. وقتیکه این جواب

امام صاحب راشنید لاجواب شده خاموش ماند وقتیکه از دستش دیگر چیز نیامد از بی حیای کار گرفته ازار خود را کشیده شرمگاه خود را بطرف امام صاحب کرد چونکه امام صاحب نمونه دپارچه حیا بود۔ روی خود را دیگر طرف گردانید شیعه گفت چشم تو چه وقت کور و نظرت ختم شده بود ؟ امام صاحب گفت وقت که خداوند پردهٔ تورا درانید چونکه امام صاحب حیاناک بود این فعل خبیث را برداشت کرده نتوانست زود از حمام برآمد این۔

اشعار را می خواند۔

اقول وفی قولی بلاغ وحکمة	وما قلت قولاً جئت فیه بمنکر
الا یا عباد الله خافوا الهکم	فلا تدخلوا الحمام الا بمیزر
ترجمه : هر کلام من مملو از حکمت وبلاغت ست	هر قول تو منفور وضلالت است
یا عباد الله بترسید از معبود برحق	بدون ستری وبی حیای سر ملایک را نفرت است

در مناقب موفق ص۲۴۱ ومناقب ابی حنیفه کردری ص۹

از کنارهٔ دوزخ به برکت ابوحنیفه قدریه محفوظ ماند

نوح ابراهیم الحنظلی قاضی سمرقندی است

که همراه ما یک گروه از سمرقند روان شد یک نفر ما عقیدهٔ گروه قدریه را داشت در راه ما همراه او بحث ومباحثه کردیم وقت که بکوفه نزدیک شدیم گفتیم اکنون این جای فیصله کردن است لاکن تو بگو که نزد کی فیصله کنیم ؛ او گفت نزد ابوحنیفه بالآخر نزد امام صاحب رفتیم که معروفیات ومکتوبات زیاد داشت ماهم در صف مراجعین ایستاده شدیم وگفتیم : جناب ، این کاروان ما از سمرقند آمده از بخت بد ما یک همراه ما عقیدهٔ قدریه را دارد ما بسیار مباحثه کردیم لاکن حل مسئله وفیصله را بشما محطل کردند ، مهربانی کنید او را طلب کنید اگر خداوند به برکت شما هدایت کند به راه نیک بیاید چه کاری خوبی خواهد شد ما بدل خود می گفتیم امام صاحب مصروف است کار زیاد دارد شاید گپ ما را گوش نکند ویا خود را به بی خبری باندازد لیکن فوراً امام صاحب قلم وکاغذ را بجای خود گذاشت با قدریه در تماس شده بانرمی با او صحبت کرد وقتیکه امام صاحب با او گپ را شروع کرد او سست شد وقتی که دوم بار با او کلام کرد در فکر فرو رفت وقتیکه مرتبهٔ سوم

با او کلام کرد سر خود را بزمین انداخته لاجواب شد حتی که خداوند آن را به برکت ابوحنیفہؒ براه آورد از گمراہی به راه آمده توبه کرده گفت استغفر اللہ واتوب الیہ ۔ جزاک اللہ یا ابوحنیفہ عنی خیراً ومن جمیع المسلمین کنت علی شفیر النار فانقذنی اللہ علی یدک ، یعنی ۔ پناه می خواهم از خدا و توبه میکنم به او اے ابوحنیفہ خدا ترا از طرف من و ہمہ مسلمین جزاء خیر نصیب گرداند ۔ من به زاویۂ دوزخ رسیده بودم لاکن خداوند به برکت تو باز مرا کشید و محفوظ ماند در مناقب موفق ص۱۹۱ و مناقب کردری ص۱۹۶ ،،

علم آنست که نافع باشد

از امام زفرؒ روایت است که امام صاحب فرمود کدام علم که انسان را از کارهای حرام وگناه منع نکند این چنین عالم در خسران وتاوان است ،، مناقب موفق ص۳۴۳ و ص۳۴۲ ،،

علماء وفقهاء ولی اللہ اند

ابن وکیع می فرماید که امام صاحب فرمود ۔ وقتیکه علماء وفقہاء ولی اللہ نباشد پس در زمین وآسمان ہیچ ولی اللہ نیست زیرا که خدا می فرماید اللہ ولی الذین امنوا الخ

پس علماء وفقہاء در شناختن خدا نسبت به دیگر بندهای خداوند مقدم اند بناءً حق دار ولایت وقابلیت مقام اعلی را دارند ،، مناقب موفق ص۳۴۳ ،،

اختصار در خطبه

کدام مجلس انعقاد نکاح بود مفضل کوفی می فرماید من ہم درین مجلس حاضر بودم دیدم که سفیان ثوری وقاضی شریک وغیره علماء نشسته اند ومعلوم می گردید که منتظر کسی بودند ۔ از صاحب خانه پرسیدند که منتظر کیستی ؟ صاحب خانه گفت منتظر امام ابوحنیفہ درہمین وقت امام صاحب ہم حاضر شد و صاحب خانه گفت جناب خطبۂ نکاح را شما بخوانید (یعنی نکاح را شما بسته کنید ،، امام صاحب خطبه را شروع کرد بعد از حمد وثنا گفتن این چنین گفت ۔

امابعد ۔ فان الکلام کثیر و محکمه یسیر ۔ وان الکلام لا ینتهی حتی ینتهی عنه وخیر الکلام ما ارید به وجه اللہ وشر الکلام ما ارید به غیر وجه اللہ تعالیٰ وعقد نکاح قال فقال سفیان لشریک الا مرکما تری

یعنی. بعد از حمد وثناه کوتاه گفت بعد ازین سخن، سخن بسیار است لاکن خبر خوب آن است که آسان باشد کلام تا آن وقت خلاص نمی شود که تو خلاص نکنی در همه کلام بهتر آن است که به رضاء خدا باشد و بدترین کلام آن است که به رضاء دیگران باشد "بعد از آن نکاح را بسته کرد". راوی می گوید سفیان به رفیق خود شریک گفت چه قسم بود دیدی۔

"مناقب کردری ص۳۴۷"

خواننده و سامعین گرامی خدا نگهدارتان بعداً اینکه امروز یوم جمعة المبارک ۹ میزان ۱۳۷۲ هجری شمسی مطابق اوّل اکتوبر ۱۹۹۲ء عیسوی مصادف با ۱۵ ربیع الثانی ۱۴۱۴ھ هجری قمری به توفیق و معاونت خداوند بی نیاز با وصف مشکلات درسها "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله تعالی علیه" ترجمه گردیده ختم شد. با وصف نظر ثانی فکر میکنم که هنوز هم در کتاب سهو و خطای لفظی یا کتبی موجود باشد. پس امید دارم که بجای تنقید شما خواننده و سامعین محترم لطف نموده با ما همکاری نماید.

پاینده محمد (زعیم) بدخشانی فاضل و استاد دارالعلوم حقانیه اکوره خټک پشاور ـ پاکستان ـ

مولانا عبدالقیوم حقانی کی تصنیفات وتالیفات

نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15/=
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	15/=
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10/=
[illegible]	[illegible]	[illegible]	20/=	[illegible]	120/=
[illegible]	99/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	50/=
دفاع امام ابوحنیفہ ([illegible])	120/=	اسیر مالٹا مولانا عزیز گل	21/=	[illegible]	40/=
دفاع امام ابوحنیفہ (عربی)	60/=	تذکرہ و سوانح مولانا [illegible]	90/=	[illegible]	30/=
امام اعظم کا نظریہ انقلاب و سیاست	30/=	[illegible]	75/=	[illegible]	15/=
امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات (انگریزی)	120/=	ماں کی عظمت	99/=	[illegible]	60/=
امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات (پشتو)	70/=	اسلامی آداب زندگی	350/=	[illegible]	500/=
واقعات امام اعظم (عربی)	50/=	الجمعیۃ [illegible] مولانا مفتی کفایت اللہ نمبر	150/=	[illegible]	120/=
علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات	90/=	علامہ سید سلیمان ندوی نمبر	150/=	[illegible]	60/=
علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات (پشتو)	75/=	مولانا سید ابوالحسن علی ندوی نمبر	180/=	[illegible]	15/=
عبداللہ بن مبارک کے حیرت انگیز واقعات	45/=	صلیبی دہشت گردی اور عالم اسلام	240/=	[illegible]	12/=
اسلامی سیاست اور اس کے انقلابی خدوخال	120/=	آثار رسالت	99/=	[illegible]	16/=
اسلامی انقلاب اور اس کا فکری لائحہ عمل	120/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	21/=	[illegible]	120/=
شیخ الحدیث مولانا عبدالحق نمبر	750/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	[illegible]	[illegible]	21/=
سوانح شیخ الحدیث مولانا عبدالحق	99/=	تحفہ [illegible]	[illegible]	[illegible]	21/=
میرے حضرت [illegible]	90/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10/=
صحیفہ اہل حق	160/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10/=
خطبات حقانی	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
کشکول معرفت	180/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
مکتوبات [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
مشاہیر کی [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] اولیاء	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

القاسم اکیڈمی • جامعہ ابوہریرہ

خالق آباد • ضلع نوشہرہ • سرحد - پاکستان